

Еуразия
гуманитарлық
институтының

ВЕСТНИК

ХАБАРШЫСЫ

Токсандық журнал
2001 ж. шыға бастаған

2018
№ 3
АСТАНА

Евразийского
гуманитарного
института

Ежеквартальный журнал
Основан в 2001 г.

Редколлегия төрағасы
А.Қ. Құсайынов, т.ғ.д., проф.

Бас редактор
А.Ж. Исмаилов, психол.ғ.к., проф.
Бас редактордың орынбасары
Қ.Ә. Ахметов, т.ғ.д., проф.
Жауапты хатшы
Т.В. Кривошапова, ф.ғ.д., проф.

Редколлегия
Т.К. Айтқазин, филос.ғ.д., проф.
А.Ж. Аманбаев, т.ғ.к., доц.
В.В. Алексеев, т.ғ.к., доц.
(Ресей Федерациясы)
А.А. Арабаев, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Қ.Ә. Әбішев, з.ғ.к., проф.
С.Б. Байзақов, э.ғ.д., проф.
Қ.Ж. Балтабаев, з.ғ.д., проф.
Х.Э. Боланьос, PhD, профессор (Испания)
Л.В. Волкова, п.ғ.к., доц.
Т.А. Дронзина, с.ғ.д., проф.
(Болгария Республикасы)
М.М. Жанпейісова, т.ғ.к., доц.
В.А. Жексембекова, с.ғ.д., проф.
М.Ы. Жүкібай, э.ғ.к., проф.
С.Б. Загатова, ф.ғ.к., проф.
О.В. Иншаков, э.ғ.д., профессор
(Ресей Федерациясы)
Ә.С. Исмаилова, э.ғ.к., доц.
А.Ш. Қадырбаев, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Б.Р. Кадыров, психол.ғ.д., профессор
(Өзбекстан Республикасы)
Ш.М. Қаланова, п.ғ.д., проф.
Д. Қамзабекұлы, ф.ғ.д., проф.
Е.В. Кодин, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Қ.А. Мамаділ, ф.ғ.к., доц.
Л.В. Пакуш, э.ғ.д., проф.
(Беларусь Республикасы)
В.Г. Рындак, п.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
М.Н. Сарыбеков, п.ғ.д., проф.
Б.С. Сарсекеев, п.ғ.д., проф.
Л.Ч. Сыдыкова, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Р.Н. Юрченко, з.ғ.д., проф.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХ

Дүйсен С.Ж. Этника аралық қатынастар мәдениеті және оның Қазақстандағы кейбір мәселелері туралы.	5
Әлібек Т., Күзембайұлы А., Әбіл Е. Көтеріліс, қозғалыс және соғыс ұғымдары хақында.....	10
Абишева Ж.Р. Сібір казак әскері және оның әлеуметтік-экономикалық дамуы.....	17
Ярочкина Е.В., Самаркин С.В., Разуваева М.В. Макотченко Василий Семёнович - доктор исторических наук, воин, педагог, историк.....	23
Абишева Ж.Р., Джумағалиева К.В. Орал казактарының шаруашылығы мен күнделікті өмірі.....	29
Mazhitova Zh.S., Omarova B.K. The main types of evidence of the Kazakh customary law (the pre-revolutionary Russian historiography of the issue).....	35
Толамисов А.Ғ., Қашағанова Ә.Б. Н.Ә. Назарбаев жолдауларының Қазақстан тарихының дерек көздері ретінде алатын орны мен маңызы.....	40

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Абдыров А.М., Зейнуллина Ж.Р. Политическая культура как категория в педагогическом пространстве.....	46
Meiramova S., Angelike Mariela Paez Tobar. Formation of communicative-oriented grammar skills to build the language proficiency competence.....	52
Акманова Ғ.Р. Жаңартылған білім беру кезінде поэзиялық шығармаларды оқытуда қолданылатын әдіс-тәсілдер.....	61
Карпыкова Г.У. Формирование ценностных ориентаций современной молодежи на основе духовного наследия Абая.....	66
Сапиева М.С. Опыт разработки модульной образовательной программы по специальности «Музыкальное образование».....	71
Алсаитова Р.К. Балалар оркестрі жетекшілерін даярлаудың мазмұндық сипаттамасы.....	76
Хусайнова Г.А. Об особенностях студентоцентрированного обучения будущих учителей музыки в малых группах.....	81
Аргингазинова Г.Б. Становление системы музыкального образования в Казахстане в первые годы Советской власти.....	87
Паридинова Б.Ж. Болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымының психологиялық мәселелері.....	94
Ташимова Ш.Ә., Данияров Т.Ә. Жеке тұлға бойында ұлттық құндылықтарды қалыптастырудың педагогикалық мазмұны.....	99
Әлкен Ш.У., Данияров Т.Ә. Жастарға дене шынықтыру арқылы патриоттық тәрбие берудің ғылыми-педагогикалық мазмұны.....	103
Naviy L., Zhusupbekova G.G., Mukashev Zh.B. The role of the national pedagogy in the development of physical culture.....	108
Баймамыров С.А. Экстралингвистические факторы терминологической номинации в обучении русскому языку студентов специальности нефтегазового дела.....	112

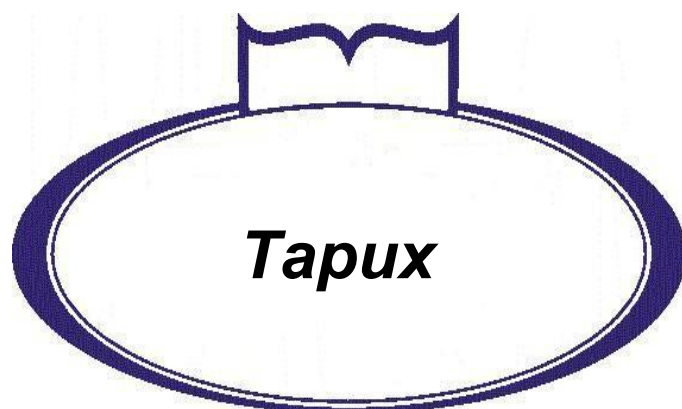
ФИЛОЛОГИЯ

Загатова С.Б. Способы элиминирования лакун при переводе художественного текста.....	118
Мейрамбекова Л.К., Сейтова Ш.Б., Бір буынды түбір етістіктердің «Қыпшақтық» корпусындағы консонантизм жүйесіндегі салыстырмалы сипаттамасы.....	123
Иманбердиева С.Қ., Шормакова А.Б. Бұқаралық ақпарат құралдарында кездесетін логоэпистемалардың трансформациялануы (газет материалдары бойынша).....	129
Аймұхамбет Ж.Ә., Еркебай Д. Мифологиялық «Ғажайып мекеннің» көркем прозадағы интерпретациясы.....	134
Ахметов Т.Ә. Ыбырай Алтынсарин және тәжік-парсы әдебиеті.....	142

Рысбаева Г.Қ. «Айналайын» сөзінің этнолингвистикалық сипаты.....	148
Симбаева С., Амангелді А.А. Қыпшақ тілінде жазылған әдеби мұраларда кездесетін сөздер сипаты.....	154
Логина М.В. Лингвокультурный типаж как способ моделирования языковой личности.....	159
Аккалиева А.Ф. Перевод парных слов в казахском языке на русский и английский языки (на материале романа С. Елубаева «Ақ боз үй»).....	164
Айдарбекова Ж.Қ. Түркі жазба ескерткіштеріндегі төрт, алты, сегіз сандарының этномәдени сипаты.....	170
Глеубердина Г.Т., Бекенбаева Р.К. Көркемдік және тарихи шындық (І. Есенберлиннің «Қаһар» романындағы Кенесары ханның бейнесі бойынша).....	175

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың Редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді. Қолжазбалар рецензияланбайды және қайтарылмайды.

Публикуемые материалы отражают точку зрения авторов, которая может не совпадать с мнением Редакционной коллегии журнала. Ответственность за достоверность фактов и сведений в публикациях несут авторы. Рукописи не рецензируются и не возвращаются.

С.Ж. Дүйсен

ҚР БҒМ

Мемлекет тарихы институты,
пед. ғыл. канд.

Этника аралық қатынастар мәдениеті және оның Қазақстандағы кейбір мәселелері туралы

Аннотация

Мақалада жаһандану дәуірінде түрлі аймақтар мен көп ұлтты мемлекеттерде этносаралық қатынастардың өткір мәселеге айналғаны деректермен баяндалады. Тарихи жағдайларға байланысты Қазақстан да көп этносты мемлекет болғандықтан, диаспоралар арасында бірлік пен татулықты сақтауда ел басшылығының ұтымды саясат ұстанатыны баяндалады. Дегенмен күрделі этнодемографиялық құрылым қалыптасқандықтан, елімізде этносаралық келісімді сақтауға қатысты кейбір туындауы мүмкін мәселелерге қатысты ұсыныс, пікірлер талданады.

Түйін сөздер: этнос, диаспора, этника аралық қатынастар, этносаясат.

Этносаралық (ұлтаралық) қатынас әлем тарихында ежелден түпкілікті шешімін таппаған, өте күрделі мәселелердің бірі саналады. Қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттардың өзін-өзі тануы, аз санды ұлттардың ірі ұлттарға жұтылып кету қаупінен сақтанып, өзін қорғау жолындағы күресі жүріп жатыр.

Стэнфорд университеті ғалымдары Дж. Фирон мен Д. Лэйтиннің деректері бойынша қазіргі әлемде 160 астам этносаяси шиеленіс ошағы бар көрінеді. 1992 жылдан бері дүние жүзінің үштен бірі түрлі қақтығыстар мен шиеленістерге ұрыныпты, олардың басым көпшілігі этника аралық сипатта болған [1, 38].

Қоғамдық ғылымдарда «ұлт» пен «этнос» ұғымдары синоним ретінде қолданылуда, екі терминнің айырмашылықтары мен ерекшеліктері туралы ғалымдар арасында әзірге ортақ пікір жоқ. Саясаттанушы К.Н. Бұрханов этносаралық салаға қатысты ғылыми-қолданбалы базаның ұғымдарын жетілдіру қажеттігіне тоқтала келіп: «...Орыс тілінен аударылған, этнос ұғымдарының қазақ тіліндегі қолданыста әлі ара-жігі толық ажыратылған жоқ», - деп тұжырымдайды [2, 153-154]. Қоғамдық-саяси өмірде қажеттілік туындағандықтан қоғамдық ғылымдар құрамында этносаясат саласы пайда болды.

Этносаясат өз алдына жеке ғылыми пән ретінде Дж. Ротшильд, П. Ван ден Берге, Б. Андерсон, Л. Снайдер, Э. Геллнер, Э. Хобсбаум және басқалардың бастауымен ХХ ғасырдың 70-ші жылдары қалыптасты. Этносаясат ғылымы өз кезегінде этнология, әлеуметтік антропология, этносоциология, этнопсихология ғылымдарымен тығыз байланысты дамиды [3, 7].

Қазіргі адамзат қоғамы 3 мың этнос өкілдерінен тұрады, ал мемлекеттер саны 160 шамасында [4, 188-190]. Сол үш мыңдай этнос осы 160 мемлекетте (кейбір деректерде 193 мемлекет деп көрсетіледі - С.Д.) бөлініп өмір сүреді деген сөз. Бір мемлекетте аз, екіншісінде көп этнос өкілдері тұрады. Бір этнос өкілдері бірнеше мемлекетте шашырап өмір сүру фактілері де кездеседі. Ғалымдардың дерегі бойынша әлемдегі мемлекеттердің 90 пайызы көп этносты мемлекеттер екен. Ұзақ жылдардан бері тұрақты даму жолындағы, өркениетті деп саналатын елдердің өзінде этносаралық келісімді қамтамасыз етуде қиындықтар кездесетінін уақыт көрсетуде.

Әр этностың қоғамда өздерінің көздейтін мақсат-мүдделері бар. Мемлекеттегі билік өкілдері мен титулды ұлт және этностық азшылықтар арасындағы қатынастар сол мемлекеттегі саяси ахуалға, қабылданатын саяси шешімдерге әсер етеді. Сондықтан мемлекеттің ұлт саясатын қалыптастыруда, сол саясатты жүзеге асыруда оңтайлы, тиімді шешімдер қабылдауда, сол мемлекеттегі этностар, этносаралық қатынастарды терең зерттеуді, олардың проблемалары туындаса оның түпкі себептерін, мәнін объективті түрде зерттеуді қажет етеді. Этнос өкілдерінің мүдделерін ескермеу немесе елемеу ауыр зардаптарға соқтыруы мүмкін. Адамзат тарихында болған және болып жатқан дау-жанжалдардың, қарулы қақтығыстардың едәуір бөлігі этносаралық келіспеушіліктерден туындағаны белгілі.

КСРО ыдырауының нәтижесінде посткеңестік республикалардың кейбірінде этносаралық шиеленістер, кикілжіңдер орын алғаны белгілі. Ал жаңа Қазақстанның басшысы Н.Ә. Назарбаев: «Қазақстан-ұлттық тегіне қарамастан барша азаматтарының мүддесін қорғайтын көп ұлтты мемлекет. Ал, мұның өзі құқықтық һәм саяси ақиқат», - деп мәлімдеді [5, 212].

Осы ұстанымды берік ұстанған Елбасы республиканы мекендеген барлық этнос өкілдеріне тең ұлт саясатын жүргізіп, бірлік пен ынтымақтастықты сақтап қалды. Мемлекет басшысы этносаясатында этникалық бірліктен гөрі азаматтық және саяси бірлікке басымдық берді.

Мемлекет басшысы 1995 жылғы 1 сәуірдегі № 2164 Жарлығымен бірыңғай мемлекеттік ұлт саясатын жүргізу және республикада қолданылып жүрген барлық тілдерге деген құқықтық кепілдік пен құрметті қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан Республикасының Ұлт саясаты жөніндегі мемлекеттік комитетін құрды [6].

Президенттің бастамасымен 1995 жылы Қазақстан халқының азаматтық және рухани-мәдени ортақтастығы негізінде қазақстандық азаматтық бірегейлікті және бәсекеге қабілетті ұлтты қалыптастыру процесінде елімізде этносаралық келісімді қамтамасыз етуге қызмет ететін Қазақстан халқы Ассамблеясы (ҚХА) құрылып нәтижелі жұмыс жүргізуде. Еліміздің өңірлерінде құрылған Қазақстан халқы Ассамблеясының 11 кафедрасы мемлекеттік этносаясат және этносаралық қатынастар саласында зерттеулер жүргізіп, мемлекеттік ұлттық саясатты насихаттау қызметінің ғылыми-әдістемелік тәжірибелік ұсынымдар әзірлеу мәселелерімен айналысуда.

Тәуелсіздікке қол жеткізуге байланысты Қазақстандағы жетекші этностардың рөлі өзгерді. Қазақтар қоғамдағы рөлі жағынан мемлекет құраушы, яғни титулды ұлтқа айналды. Ал кеңестік заманда басымдыққа ие болған орыс ұлты бұрынғы рөлінен айрылды. Кеңестік дәуірде Ресей Федерациясын Отаны санайтын орыс ұлты енді Қазақстандағы диаспора өкілдеріне айналды. Жаңа жағдайға бейімделу, көндігу, әрине, оңай емес. Сондықтан қазақстандық этносаясат, этнопсихология саласы мамандарының бұл жағдайды да өз зерттеулерінде ескеруге тиісті факторы деп білеміз. Ойымыз дәлелді

болуы үшін Алматы қаласының этнодемографиялық ахуалынан мысал келтіргенді жөн көрдік.

1929-1997 жылдары еліміздің астанасы болған Алматы қаласы көп ұлтты шаһар. 2010 жылғы санақ бойынша қалада қазақтар үлесі - 51,06 пайыз, орыстар - 33,02 пайыз, ұйғырлар - 5,73 пайыз, корейлер - 1,9 пайыз, татарлар - 1,82 пайыз, украиндар - 1,24 пайыз, әзірбайжан, неміс, өзбек, дұнған, түрік, қырғыз, шешен, ингуш, белорус, армян, курд өкілдері 1 пайызды құраған. Ал, өткен ХХ ғасырдың 70-ші жылдары орыс этносы қала тұрғындарының 70 пайызын құрапты. КСРО құлағаннан кейін біразы Ресейге қоныс аударған [7].

Алматы қаласы әкімдігінің Ақпарат және талдау орталығының 2011 жылы қала тұрғындары арасында жүргізген әлеуметтік сауалнамасы нәтижелеріне қарасақ, біраз мәселелерге көңіл аударуға болатыны байқалады.

«Алматыдағы этносаралық қатынастарды қалай бағалар едіңіз?» деген сауалға респонденттердің 29,6 пайызы «қолайлы» деп (қазақтардың 35,1, орыстардың 25,3, басқа этнос өкілдерінің 28,4 пайызы) жауап беріпті. «Бейтарап» қалушылар 23,9 пайызды құраған (қазақтар - 18,5, орыстар - 24,0, басқа этностар - 27,8 пайыз).

«Сіздің пікіріңізше, Алматы қаласында этносаралық келісім сақталуда ма?» деген сауалға қатысушылардың 44,3 пайызы «иә» деп жауап берген.

Көріп отырғанымыздай, сауалнамаға қатысқандардың 60-70 пайызынан астамы «қолайлы» және «этносаралық келісім сақталуда» деген пікірлерді қолдаушылар жағында емес. Бұл дерек қалалық әкімдіктің ішкі саясат бөліміне мегаполистегі этностар өмірі мен ахуалын үнемі жіті назарда ұстау қажеттігін көрсетеді [8].

Бұл деректер қалада және республикада қоғамдық-саяси тұрақтылықты нығайтуда әлі де назар аударатын мәселелер көп екендігін байқатады. Әрине, Алматыдағыдай этнодемографиялық жағдай барлық облыстарда бірдей деуге болмайды. Эностардың қоныстануында аймақтық ерекшеліктер де болады. Мәселен, Оңтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан, Солтүстік Қазақстан облыстарында кейбір этнос топтары көбірек және тығыз орналасқан.

Ұлттар арасындағы татулыққа сызат түсіретін әрекеттер кейде Ресей Федерациясында шығатын бұқаралық ақпарат құралдарында, тіпті ғылыми еңбектерде кездесіп тұрады. Мұндай фактілер, әсіресе өткен ғасырдың 90-шы жылдарында сиректеу болса да байқалды.

Мәселен, 2005 жылы Ресей Федерациясында жарық көрген, жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулықта (дәлеліміз нақты болуы үшін үзіндіні түпнұсқада беруді жөн көрдік - С.Д.) мынадай деректер берілген: «...Как только тоталитарный контроль над общественной жизнью несколько ослабел, а репрессивный аппарат перестал жестко подавлять любые проявления инакомыслия, в том числе и этнонационализм, так сразу же стали возникать многочисленные очаги межэтнической напряженности в стране.

В 1986 году антирусские выступления произошли в столице Казахстана Алма-Ате (ерекшелеген біз - С.Д.), а затем вал этих конфликтов стал нарастать: армянские погромы в Сумгаите и столкновения армян и азербайджанцев в Нагорном Карабахе, резня турок-месхетинцев в Ферганской долине Узбекистана, волнения в Якутске и Туве, в Уральске (ерекшелеген біз - С.Д.) и Набережных Челнах» [3, 104].

Көріп отырғанымыздай, оқулық авторлары Алматыдағы 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасын орыстарға қарсы қозғалыс деп бағалап қана қоймай, осы оқиғадан соң Кеңес Одағында этносаралық қақтығыстар толқыны басталды деп, оған «кінәлі» осы «Алматы оқиғасы» дегенді меңзеп отыр.

А.И. Кравченконың авторлығымен 2005 жылы Мәскеуде шыққан «Общая социология» оқулығында «Этнические конфликты происходили между титульными и нетитульными нациями в Казахстане и Украине» деп жазылған [9, 300].

Бұл оқулықты кітап авторының тек студенттерге ғана емес колледж, лицей, мектеп оқушыларына, сонымен қатар ұлт мәселесімен танысқысы келетін қалың оқырманға да ұсынып отырғаны жағымсыз әсер қалдырады.

Қазақстанда ұшығып тұрған этносаралық мәселелер жоқ. Дегенмен көп этносты, көп конфессиялы ел болған соң, өмірде азаматтар арасында ұсақ-түйек кикілжіңдер, келіспеушіліктер болып жатады. Мәселен, қоғамдық көлікте, базарда, дүкенде кезекте тұрғанда адамдар арасында тұрмыстық деңгейдегі ұрыс-керістер кездесіп жатады. Кейбір азаматтар тарапынан осындай оқиғаларда ұлтаралық кикілжіңге келу де кездеседі. Бұл, әрине, қоғамды алаңдатарлық әрекет. Ондай әрекеттерге жол бермей кезінде тоқтату өте маңызды іс.

Философ ғалым Амангелді Айталының пікірінше, ұлтаралық қатынастар қайшылықсыз, талассыз, тартыссыз, бәсекелестіксіз дамиды деу - бос утопия. Қайшылықтар әсіресе әлеуметтік, экономикалық салаларда көрініс алады. Сондықтан бұл өте нәзік және күрделі мәселені үнемі басты назарда ұстау қажеттігін ескертеді [10].

Этносаясаттанушылар қазіргі жағдайда мемлекеттің конструктивті этноұлттық саясат жүргізу қажеттігін айтып, төмендегідей негізгі мазмұны болуы керектігін көрсетеді:

- мемлекеттің аумағында тұратын барлық этностардың экономика, саясат, мәдени, тұрмыстық салалардағы тірлігінің іс жүзіндегі теңдігін қамтамасыз ету;
- аз ұлттар өкілдерінің саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамуын қамтамасыз етілуін қорғау және жүзеге асыру;
- биліктің барлық этнос өкілдеріне бірдей жағдай жасайтын ғылыми негізделген демократиялық, миграциялық саясат жүргізу;
- адамның жеке басы мен ұлттардың ар-намысын қорлайтын кез келген әрекетке жол бермеу және заң жолымен жазалау;
- әлеуметтік, ұлтшылдық, діни және нәсілшілдік араздықты тудыратын саяси партиялар мен қоғамдық ұйымдардың қызметіне тыйым салу [11, 97-98].

Ғалымдар ұсынатын осы шарттардың бәрі тәуелсіз елімізде сақталып, іс жүзіне асырылуда. Соның нәтижесінде этносаралық бірлік пен келісімнің, ынтымақтастық пен достықтың қазақстандық үлгісі тиімді жұмыс істеуде деген пікірге қосылуға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ачкасова В.А. Политическая мобилизация в этнических конфликтах // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. - 2016. - №5. - С. 37-49.
- 2 Бурханов К. Многообразие на принципах толерантности / Через призму времени: Избранные статьи, выступления, интервью. – Астана, 2014. - 404 с.
- 3 Шабаев Ю.П., Садохин А.П. Этнополитология. Учебное пособие для студентов вузов. - Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. - 319 с.
- 4 Яременко С.Н., Подопрigора С.Я., Тумайкин И.В. Социология: учебник. - Ростов н/Дону: Феникс, 2008. - 415 с.
- 5 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 2003. - 285 б.
- 6 Интернет-ресурс: online.zakon.kz/document/doc_id_50006532#pas=0:0. 06.02.2018.
- 7 Интернет-ресурс: fb.ru/article/293407/naselenie-almatyi-dinamika-tekuschie-pokasateli-natsionalnyiy-sostav-spetsifika. 06.02.2018.
- 8 Межэтнические отношения глазами социолога // Казахстанская правда. 14 апреля 2012 г. - 4 с.
- 9 Кравченко А.И. Общая социология. Учебное пособие. - Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. - 479 с.

-
- 10 Айталы А. Ұлтаралық келісім мәдениеті: кеше, бүгін, ертең // Егемен Қазақстан. – 2008. - 19 сәуір. - 3 б.
- 11 Шевченко Л., Алибек Т. Социология. Курс лекции. – Костанай: КГПИ, 2007. - 233 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается актуальность межэтнических вопросов, возросшая в мире в последнее время. Автор отмечает, чтобы сохранить согласие и дружбу между диаспорами Казахстана, необходимо не упускать из виду вопрос решения межэтнических бытовых споров, которые иногда могут возникнуть. В статье автором предлагаются пути решения таких проблем.

RESUME

The author of the article considers the growing relevance of interethnic issues in the world lately. The author notes that in order to preserve the consent and friendship between the diasporas of Kazakhstan, it is necessary not to lose sight of the issue of resolving interethnic household disputes, which can sometimes arise. In the article the author suggests ways of solving such problems.

Аннотация

Мақалада ұлт-азаттық қозғалыстардың туындау мәселелерін айқындау барысында тарих ғылымында жиі қолданылатын «соғыс», «көтеріліс», «қозғалыс» сынды ұғымдарға түсінік беріледі. Авторлар аталған терминдердің қазіргі заманғы әдебиеттерде қисынсыз қолданылуын жеткізеді.

Түйін сөздер: термин, ұлт-азаттық қозғалыс, билік.

Т. Әлібек

Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, тар. ғыл. канд., профессор

А. Күзембайұлы

Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, тар. ғыл. д-ры, профессор

Е. Әбіл

Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, тар. ғыл. д-ры, профессор

Біз осы күнде саяси терминология саласында әлі ескі, марксизм түсініктерінен шыға алмай келеміз. Мысалы 1986 жылғы желтоқсан айында болған оқиғаны бірде «оқиға», бірде «көтеріліс» деп осы жөнінде дұрыс дефиниция таба алмай жүрміз. Қазақстан тарихындағы Сырым Датұлы, Исатай-Махамбет, Кенесары Қасымұлы, XIX-XX ғасырлардағы қозғалыстардың барлығын бір түсінікпен «көтеріліс» деп атап жүрміз. Олардың мақсаты бір болғанымен, күресу әдістері әртүрлі болғандығын ескере бермейміз.

Сондықтан қазіргі ғылымға керегі көтеріліс, бүлік, төңкеріс, қозғалыс және соғыс сияқты тарих ғылымында жиі кездесетін ұғымдарға дұрыс түсінік беру қажеттілігі туындайды.

XIX ғасырдың соңында Ресейде жарық көрген көпшілікке танымал Ф.А. Брокгауз және И.А. Ефронның Энциклопедиялық сөздігінде былай деп берілген: «Восстание или (по терминологии прежнего законодательства) возмущение есть один из видов преступлений против порядка управления и представляет собою посягательство на государственную власть.

Восстание обозначает активное сопротивление установленной власти, учиненное скопом, т.е. собравшеюся для этого толпою.

В отличие от бунта восстание не направлено ни на ниспровержение власти вообще, ни на изменение существующего государственного порядка, а имеет целью единичное - противодействие власти, сопротивление ей в лице ее - органов в отдельном конкретном случае [1].

Көтеріліс, қозғалыс және соғыс ұғымдары хақында

Бұл жерде қолына қару алып қарсылық көрсету деген ұғым жоқ. Ефремованың сөздігінде автор бұл терминнің екі мағынасын көрсетеді. Біріншіден, «Вооруженное выступление каких-либо социальных групп или классов против существующей политической власти». Екінші мағынасы ауыз екі сөзде кездесетін «Резкое выступление против кого-либо, чего-либо, выражение протеста, негодования [2].

Алғашқысында қарулы қақтығыс, екіншісінде бейбіт қарсылыққа меңзейді. Ожегов сөздігінде: «Восстание Массовое вооруженное выступление против существующей власти» - деп түсіндіріледі [3].

Синонимдер сөздігінде: «Восстание – бунт мятеж, возмущение» [4]. Д.Н. Ушаков сөздігінде: восстания - это массовое организованное выступление против правительственной власти с целью ее свержения [5].

Ал енді әлеуметтану және саясаттану бойынша бір сөздікте «*Көтеріліс - орын алған биліктерге қарсы болған табысты немесе сәтсіз бұқаралық қарсылық, әдетте революциядан айырмашылығы, билік жүйесі тиянақты шүбәге душар болмайды, және сонымен қатар төңкерістен айырмашылығы, соңында көпшілік емес, «өз адамдары» қатысады. Көтерілістердің революцияларға сирек әкеліп созуының себебі, саяси ұйым түрлері саяси және экономикалық ұйымдарда тап және нағыз баламаларда құрастырылған индустриалды қоғамдардың көрінуіне дейін жоқ болуы* [6] деген дүдәмал түсінік беріледі.

Интернеттен алынған «восстание» ұғымының мағынасы мынадай: «... *открытая акция сопротивления группы людей против государственной власти. Наиболее важным видом восстания является вооруженное восстание. Участники восстания называются повстанцами. Восстание, в котором принимает участие значительная часть населения, называется народным восстанием*» [7].

Ағылшын сөздіктерінде де бұл термин былайша түсіндіріледі екен: Insurrection - the act or an instance of open revolt against civil authority or a constituted government. (Merriam-Webster dictionary) Аудармасы: «*Восстание - действие или случай открытого бунта против гражданской власти или сформированного правительства*».

Жоғарыдағы әртүрлі сөздіктер мен басылымдарда көтерілісшілер міндетті түрде қолына қару алып шықпайды екен. 1986 жылғы желтоқсанда болған оқиғаны көтеріліс деп атауға толық болады. Аландағы жастар елдің саяси құрылысын ауыстыру ұранын көтерген жоқ. Мұны кейбір саясаткерлер айтып жүргендей революция деуге болмайды. Өйткені олар қоғамды, оның саяси структурасын радикалды түрде өзгертуге талпыныс жасаған жоқ. Тарихта бұған мысал жетерлік. Қытайдағы «Боксёрлер көтерілісінің» негізгі мақсаты әлсіз бытыраңқы үкіметтің орнына қуатты үкімет орнату болды. Британиядағы якобиттер көтерілісінің мақсаты монархияны құлату емес, Стюарттар әулетін британ тағына қайта әкелу болды.

Заманына қарай, тарихи жағдайға қарай, қозғалысқа қатысушылардың әлеуметтік құрамына қарай көтерілістің барысы да әрқилы болатындығы белгілі. Оның ұзақтығы, ұйымдастыру деңгейі, қол жеткізген табыстары, қатысушылардың психологиялық көңіл-күйі де бірдей емес. Көтерілістің екі түрлі болатындығын да ұмытпаған дұрыс. Бірінде күш қолданса, екіншісінде мақсатқа бейбіт түрде жетуге тырысады. Индияда Ганди басқарған ұлт-азаттық қозғалыс «ағылшын басшылығына бағынбау» тактикасын ұстанды. 1991 жылғы тамыз айындағы Москвадағы ГКЧП-ға қарсылық та бейбіт түрде өтті. Алматыдағы 1986 жылғы желтоқсандағы саяси процес те оған қатысушылар тарапынан бейбіт. Демек, көтеріліс дегеніміз – бір мемлекеттің ішіндегі белгілі бір әлеуметтік топтың сол мемлекет жүргізіп отырған саясатына, қарсы тұруы екен.

«*Движение*» деген дефиниция сөздіктерде белгілі бір мемлекеттік саясатқа қарсы жүргізілетін, бүкіл әлеуметтік топтар қолдайтын, халықтың көпшілік бөлігі қатысатын, күрестің әртүрлі әдіс-тәсілдің түрлерін пайдаланатын саяси іс-әрекеттер. Қазақстан тарихнамасында соғыс, көтеріліс, қозғалыс ұғымдарына теориялық жағынан әлі бірыңғай

түсінік жоқ екендігін жоғарыда айттық. Көбінесе көтеріліс пен қозғалыс ұғымдары бір мағынаны білдіреді. Мәселен, Кенесары хан бастаған орыс отаршылдарына қарсы соғыс бір оқулықта «қозғалыс», екіншісінде «көтеріліс» ретінде көрсетіледі. Тіпті, бір мақаланың өзінде осы дефиницияларды қатар пайдаланады.

«Қазақ тарихы» журналында 10-11 сыныптарға арналған Қазақстан тарихы пәні бойынша бағдарламада XIX ғасырдың 20-60 жылдарындағы Қазақстанда болған Ресей басқыншылығына қарсы соғысты «қозғалыс» деп атайды [8]. Мұндай мысалдар тарихи әдебиеттерде көп.

Ғылымда жиі пайдаланатын термин «соғыс (война)». Соғыстың түсінігі «...*конфликт между политическими образованиями (государствами, племенами, политическими группировками и т.д.), происходящий в форме вооруженного противоборства, военных (боевых) действий между их вооруженными силами. Как правило, война имеет целью навязывание оппоненту своей воли*». Ал енді, ғалым Клаузевицаның пікірінше: «*соғыс дегеніміз саясаттың жалғасы*» екен [9]. Соғыстағы мақсатқа жетудің негізгі тәсілі, әдісі, ұйымдасқан түрде әскери қарсылық көрсету. Кейде соғыстың экономикалық, дипломатиялық, идеологиялық, ақпараттық және басқа түрлері де болады. Яғни, соғыстың мәні - бір елдің екінші елге өзінің мақсатын күшпен орнату.

Міне, осыған қарағанда, Кенесары хан саясаты қозғалыс та, көтеріліс те емес. Ресей қазақ жеріне қарулы күшпен басып кірді. Шекарадан өтіп, қазақ даласының орталық аймақтарына өз бекіністерін салған Ресей әскерінің іс-шаралары қазақ мемлекеті тарапынан қарсылыққа кездесті. Енді осы тезисімізді әлемдік тарих ғылымындағы басқа да ұлттық қозғалыстармен салыстыра отыра, дәлелдеп көрелік.

Қазақтың әдеттік заңы бойынша басқа мемлекетке қарсы соғысты жариялау функциясы ханның қолында. Хан өз шешімін кейін маслихатқа бкіттіреді. Ал енді, XIX ғасырдың 20-шы жылдары бүкіл қазақтық хан болып Абылайдың үлкен ұлы Ғұбайдолла сайланған болатын. Оның орнына ел билігін өз қолына алған інісі Уәли Ресейдің ықпалынан шыға алмады.

Өкінішке орай, қазақ төрелері, кейбір рубасылары мен батырлары Ресейдің араңдату саясатының түпкі мақсатын түсінбей, уақытша берілген уәделерге сеніп, алған шендері мен киген шекпендеріне мәз болып, ұлт мүддесін сатып кетті. Тіпті, арғын руының өте беделді Шеген би Мұсаұлы Кенесары саясатына өте сақтықпен қарап, тек кейіннен оны қолдауға мәжбүр болған. Оған дәлел, Шегеннің мұндай позициясын қолдаған патша әкімшілігі оны Анна лентасындағы алтын медальмен марапаттап, үстіне шапан жабуды өзінің Орынбордағы әкімшілігіне тапсырған. Бірақ, «алқа тағатын мен әйел емеспін, оқалы шапан киетін мен хан емеспін» деп патша үкіметі берген марапат пен сыйдан бас тартқан. Осыдан кейін Торғай қаласындағы алғашқы салынған түрмеге қамалған. Оның патша саясатына көнбесін сезген Ресей әкімшілігі оны улап өлтірген.

Мұндай жағдай дүниежүзі халықтарының тарихында да мол кездеседі. Кез келген отаршыл мемлекет өзі жаулап алған елдің алдымен опасыз бөлігін тауып алып, оларға материалдық және моральдық жағдай жасап, өз жағына қаратып алуға тырысады. Мәселен, XIX ғасырдың орта шенінде Қытай еліне ағылшын басқыншылары басып кірген кезде көптеген жергілікті атқамінерлер өзінің жағдайын ұлт мүддесінен жоғары ұстады. Гуанчжоу провинциясында үкіметтің кейбір чиновниктері жөнінде мынандай листовка таратылды. «*Наши кровожадные чиновники до сих пор были соучастниками английских грабителей во всех деяниях, которые последние совершали против порядка и справедливости... Они смотрели на иностранных дьяволов, как на богов, а народ презирали, как собак, и человеческая жизнь для них не представляла никакой ценности. Они стремились лишь к тому, чтобы сохранить свое высокое положение*» [10].

Ресей мемлекеті осындай саясатты пайдалана отырып, қазақ даласына тереңдей еніп, өздерінің әскери бекіністерін сала бастады. Арынғазы ханның тұтқындалуы Уәли ханның қайтыс болуына байланысты Қазақстандағы хан билігінің дағдарысын пайдаланып Ресей

әскері қазақ даласына тереңдеп ене бастады. Сатқын сұлтандарға үміт артқан Ресей патшалығы Батыс және Солтүстік Қазақстан жерінде басқарудың жаңа жүйесін енгізуді ойластырды. Сөйтіп, 1822 жылы орыстың мемлекет және қоғам қайраткері М. Сперанский «Устав о Сибирских киргизах» деп аталатын құжатты дүниеге әкелді. 1822 жылы патша үкіметі Сібірді екіге бөліп, оның Батыс аймағының құрамына Қазақстанның солтүстігін де кіргізді. Оның орталығы 1839 жылға дейін Тобольск қаласы, одан 1839 жылдан кейін Омск қаласы болды. Аты аталған құжат бойынша Орта жүз мекендейтін қазақ жері 7 округке бөлінді (Қарқаралы, Көкшетау, Аягөз, Ақмола, Баянауыл, Құсмұрын, Көкпекті). Әрбір округті аға сұлтан билейтін болды. Ол өзінің билігін орысша «приказ», қазақша «дуан» деп аталатын мекеменің көмегімен жүргізуге тиісті болды. Аға сұлтанға «Орыс әскерінің майоры» деген атақ беріліп, оған ай сайын жалақы төленетін болды.

Ал енді, 1822 жылғы Орынбор генерал-губернаторы П.Эссен жасаған «Устав о Оренбургских киргизах» деп аталатын құжат бойынша Кіші жүз жері 3 бөлікке бөлінді (Батыс, Шығыс және Орталық). Егер округ сұлтандары сайланатын болса, бұл жерде билеуші сұлтанды патша әкімшілігі тағайындайтын болды. Әрбір аға сұлтанды, билеуші сұлтанды қол астында 100 казак-орыс әскері бар орыстың офицері бақылап отыратын болды.

Міне, осылай жоғарыдағы құжаттар бойынша Ресей Қазақстанның Солтүстігі мен Батысын отарлаудың жаңа деңгейін іске асыра бастады. Дегенмен де, Ресей бұл жерлерді өзінің территориясының санатына қоспады. Қазақстанмен арадағы қарым-қатынас Сыртқы істер министрлігінің Азия департаменті арқылы жүзеге асырылды. Ал құрылған әкімшілік органдарды «сыртқы округтер» деп атады. Осы күнге дейін қазақ халқы Ресейді «іш» деп атайды. Осындай жағдайда, 1823 жылы Кіші жүздің қатардағы батыры Жоламан Тіленшіұлы Сібірдегі Ресей әкімшілігіне хат жазып, егер патша үкіметі қазақ даласындағы орыс бекіністерін жоймайтын болса, қазақ халқы қолына қару алып, басқыншыларға қарсы тұрады деп мәлімдеді. Ол Жаңа-Елек шекара шебінің салынуына қарсылық ретінде Орынбор әкімшілігіне бірнеше рет хат жолдап, нәтиже шықпаған соң қазақ жігіттерін атқа қондырды.

Абылайдың отыз ұлының ішіндегі ең кішісі Қасым сұлтан еді. Оның екі әйелінен жеті баласы болды. Уәлидің әкесі Абылай мен Ресей арасындағы келісімшартты бұзғандығына риза болмаған олар *«Абылай ханның Русиямен жасасқан шартын бұзғандарына көніп отыру бізге ұят. Құдай қаласа, барлық қазақтың басын қосып, Абылай хан дәуренін қайта орнатуымыз керек. Алла Тағала өзі бізге жар болғай!»* - дейді [11].

Орта жүзде Саржан Қасымұлы бастаған қазақ әскері 12 жылдай Ресей билігін мойындаған аға сұлтандар мен орыс отаршылдарына қарсы қарулы соғыс жүргізді. 1826 жылы қазақ әскері Қарқаралы приказын жоюға тырысты. 1832 жылы Ресей Ақмола бекінісінің іргетасын қалап, осы жерде Ақмола дуанын құрды. Саржан Қасымұлы Орта Азия мемлекеттеріне үміт артып, Ресейге қарсы одақ құруға тырысты. Ташкенттің әмірі бұл ұсынысты жылы қабылдап, 1834 жылы Ұлытау маңында Қорған атты бекініс салды. Бірақ бұл одақтың ғұмыры ұзақ болмады. Абылай ұрпақтарының саяси аренадағы беделінен қауіптенген Орта Азия әміршілері берген уәделерінде тұрмады. Алдымен Саржан мен Садық, кейіннен Қасым сұлтандар солардың қолынан қаза тапты.

Ағаларынан айырылған Кенесары ұлт-азаттық қозғалыс басшылығын өз қолына алуға мәжбүр болды. 1841 жылдың күзінде қазақтың үш жүзінің игі жақсылары бас қосып, ақ киізге көтеріп Кенесарыны хан сайлады. Ол билік басына келгеннен кейін бірнеше реформалар жасады. Ұлтын, елін, жерін сүйген азаматтар кірген хан кеңесі сайланды. Мемлекеттік басқару жүйесі қайта құрылды, көрші елдермен қарым-қатынас орнататын дипломатиялық қызметке қатты көңіл аударылды, салық жинау ісі жолға қойылды. Хан қарулы күштерді нығайту үшін жаяу әскер, артиллерия, қатаң тәртіп, сарбаздар мен сардарлардың сыртқы түріне, әскерді үйретуге ерекше дем берді [12].

Мақаламыздың негізгі мақсаты, Кенесары бастаған отаршылдыққа қарсы соғысты бүге-шігесіне дейін баяндау емес, бұл процесі ХХ ғасырдың 40-50 жылдары Е. Бекмаханов, одан кейін Ж. Қасымбаев, Е. Уәлиханов еңбек-терінде толық талқыланған [13]. Революцияға дейінгі, одан кейінгі кейбір авторлар Кенесары қозғалысының статусын көтерілістен гөрі, басқашалау көрсетеді. Мысалы, 1831-1833 жылдары Польша азаттық қозғалысына қатысқан поляк революционері А. Янушкевич Кенесарыны бірде Рим империясымен соғысқан Нумидия патшасы Югуртамен, бірде ХІХ ғасырдың 80-ші жылдарындағы Алжир халқының азаттық күресінің Абд-эль-Кадерімен салыстырады [14].

ХІХ ғасырдың 50-ші жылдарында Верный қаласында болған орыс саяхатшысы П.Семенов - Тянь-Шанский осы көтеріліс жөнінде әртүрлі мәліметтер жинастырып, Кенесарыны біздің эрамызға дейінгі екінші ғасырда Кіші Азиядағы кішкене ғана Понт патшасының билеушісі, Рим құл иеленуші мемлекетінің жаулағыш саясатына қарсы тұрған Митридат VI Евпатормен теңейді де, қазақ феодалдық мемлекетін уақытша болса да қалпына келтірген Кене ханды жоғары бағалайды [15].

Расында да, Кенесарының соғысын 1341-1381 жылдары ағылшын шаруаларының Уолтер Тайлер көтерілісімен, 1670-1671 жылы Ресейдің оңтүстігінде болған Степан Разиннің, 1707-1709 жылдары болған Кондратий Булавиннің, 1773-1775 жылдары болған Емельян Пугачевтің 1857-1859 жылдары ағылшын отаршыларына қарсы көтерілген сипайлардың, 1916 жылы қазақ даласында орыс отаршыларына қарсы қазақ жігіттерінің көтерілістерімен салыстыруға болмайды. Бұлардың бәрі бір мемлекеттің өз ішінде бір әлеуметтік топтың орталық үкіметке қарсы болған қарулы қақтығыстары. Ғылыми әдебиетте олар *шаруалар соғысы* деп аталады.

Кеңес заманында тарих факультеті студенттеріне арналған, сол кездің белгілі тарихшылары профессорлар П.П. Епифанов, В.В. Мавродин редакциясын басқарған, «ССРО тарихы» оқулығында шаруалар соғысына мына төмендегідей анықтама береді: *«Крестьянские войны являются высшей формой кассовой борьбы в феодальной России. Они направлены не против отдельных светских и духовных феодалов, а против всего этого класса, против гнета крепостнического государства и олицетворяющих его воевод, приказных людей и пр.*

Крестьянские войны отличаются тем, что и при сохранении локальности и стихийности борьбы движение охватывает значительную часть страны. Оно носит вооруженный характер – в нем участвует масса крестьян. Наряду с отдельными выступлениями (индивидуальными, группами или отрядами) действуют и крупные вооруженные силы восставших» [16].

ХІХ ғасырдың аяғы ХХ ғасырдың басында Еуропа елдері Африкадағы, шығыс елдеріндегі мемлекеттерді отарлауға бар күшін салды. Әсіресе, Африка мемлекеттерін отарлау үшін болған соғыстар миллиондаған адамның өмірін қиды. Африкадағы Еуропа отаршыларының саясаты жергілікті халықты қыру, оларды шахталардағы, кеніштердегі ауыр жұмысқа салу, сол елдің байлығын мейлінше тонау. Бір өкініштісі, өз халқын тонауға сол елдің ірі-ірі рубасылары көмектесті. Африкада Кимберли, Йоханнесбург сияқты тұрғындарының көпшілігі европалық болып келетін қалалар пайда болды. Қазақстанда Ресейдің жүргізген отарлық саясатының Еуропа мемлекеттерінің Африка менен Азиядағы отарлық соғыстарынан айырмашылығы болмады.

ХІХ ғасырдың аяғында Африканың батысындағы Ахмаду және Самори мемлекеттерінің Францияға қарсы соғысы Ресейдің қазақ жерінде жүргізген агрессиялық саясатына өте ұқсас. Бірнеше соғыстарға қатысып, тәжірибе жинақтаған француз әскері кішкентай екі мемлекетті жаулап алу үшін төрт жылға жақын соғыс жүргізді. Ал, қазақ әскері қырық жылға жақын қарсыласты. Самори әскері дала көшпенділерінің әскери тактикасын пайдалана отырып, француз әскерін тізе бүктірді. 1886 жылы француздар Самори сұлтанымен келісім-шартқа қол қоюға мәжбүр болды [17].

Әлемдік әдебиетте Азия және Африка халықтарының отаршылдыққа қарсы күресі «Ұлт-азаттық соғыс», «Отаршылдық соғыстар» деп аталады. Қазақ халқының бостандығы мен тәуелсіздігі үшін 1837-1847 жылдары жүргізілген соғыс ғылымда ұлт-азаттық соғыс статусын алуы тиіс. Бұл процесс екі мемлекеттің: Ресей патшалығы мен Қазақ хандығы арасындағы соғыс деп аталуы керек. Жүздеген жылдар бойы қазақ жеріндегі Ресейдің отаршылдық агрессиясы Қазақ әскерінің жеңіліс тауып, еліміздің Ресей империясының құрамына отар ел ретінде кіруімен аяқталды. Қазақ халқы жүргізген соғыс *екінші отан соғысы* деп атауға әбден лайықты. Бұл жөніндегі пікірімізді біз осыған дейін жарияланған мақалаларымызда жазғанбыз. Алғашқы рет қазақ тарихнамасында 1992 жылы жарық көрген оқулығымызда XVIII – XIX ғасырларда орыс басқыншыларына қарсы қарулы қақтығыстарды «*Орыс – қазақ соғыстары*» - деп атаған болатынбыз [18]. Біз бұл пікірімізді 2006 жылы наурыздың 17 жұлдызында М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті өткізген «Абылай хан – тарих және қазіргі кезең» атты халықаралық ғылыми практикалық конференциясында да айтқан едік [19].

2003 жылы Шоқан Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты Кенесары Қасымұлының туғанына 200 жыл толуына байланысты халықаралық ғылыми-теориялық конференция өткізген болатын. Баяндамашылар XIX ғасырдағы Қазақстан тарихына жан-жақты талдау жасап, ұлт-азаттық қозғалыстың қыры мен сырына тоқталып, осы тақырыптың зерттелу деңгейін анықтады.

Конференцияда сөз сөйлеген Қазақ университетінде қызмет атқарған профессор, тарих ғылымдарының докторы Серік Құрманғалиұлы Жақыпбек өз сөзінде Кенесары қозғалысы жөнінде былай деді: *«В истории Казахстана некоторые события по своей особой значимости занимают очень важное место. К числу их прежде всего относится народная война казахов под руководством Кенесары хана против царской России и стремление царизма превратить Казахстан в полную колонию. Эта война продолжалась десять лет (1837-1847 гг.) и охватила почти все казахские земли. Война велась за свободу и независимость, за сохранение национальной государственности как залога единства и целостности Казахстана, будущего его развития»* [20]. Бұған біздің алып қосарымыз жоқ. Тек қана осындай ұғым бүгінгі тарих ғылымында қалыптасып, мектеп және жоғарғы оқу орындарына арналған оқулықтарда өз орнын тапса дейміз.

Жалпы, қазақ тарих ғылымында терминдерге көзқарас тиянақты қалып-таспаған. Бір терминмен әртүрлі ұғымдарды айта береміз. Абзалында терминдер қай тілде қалыптасса, сол тілде пайдаланған жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. - С.-Пб.: Брокгауз-Ефрон, 1890-1907.
- 2 Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толковословообразовательный. – М.: Русский язык, 2000.
- 3 Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 53 000 слов / Под общ. ред. проф. Л.И. Скворцова. - 24-е изд., испр. - М.: Оникс, Мир и Образование, 2007. - 1200 с.
- 4 Абрамов Н. Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений. - М.: Русские словари, 1999.
- 5 Толковый словарь русского языка: В 4 т. / Под ред. Д.Н. Ушакова. - М.: Репринтное издание, 1995; - М., 2000.
- 6 Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Әлеуметтану және саясаттану бойынша. - Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – 569 б.
- 7 <http://ru.wikipedia.org/wiki/восстание...>
- 8 Қазақ тарихы журналы. Ғылыми-әдістемелік журнал. 2011 ж. №4. 46-47 бб.

- 9 <http://ru.wikipedia.org/wiki/война...>
- 10 История стран Азии и Африки в новое время. I часть. - М.: Изд-во МГУ, 1989. - С.38.
- 11 Кенесарыұлы А. Кенесары және Сыздық сұлтандар. – Алматы: Жалын, 1992. – 8 б.
- 12 Карпык Аль-Халел. Белая кость прошлого. – Алматы: Агентство Аль-Халел, РГЖИ «Дәуір», 1994. - 90-91 с.
- 13 Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында (оқу құралы). – Алматы, «Санат», 1994. – 416 б., Қасымбаев Ж. Кенесары хан. – Алматы: Қазақстан, 1993, 112б.
- 14 Стеклова Ф. Адольф Янушкевич и его книга // Дневники и письма из путешествия по казахским степям. – Алматы, 1966. - С.1 - XXXYIII.
- 15 Семенов А. Тянь-Шанский. Путешествия (Мемуары). Т. 2. - М., 1949. - С. 48.
- 16 История СССР. С древнейших времен до 1861 года. Учебник для студентов исторических факультетов педагогических институтов. - М.: «Просвещение», 1983. - С.221.
- 17 История стран Азии и Африки в новое время. II часть. - М.: Изд-во МГУ, 1991. - С.341.
- 18 Кузембайұлы А. История дореволюционного Казахстана. Учебник. – Алма-Ата: Республиканский издательский кабинет по учебной и методической литературе, 1992. - 382 с.
- 19 М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті өткізген «Абылай хан – тарих және қазіргі кезең» атты халықаралық ғылыми практикалық конференция. - 2006 жылғы наурыздың 17-сі. - 105-106 бб.
- 20 Кенесары Қасымұлы. Туғанына 200 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2003. – 131 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается значение научных терминов, применяемых в изучении проблем истории национально-освободительного движения, таких как «война», «восстание», «движение». Авторы указывают на некорректное использование указанных терминов в современной литературе, дают свою интерпретацию.

RESUME

The article is devoted to the consideration of the importance of scientific terms used in studying the problems of the history of the national liberation movement, such as “war”, “insurrection”, “movement”. The authors point out the incorrect use of these terms in the modern literature and give their own interpretation.

Аннотация

Мақала XVIII-XIX ғғ. даланы әскери-әкімшілік отарлау кезеңіндегі әскери бекіністер есебінен пайда болған казак қоныстары және олардың әлеуметтік-экономикалық құрылымы мәселесін зерттеуге арналған. Автор тарихи деректерге талдау жасай отырып, Сібір казактарының шаруашылық жағдайын қарастырады.

Түйін сөздер: Сібір, казак, бекініс, әскер, шаруашылық, Ертіс шебі, сословия, егін шаруашылығы.

Ж.Р. Абишева

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
тар. ғыл. канд., доцент

Сібір казак әскері және оның әлеуметтік-экономикалық дамуы

XVIII ғасырдың соңына қарай казак даласы тұс-тұстан казак әскери қоныстарының жүйесімен шырматыла бастады. Ресей империясындағы он бір казак әскерінің төртеуі (Орал, Сібір, Орынбор, Жетісу) Қазақстан территориясында құрылып, казактар патша әкімшілігінің өлкедегі әскери тірегіне айналды. Әсіресе Ресейдің оңтүстік-шығыс аймағында самодержавия саясатындағы ерекше орын Сібір казак әскеріне берілді. Ол Қазақстанның жарты территориясын алып жатқан аймақта орналастырылды. Сібір казак әскері қағаз жүзінде 1808 жылы құрылғанымен де, оның тамыры XVI ғасырдың аяқ кезіне, яғни 1582 жылы – Ермактың Сібірге басып кіруінен басталды.

XVI ғасырдың аяғы - XVII ғасырдың бас кезінде сібір казактары қызмет түріне қарай атты және жаяу әскер болып бөлінді. Ермактың үзеңгілестері жаяу әскер болды, бірақ та тез арада қозғалудың қажеттігі және де дұшпандарға, яғни көшпелілердің соңына түсіп қуу үшін оларды атты әскерге айналдырды.

XVII ғасырдың бас кезінде Ресей үкіметі Сібірде мемлекеттің оңтүстік-шығыс бөлігін игеру үшін басты әскери күш ретінде қараған казачествоның қалыптасу мәселесіне ерекше қызығушылық танытты. Бұл уақытта казактар жауынгер адамдар ретінде әртүрлі сословиядан шығып, Сібірге жер аударылып қоныстанған немесе казак болуға өз еркімен жазылған шекаралық қыстақтағы тұрғындар болды.

Патша өкіметіне казак сословиясын толықтыру үшін Сібір казактарына адамдарды жинау қиыншылық туғызғандықтан әртүрлі жазалармен Сібірге жер аударылған адамдарды пайдалану керектігі туралы ой келді. Жер аударылғандардың арасында айыпты болған боярлар мен дворяндар да, сондай-ақ заң жүзінде өлім жазасына кесілген қылмыскерлер де болды. Үкімет тұтқынға түскендерді өз мақсаттарына пайдалануға тырысты. Тұтқындағылардың арасында XVII ғасырдың басында Сібірге жер аударылған поляктар және ерекше «литвалық» тізімдегі әскери казактар басым болды. XVIII ғасырдың бас кезінде I Петр Сібірге тұтқынға түскен шведтерді жіберді. Кейіннен олар Ертістің жоғарғы саласын Ресейге қосу үшін ұйымдастырылған И. Бухгольц экспедициясына қатысты. Сондай-ақ казактардың арасында тұтқынға түскен француздар да болды [1].

XVII ғасырдың бірінші жартысында Сібір казактары жергілікті халықтардың қарсылықтарын басуға белсенді түрде қатысты. Мысалы, 1606, 1609, 1612, 1616 жылдары олар остяктардың, вогулдардың, пелымцевтердің көтерілістерін басады [2].

XVII ғасырдың екінші жартысында казактар Сібірдің оңтүстік-батыс шекарасының қорғанысын қамтамасыз етті және қалмақтар мен казактардың шабуылдарына тойтарыс беріп отырды. Ертістен Омь өзеніне құйылар 50 шақырым қашықтықта 1670 жылы Чернолуцкі слободкасы құрылысының жүргізілуі казактардың шабуылдарына себеп болды [3]. Бұл бекініс бекетінің салынуы казак даласын отарлаудың бастамасы болып табылды.

XVIII ғасырда Ресей мемлекетінде өндіргіш күштің одан әрі дамуы, жаңа жерлерді отарлау, сауда жолдарын іздестіру, сондай-ақ феодалдық-крепостнойлық қанаудың күшеюі әскери күшті қайта құру қажеттілігін күн тәртібіне қойды. Ұлттық тұрақты әскердің құрылуы Ресейдің көптеген аймақтарында әскери-қызметтік сословиені, соның ішінде казактарды қысқартуға алып келді. Бірақ та Сібірдегі қызметтегі казактар қысқартуға ілінбеді. Себебі мемлекеттің шекарасын оңтүстік-шығыс бағытында кеңейту сенімді күзетті талап етті және де бұл күзет казачество болып табылды.

XVIII ғасырда сібір казачествосы біртұтас сословие болып табылған жоқ. Басқа сословиелердің арасында құқықтық, экономикалық жағдайларына қарай біріккен әскери және қызметтегі адамдарға қарағанда Батыс Сібір казактары ерекше жағдайда болды. Казактардың бірнеше топтары болды: қалалық, шептік және годовальщиктер. Енді екі негізгі топты, яғни қалалық және шептік казактарды сипаттауға тоқталайық, себебі олар шептік Сібір казак әскерлерін толықтырудың басты көзі болып табылды.

Қалалық казактар үкіметтің қамқорлығында болды және өз ортасынан толықтырылып отырған томаға-тұйық сословие еді. XVIII ғасырда қалалық казактар шептік қызметті атқару үшін кезекпен іс-сапарға жіберіліп отырды және кейіннен шептерде қалып қойып, тұрақтанды, бұл жағдай қалаларда казак гарнизондарының қысқартылуына алып келді. Әскери коллегияның ойынша «қалалық казактар бостан босқа ұсталып отыр және олар шептерде көбірек пайда келтірер еді» [4]. Сондықтан да 1764 жылдың сәуір айында шептердің басшысы генерал-поручик М.И. Шпрингер Әскери коллегияның жасаған қорытындысына сілтеме бере отырып, Батыс Сібірдің қалалық казактарын шекаралық қызметке ауыстыруды ұсынады, себебі олардың қалаларға «ешқандай қажеттілігі жоқ», - деп атап өтті [4, 120]. Сібір әкімшілігінің көптеген шенеуніктері қалалық казактарды әкімшілік тапсырмалар үшін пайдаланудан гөрі мемлекеттің шекарасын қорғаудағы әскери қызметке тартудың тиімділігіне сендірді. Алайда губернатор Д.И. Чичерин оларсыз «болу мүмкін емес, себебі олар төменгі шенділердің ешбірі орындай алмайтын қызметтерге қолданылады» деп, қалаларда казактарды ұстаудың қажеттілігін айтумен болды [4, 120]. Д.И. Чичерин казактарсыз жергілікті билік губернияларды басқара алмайды, көптеген қалалар әскери қорғаныстан айырылады, ал казактардың өздері күйзеліске ұшырайтындығына Сенатты сендірді.

Қалалық казактар туралы мәселе олардың ұпайына уақытша шешілді, бірақ та 1881 жылы қалалық казактар таратылды.

Шептік және крепостной казактар қалалық казактар сияқты мемлекеттен жалақы алып отырды, салықтан босатылды, олардың мәртебесін ерекше жағдайды иеленген сословиядағы дворяндар, дін иелері, көпестердің жағдайына жақындатты. Сословияға өмір бойы бекітілген шептік казактар ешқандай жағдайға қарамастан сословиясын өзгерте алмады, жаппай рекруттік міндеткерлікті атқарды және де өмірінің аяғына дейін қызмет жасады [5]. 1725 жылы шептік казактардың саны 782 адамды, ал XVIII ғасырдың ортасында 2000 адам құрады [6]. Бұл казактар 1716-1718 жж. салынған Ертіс шебінің тірек бекеттері болған Омбы, Ямышевск, Железинск, Семей, Өскемен бекіністерінде қызмет етті. Шептік казактарды бір офицер мен екі атаман басқарды. Казактардың өздері бекіністерге төмендегіше бөлінді: Омбыға – 197, Ямышевскіге – 129, Железинскіге – 55, Семейге – 284, Өскеменге – 114 адам [7]. Әлбетте, 930 шақырымға созылып жатқан шекараны қорғау үшін бұл казактар азшылық етті. Сондықтан да XVIII ғасырдың 40-60 жж. Ертіс шебінде бірнеше жаңа бекіністер бой көтерді және оларға казактар қоныстандырылды.

1752 жылдың жазында С.В. Киндерманның басшылығымен 11 бекіністен тұратын Новоишим бекіністі шебін салу басталды, оның ең бастысы Есілдегі Петропавл болды. Бекіністі шепті салудың басты мақсаты, Үй және Ертіс шебін жалғастыру болатын, соның салдарынан казактардан ені 50 шақырымнан 200 шақырымға дейін жететін жер көлемі тартып алынды [6, 72]. Новоишим шебіне сібір бекіністерінен және бұрынғы Есіл шебінен 3642 казак отбасылары қоныстандырылды [2, 95]. Сөйтіп, үкімет қазақ жерін отарлау саясатының әскери тірегі ретінде қараған Сібір әскерлері күшейтілді.

Сібір әскери шебіне Өскемен бекінісінен Колыван-Воскресенск заводтары арқылы Бийск және Кузнецк бекіністеріне баратын Колыван-Воскресенск (Бийск) шебі де қарады. XVIII ғасырдың 90-жылдары Сібір шебіне Өскемен бекінісінен Ертістен жоғары қарай Бұқтырма өзеніне баратын Бұқтырма дистанциясы да қарады. 3000 шақырымға созылып жатқан Сібір әскери шебінің құрылуы Қазақстанға қатысты орыс экспанциясының күшейгендігін білдірді.

XVIII ғасырдың бас кезінде I Петр өзінің жарлықтары арқылы казактарды томағатұйық сословияға айналдыруға тырысты. Алайда Сібірдің шекараларында күштердің жеткіліксіз болуы шептік казактарды әртүрлі сословия мен әлеуметтік құрылымдардың өкілдерімен күштеп толықтыруға алып келді. Мысалы, 1744 жылы казак әскерлері дворян және боярлар сословиясындағы адамдармен толықтырылды. Дегенмен де, шептік казачествоны толықтыру мен іріктеудің негізгі көзі қалалық казактар болып табылды. Оған келесі мәліметтер дәлел: 1751 жылы Батыс Сібірдегі 2779 қалалық казактардың 1547 адамы немесе жалпы санының 57% оңтүстік шекарада шоғырланған, сонымен бірге 267 адам Ертіс, 1307 адам Колыван-Кузнецк шептеріне жіберілді [8].

Еліне қайтуға жағдайы болмаған Дон, Орал, Орынбор казактары есебінен шептік казачество толықтырылып отырды. Отбасынан мың шақырым жерде мұқтаждық пен жоқшылыққа шыдай отырып, ауыр жағдайда қалып қойған олар жергілікті жерде, яғни Сібірде шептік казактыққа жазылып, қызмет атқарды. Осы сияқты жағдайға башқұрттар мен мешеряктар да түсті. Олардың көпшілігі христиан сенімін қабылдап, өз еліне қайтқаннан гөрі сібір казактарының қатарында қызмет жасағанды артық санады [1, 208].

XVIII ғасырдың бірінші жартысында патша өкіметі Ертіс шебіне қызметтегі татарларды ауыстырды. XVIII ғасырдың 40-60 жж. үкімет оңтүстік-шығыс шекараны қорғауға шекаралық уездердегі шаруаларды көптеп тартты. Сібір шебіне әртүрлі айыпталғандар мен кінәлілерді: көтеріліске қатысқан запорождық казактарды, діни сеніміне қатысты қудаланғандарды және күштеп әскерге алынған жай адамдарды да жіберіп отырды.

XVIII ғасырдың ортасында Жоңғарияны Қытай әскерлері талқандағаннан кейін қорғаныс табудағы үмітпен шекарадан өткен көптеген жоңғарлар да казактардың қатарына алынды. Бірақ та шептің басшысы қарамағына тек қана христиан дінін қабылдағандарды ғана алды. Қарастырылып отырған кезеңдегі сібір казачествосының қатарын толықтырудың маңызды көзі шепке әртүрлі шендегі адамдарды – солдаттар, драгундар, қолөнершілерді және т.б. қоныстандыру болып табылды. Сібір шептік казачествосы қалыптасуының тағы бір сенімді көзі солдат балалары болды. XVIII ғасырдың аяғында Тобыл мен Томск губернияларындағы солдат отбасындағы екі мың бала казакқа айналдырылды.

Патша өкіметі қанша күш салса да сібір шептік казачествосының өсімі баяу жүргізілді: XVIII ғасырдың аяғында олардың саны 2884 адамға жетті, оның ішінде 812-сі Есіл, 1385-сі Ертіс, 687-сі Кольван-Кузнецк шебінде болды [6, 184].

1787 жылы Сібір әскери шебі казактарының барлық құрамы 24 жүздікке бөлінді. Оған 1 атаман, 20 жүзбасы, 35 елубасы, 2 прапорщик, 2 ту ұстаушы, 8 хатшы, 58 капрал және 1883 казак кірді [7, 70]. Сөйтіп, XVIII ғасырдың аяғында сібірлік казактар әскери ұйымның белгілі жүйесін алды.

Казактардың шаруашылығы туралы мәселені анықтау маңызды болып отыр. Себебі патша үкіметі оларды сібірлік кеңістікке қоныстандыру мен Сібірді игеруге белсенді түрде жұмылдырды. Егер басқа казак әскерлерінде егін шаруашылығы дағдылы тұрмыстық еңбек болып табылып, XVII ғасырдың аяғында - XVIII ғасырдың басында кейбір казактар таза әскери қауымнан әскери-диқаншы қауымға айналса, сібірлік казачествоның ортасында жағдай басқаша орын алды. XVIII ғасырда Батыс Сібір казактарында егін шаруашылығымен шұғылдану кең түрде таралмады. С.В. Шевченко атап көрсеткендей, ондай жағдайдың қалыптасуына бірнеше факторлар әсер етті.

1773 жылы үкіметтің сібір шептік казактарына әрбір ер кісілерге жан басына шаққанда 6 десятинадан жер үлестіру туралы өкімі шықты. Бұл шаруаларға берілген жермен салыстырғанда 2,5 есе аз болды. Жердің аз бөліну себебін С.В. Шевченко былайша түсіндіреді: «өкімет казактардың жермен айналысуына қызығушылық танытуынан қорықты, бұл оларды басты міндеті – шекаралық шептерді қорғаудан алаңдатады деп қауіптенді». Осыған байланысты Сенаттың Жарлығында (аудармай, орысша нұсқасын беруді жөн көріп отырмын – Ж.А.) «наделить землею казаков, без такоого, однако излишества, которое не могло их по всегдашнему в земледелии упражнению удалять от настоящих по казацкому званию должности» [9], - деп қадап айтылды. Байқап отырғанымыздай, казактардың негізгі қызметі далада тәртіп орнату, қарсылықтарды басу, шекаралық аймақтарды көшпелілерден қорғау екендігін ашық айтпаса да, астарлап жеткізеді. Казактарға егін шаруашылығымен айналысуға уақыттың жетіспеушілігі де кедергі болды. Өйткені олардың әскери міндеткерліктерінің көп бөлігі дәл көктем-жаз айларына сәйкес келді.

XVII–XVIII ғғ. Батыс Сібір казактарында егін шаруашылығының дамымау себептерінің бірі - оларға жерді үлестіру XIX ғасырдың бас кезіне дейін созылып кетті. Бұдан басқа XVIII ғасырдың бірінші жартысында бөлінген алғашқы жерлер көпшілік жағдайда құнарсыз болды. Шептерді сала отырып үкімет болашақ отаршылдардың қажеттілігін ескермей бірінші кезекте стратегиялық мақсаттарды көздеді. Сондықтан да көптеген бекіністер егіншілік үшін құнарсыз жерлерде салынды. Бірақ та бұл жағдай казактарға құнарлы жерлерді иемденуге кедергі болған жоқ, себебі XVIII ғасырдың 60-жылдарында оларға казактарды Ертіс пен Пресногорьковск шептеріне 10 шақырымдай жақын келуіне рұқсат бермейтін және осы жерлерді өздері пайдаланатын құқықты берді.

XVIII ғасырдың екінші жартысында шаруашылықтың белгілі жүйесінің қалыптасу тенденциясы байқалды. Казактар жерді өңдегеннен гөрі мал шаруашылығымен айналысуды пайдалы деп тауып, шептерге келген көшпелілермен айырбас ұсақ саудасын жүргізді. Енді 1784 жылы үкімет сібір казактарына және старшындарға олардың

белгіленген бекеттерінде сауда жасау және қазақтың наны, малы, терісі және басқа да қажетті тауарларымен айырбас жүргізуге ресми рұқсат берді [7, 70].

XVIII ғасырда казактарда жеке егін шаруашылығының әлсіз дамуы сібір әкімшілігінің алдына казактарды астықпен қамтамасыз ету мәселесін қойды. Өйткені казактар санының баяу дамуына қарамастан, оларды ұстау шығыны жоғары болды. Казактардың астықпен өзін-өзі қамтамасыз етуге көшуі өкіметтің әскерді азық-түлікпен жабдықтауға қатысты барлық қиыншылығын шешетін еді. Оның үстіне егін шаруашылығының дамуы казактарға өздерінің материалдық жағдайын жақсартуға мүмкіндік беретін. Мысалы, Дон казак әскерінде 16 жасқа толған әрбір казак жермен қамтамасыз етілді. Егін шаруашылығынан алынған табыс дон қазағына отбасын экономикалық жағынан қамтамасыз етуге, ал ең бастысы, жеке қаржысына ат, киім-кешек және әскери жабдықтар алуға мүмкіндік берді. Алайда Сібір казактарына қатысты мәселені бұлайша шешу мүмкін емес еді. Сібір казактары «бірінші бұйрықтан-ақ сағат сайын қызметке немесе қай жерге жіберсе де жорыққа дайын болу керек» болды [11].

Егін шаруашылығы сібір казактарына отбасын асырауда қажетті шаруашылық түрі болып есептелді. Өйткені олардың жалақысы өте төмен болды, оның үстіне жалақы отбасының асыраушысына ғана берілді. Кейбір казактардың балалары әскерге алынғанға дейін қалаға кетіп, саудамен айналысты. Бірақ та казак жас өспірімдерінің негізгі бұқарасы әскерге алынуды күтіп, өлмесінің күнін көрді. Мұндай фактілер жас казактардың көпшілігі мемлекеттің қамқорлығында болуды артығырақ көріп, жеке шаруашылығының дамуына қызығушылық танытпауының көрсеткіші болып табылды. Осылайша казактар орталық үкіметтің қолдауына ие бола отырып, оның сыртқы саяси іс-шараларды жүргізудегі негізгі тірегіне айналды. Мемлекет қамқорлығындағы казактар ерікті казак жасағынан бірыңғай қызметтік сословияға айналды. Әлбетте, XVIII ғасырдың соңында Сібірдің казактары шептік деп атала бастады және ұзақ әскери қызметтің барысында әскери ұйымның белгілі жүйесіне ие болды. Қазақстан аумағына әскер орналастыра отырып, патша өкіметі Орта Азияға қарай ілгерілеу үшін алғы шеп дайындады және ең бастысы – тұрақты бөлімдер мен казак әскерлері қазақ халқының сана-сезімін тұншықтыруға арналды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Петров В.И. К вопросу о социальном происхождении сибирского казачества (XVIII – первой половине XIX вв.) // Экономика, управление и культура Сибири в XVI – XIX вв. – Новосибирск: Наука, 1965. – С. 206.
- 2 Абдиров М.Ж. История казачества Казахстана. – Алматы: Казахстан, 1994. – С. 93.
- 3 Остафьев В. Записки Западно-Сибирского отдела императорского РГО. – С. 3.
- 4 Ивонин А.Р. Численность и состав городских казаков Западной Сибири XVIII – первой половины XIX вв. // Демографическое развитие Сибири периода феодализма. (Сборник научных трудов). – Новосибирск: Институт истории, филологии и философии Сибирского отделения АН СССР, 1991. – С.110.
- 5 Петров В.И. Социально-экономическое положение сибирского казачества в XVIII – первой половине XIX вв. – Автореф.дисс....канд. истор. наук. – Москва, 1953. – С.11.
- 6 Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. – Москва: Наука, 1986. – С. 184.
- 7 Путинцев Н.Г. Хронологический перечень событий из истории Сибирского казачьего войска. – Омск, 1891. – С.15.
- 8 Андриевич В.К. Сибирь в XIX столетии. – СПб. – 1889. – Часть 2. – С.147.

- 9 Шевченко С.В. Развитие земледелия среди казаков Западной Сибири в первой четверти XIX в. // Казаки Урала и Сибири в XVII-XIX вв.: Сборник научных трудов. – Екатеринбург: изд. УрО РАН, Институт истории и археологии. 1993, - С. 97-98.
- 10 Гордеев А.А. История казаков. Часть 3. Со времени царствования Петра Великого до начала Великой войны 1914. – Москва, 1991. – С. 7.
- 11 Катанаев Г.Е. Краткий исторический обзор службы Сибирского казачьего войска с 1582 по 1908 гг. – Омск: Типография Сибирского военного округа, 1908. – С. 47.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается социальная структура и хозяйственное положение казачьего войска в XVIII-XIX вв. Автор анализирует роль сибирского казачества.

RESUME

In the article there is considered the social structure and economic position of the Cossack army in the XVIII-XIXth centuries. The author analyzes the role of the Siberian Cossacks.

УДК 929.5

Е.В. Ярочкина

Костанайский государственный педагогический университет,
канд. ист. наук, доцент

С.В. Самаркин

Костанайский государственный педагогический университет,
канд. ист. наук, доцент

М.В. Разуваева

Костанайский государственный педагогический университет,
магистр права

Макотченко Василий Семёнович - доктор исторических наук, воин, педагог, историк**Аннотация**

Статья отражает биографические факты и деятельность первого доктора исторических наук Костанайской области Макотченко Василия Семёновича, прошедшего войну, ставшего известным педагогом-историком, внесшим весомый вклад в историческую науку страны. Макотченко В.С., преодолевая трудности, смог остаться верным профессии металлурга, только в другом качестве. Он написал и защитил диссертации, связанные с металлургической отраслью. Память о Макотченко В.С. хранят родные и близкие, ученики. В Костанайском государственном педагогическом университете открыта именная аудитория педагогу, общественному деятелю и ученому В.С. Макотченко.

Ключевые слова: Макотченко В.С., доктор исторических наук, воин, педагог, ученый, общественный деятель, Костанайский педагогический институт.

В 2018 году Василию Семеновичу исполнилось бы 96 лет. Он – первый доктор исторических наук в Костанайской области. В статье раскрывается жизненный путь В.С. Макотченко: от металлурга, солдата до педагога и ученого-историка. Основой для написания статьи стали воспоминания самого Василия Семеновича, которые были записаны в начале 2000-х годов его аспиранткой, а ныне кандидатом исторических наук, доцентом Ярочкиной Е.В. [1].

Василий Семенович от природы был застенчивым, скромным человеком, не любившим шумиху вокруг своего имени. Сегодня источников о жизни, творчестве ученого сохранилось немного – отдельные газетные публикации, грамоты, фотодокументы. Как отмечал в своих воспоминаниях В.С. Макотченко, долгое время он не оформлял и документы на присвоение ему звания Почетный гражданин города Костаная. Документы были подготовлены после убедительной просьбы председателя Совета ветеранов Костанайской области Брусника Дмитрия Яковлевича [2]. Дата присвоения звания – 19 февраля 2001 года.

За период своей научно-педагогической деятельности Макотченко В.С. выпустил ряд научных публикаций. Материалы диссертации на тему: «Борьба КПСС за дальнейшее развитие черной металлургии в Казахстане (1956-1961гг.)» [3] были положены в основу монографии, написанной в соавторстве с доктором исторических наук Туманшиным К.М. - «За большую руду» [4]. В монографии рассматривается опыт строительства добывающих предприятий в Казахстане, на примере крупнейшего в стране Соколовско-Сарбайского горно-обогатительного комбината в городе Рудный.

Немалое внимание В.С. Макотченко уделял живому слову, читал лекции студентам, был председателем областной организации общества «Знание». Василий Семенович был эрудированным человеком во многих направлениях гуманитарного знания, не только исторического. В 2001 году к 80-летию Макотченко В.С. была проведена региональная научно-практическая конференция: «Мир на рубеже тысячелетий». Сам юбиляр опубликовал в сборнике конференции статью, посвященную истории Кустанайского учительского института, от первых годов становления до реорганизации его в государственный педагогический институт [5].

При жизни о Макотченко В.С. в местной периодической печати публиковались материалы о его жизни, ратном и трудовом подвиге. По обнаруженным архивным материалам, воспоминаниям Макотченко В.С., его коллег и однополчан в 2005 году был написан очерк под редакцией Тернового И.К., Ярочкиной Е.В., Наурызбековой А.Е. «Воин-педагог-историк» [6]. В последнее десятилетие появились биографические очерки о В.С. Макотченко известных костанайских журналистов А. Кудабая и О. Климиной. На протяжении многих лет сотрудник Государственного архива Костанайской области Н. Здоровец публиковала материалы об ученом и общественном деятеле в рубрике «Ретроскоп» местной газеты. Она же подготовила архивную справку о Василии Семёновиче для составления энциклопедии «Сталинградская битва 1942-1943 годов» [7].

6 декабря 2012 года в Костанайском государственном педагогическом институте состоялось открытие именной аудитории (№216) первого доктора исторических наук в Костанайской области, ветерана Великой Отечественной войны В.С. Макотченко [8]. В процессе подготовки именной аудитории коллектив кафедры всемирной истории, основ права и экономики (именно здесь в последние годы трудился В.С. Макотченко) проделал большую научно-поисковую работу по сбору материалов. Согласно Акту приема на хранение документов личного происхождения от 23 июня 2015 года заведующий кафедрой всемирной истории, основ права и экономики Самаркин С.В. передал в Государственный архив Костанайской области документы д.и.н., профессора, Почетного гражданина г. Костаная Макотченко В.С. в количестве 19 единиц хранения на 235 листах. Фонду был присвоен №537 [9].

На основании сбора и систематизации материалов была подготовлена настоящая статья. Перейдем к анализу личной и творческой биографии В.С. Макотченко.

Василий Семенович Макотченко родился 4 февраля 1922 года, по паспорту – 4 февраля 1921 года. Стремление быть более взрослым подтолкнуло Василия Семеновича добавить себе год, что закрепилось и отразилось во всех документах. Родители: отец - Семён Романович (1891- 1956 гг.), мать - Татьяна Климовна (1895-1978 гг.) переехали в поселок Ливановка Кустанайского уезда из Ростовской губернии в 1908 году в период массового переселения из русских губерний. В семье было 7 детей, из которых Василий Семенович был старшим. Два брата, Петр и Михаил, участвовали в Великой Отечественной войне. В Ливановской школе Василий Семенович окончил 7 классов. В 1937 году поступил в Чимкентский горно-металлургический техникум. Профессия металлурга была выбрана неслучайно, страна нуждалась в грамотных специалистах. Изначально Василий планировал поступить в Семипалатинский геологоразведочный техникум, но в итоге выбрал учебу в Чимкенте. Его, как отличника, приняли в техникум без вступительных экзаменов.

Война полностью изменила жизнь Макотченко. Еще до ее начала Василий Семенович успел месяц поработать на Чимкентском свинцовом заводе, в свинцово-плавильном Ватер - Жакетном цехе. Был призван в армию с производства. Вот, что вспоминал об этом Василий Семенович: «Три месяца послужил в учебном батальоне 79 запасного полка, в так называемых сталинских лагерях под Ташкентом в Чирчике. Второго октября 1941 года молодых бойцов направили по своим военкоматам «до очередного набора в высшие учебные заведения» [1]. После военного обучения он некоторое время работал на Чимкентском свинцовом заводе.

Василий Семенович был одним из тех, кто отправился на фронт добровольцем, изменив на год свой возраст. В январе 1942 года Василий Семенович подал заявление в Чимкентский ОРВК с просьбой добровольно принять в ряды РККА, 16 января 1942 года в команде из 70 человек направлен в воинскую часть, которая формировалась на фронт. 4 февраля 1942 года группа бойцов прибыла в Уральск и направлена в 152 отдельную стрелковую бригаду. Василий Семенович был зачислен в первую роту отдельного минометного батальона, где стал командиром первого минометного расчета (отделения) 82 мм. миномета. Первые бои, выпавшие на плечи солдат, были тяжелыми. В ходе них освобождены Элиста, Богородское, Кресты и другие населенные пункты. Однако боевые действия для Василия Семеновича закончились. 7 января 1943 года он был тяжело ранен, вследствие чего врачи вынуждены были ампутировать правую руку, как вспоминал В.С. Макотченко: «в медицинском заключении было написано - «до верхней трети правого плеча» [1]. Для человека, который еще мальчишкой бредил о профессии металлурга, произошел надлом, необходимо было осмыслить происходящее и задуматься о том, как применить свои силы в мирных целях. После долгого восстановления в бывшем доме отдыха в с. Ашмерино в 60-ти километрах от Сталинска, 17 июня 1943 года возвращается в поселок Ливановку Орджоникидзевогo района Кустанайской области.

Василий Семенович прекрасно понимал, что с профессией металлурга придется расстаться. 1 июля 1943 года началась трудовая деятельность Василия Семеновича Макотченко на ниве просвещения. Он стал учителем истории, а в конце августа – директором Ливановской неполной средней школы, вскоре преобразованной в 10-летку. В 1946 году состоялся первый выпуск. Выбор исторического профиля Макотченко В.С. был обоснован тем, что и в школе, и в техникуме по историческим предметам он имел только отличные оценки. Уже в 1944 году поступил на заочное отделение исторического факультета Магнитогорского педагогического института. После его окончания в 1948 году продолжил работу директором Ливановской СШ, а затем Больше-Чураковской СШ Убаганского района. В июне 1953 года Василий Семёнович был назначен директором Мендыгаринского педучилища им. И. Алтынсарина.

Из села Ливановка Василий Семенович написал письмо директору Чимкентского горно-металлургического техникума Заплавному Алексею Яковлевичу, в котором рассказал о своей судьбе и о тех переменах, что произошли в его жизни. В своём ответе Заплавный вдохновил Василия Семеновича на оптимистичное восприятие жизненных перемен. Посоветовал обзавестись семьёй и жить спокойно. В феврале 1965 году состоялась встреча с А.Я. Заплавным, который после долгой беседы убедил Василия Семёновича: «Ты будешь единственным историком цветной металлургии страны» [1]. Василий Семенович согласился, прошел по конкурсу заведующим кафедры истории КПСС, выезжал, встречался с секретарём Красноярского крайкома партии по идеологии, с ректором института цветных металлов. Но в последний момент не решился на этот переезд. С Алексеем Яковлевичем Заплавным завязалась продолжительная переписка, длившаяся многие десятилетия.

Педагогическая деятельность полностью поглотила Василия Семеновича, он постоянно задумывался и о перспективах научно-исследовательской деятельности. Это стремление поддержали ведущие историки Советского Казахстана: заведующий кафедрой

истории КПСС Казахского госуниверситета, известный учёный, профессор, доктор исторических наук Абде Бачинович Турсумбаев; заместитель директора института истории партии при ЦК КП Казахстана по научной работе, доктор исторических наук, профессор, заслуженный деятель наук Казахской ССР Павел Михайлович Пахмурный и доктор исторических наук, профессор, заведующий сектором того же института Манаш Кабашевич Козыбаев.

Василий Семенович становится соискателем КазГУ им. С.М.Кирова, а затем командировается в годичную аспирантуру при МГУ им. М.В.Ломоносова для завершения кандидатской диссертации. Василию Семеновичу было уже за 40, а инструкция допускала приём в аспирантуру до 35 лет, поэтому за разрешением на откомандирование пришлось обратиться к Вячеславу Петровичу Елютину, министру высшего и среднего специального образования СССР. Елютин во время встречи интересовался работой педучилища, подготовкой национальных кадров для начальной школы. Разрешение на оформление в годичную аспирантуру было получено. Встреча с министром воодушевила Василия Семеновича. За год он завершил работу и в 1964 году защитил кандидатскую диссертацию на тему: «Борьба КПСС за дальнейшее развитие чёрной металлургии в Казахстане (1956-1961 гг.)» в Специализированном Ученом совете гуманитарных факультетов МГУ им. М.В. Ломоносова. Научным руководителем диссертации стал Борис Михайлович Морозов, кандидат исторических наук, доцент. В процессе работы Борис Михайлович был чрезвычайно внимательным и требовательным. Написанные главы, разделы, которые Василий Семенович приносил ему на проверку, внимательно смотрел, анализировал и больше двух-трёх дней не держал. Это импонировало Василию Семеновичу, стимулировало, дисциплинировало, так как он намеревался закончить работу в кратчайшие сроки. В том, что Василий Семенович за год написал и защитил диссертацию, без сомнения, большая заслуга и Бориса Михайловича. Что касается подготовленных материалов, то Василий Семенович приехал в Москву не с пустыми руками. До этого он работал в Государственном архиве республики (ныне Центральный Государственный архив РК), в Казахском филиале ЮШ при ЦК КПСС, в государственных и партийных архивах Актюбинской, Карагандинской и Кустанайской областях, в Рудном и Лисаковске. Теоретическое рассмотрение проблемы подкреплялось практическим анализом деятельности предприятий. Автор в ходе работы над диссертацией побывал на Актюбинском заводе ферросплавов, Казахском и Карагандинском металлургических заводах, Соколовско-Сарбайском горно-обогатительном комбинате, в парткомах и на производстве, в цехах и карьерах, беседовал со многими специалистами, горняками. Это был целый «чемодан» записей, сделанных в архивах и на производстве, было проштудировано, изучено и перечитано огромное число специальной литературы по развитию чёрной металлургии.

После защиты кандидатской диссертации решением Совета Московского Государственного университета им. М.В. Ломоносова 15 июня 1964 года Василию Семеновичу была присуждена учёная степень кандидата исторических наук, после чего он получил приглашение ректора Костанайского педагогического института Кавый Газизовича Газизова на работу. Причиной для приглашения стал и тот факт, что Кавый Газизович присутствовал на защите Василия Семеновича и по достоинству оценил потенциал ученого. Макотченко В.С. был избран по конкурсу заведующим кафедрой. Он 25 лет возглавлял кафедру, которая неоднократно за этот период меняла названия от кафедры истории КПСС и политэкономии, истории КПСС и политической истории до кафедры политологии. В последние годы научно-педагогической деятельности Василий Семенович работал профессором кафедры политологии, а затем кафедры новой и новейшей истории, всеобщей истории КГУ им. А. Байтурсынова.

Переход в институт ко многому обязывал, он вновь стал собирать материал по теме: «КПСС - организатор железорудной промышленности Казахстана (1941-1971 гг.)»,

утверждённой координационным советом при институте истории Компартии Казахстана, и целенаправленно публиковать результаты научных исследований. Снова библиотеки, читальные залы, местные, республиканские, всесоюзные архивы, включая ЦПА ИМЛ при ЦК КПСС, Центральный Государственный архив народного хозяйства СССР. В 1971-1973гг. для завершения диссертации В.С. Макотченко перешёл на должность старшего научного сотрудника, был прикреплен к кафедре истории КПСС естественных факультетов МГУ им. М.В.Ломоносова. 1 июля 1974 года в Специализированном Совете МГУ состоялась защита докторской диссертации. В 1976 году Высшей аттестационной комиссией при Совете Министров СССР ему присвоена учёная степень доктора исторических наук, в 1977 году - учёное звание профессора. Таким образом, Василий Семенович оказался первым, среди постоянно живущих в Костанайской области, кому были присвоены учёная степень доктора наук и звание профессора.

Особое место в жизни Макотченко занимала общественная работа. Без этого и сейчас жизнь в педагогическом, студенческом коллективах была бы немыслима. С 1950 года он – активный участник общества «Знание». Более двенадцати лет Василий Семенович бессменно возглавлял Правление областной организации общества «Знание», избирался членом Правления общества «Знание» Казахской ССР, делегатом VIII, IX, X, XI съездов общества «Знание» КазССР, VIII, IX, X съездов Всесоюзного общества «Знание», делегатом XVI съезда Компартии Казахстана (Алма-Ата, февраль, 1986 г.), делегатом XIII международного конгресса исторических наук (Москва, 16-23 августа 1970 года), участником международного симпозиума «Ленинское учение о национально-освободительных революциях и современный этап социального прогресса развивающихся стран» (Алма-Ата, октябрь 1969 г.). Более пяти лет руководил научным обществом учащихся «Знание» имени М.Ф. Журавлёва в г.Кустанай. За активное участие в лекционной пропаганде неоднократно поощрялся, в том числе наградой Всесоюзного общества «Знание» - Медалью имени академика С.И. Вавилова.

За многолетний труд Василий Семёнович Макотченко был награжден десятками медалей, орденов, грамот, он – Почетный гражданин г. Костаная, в честь него в Костаная установлена мемориальная доска, открыта именная аудитория в Костанайском государственном педагогическом институте (университете с 2018 года). Василий Семенович остался в памяти коллег и учеников человеком, который смог преодолеть трудности, не сломился под тяжестью обстоятельств, внес весомый вклад в историко-педагогическое дело Костанайской области и Республики Казахстан.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Воспоминания Макотченко В.С. Полевая запись. Записано со слов из личной беседы. Тетрадь №1 - 2. – Костанай, 2005.
- 2 Брусник Д.Я. Воспоминания о Макотченко В.С. Записано со слов из личной беседы. Тетрадь №1. - Костанай, 2018.
- 3 Макотченко В.С. Борьба КПСС за дальнейшее развитие черной металлургии в Казахстане (1956-1961 гг.)». - Автореферат. - М., 1964.
- 4 Макотченко В.С., Туманшин К. За большую руду. - Алма-Ата, 1972.
- 5 Макотченко В.С. Из истории Кустанайского учительского института (1939-1955гг) // Мир на рубеже тысячелетий: материалы региональной научно-практической конференции. КГУ им. А. Байтурсынова. - Костанай, 2001. – С. 192-198; ред. Терновой И.К., Мырзалы С.К., Макотченко В.С. и другие Мир на рубеже тысячелетий: материалы региональной научно-практической конференции. – Костанай, 2001. – 308 с.

- 6 Климина О. Опаленные Сталинградом (об участии В.С. Макотченко в битве под Сталинградом в 1943г.) // Костанайские новости. - 1998. - 7 февраля. - С. 2; Здоровец Н. Главе династии-80! Макотченко В.С. // Костанай, 2001. - 9 февраля. - С.3; Присвоено звание «Почетный гражданин города Костаная» (И. Бугаеву, С. Урынтаеву, Н. Кемешеву, В. Неровному, В. Макотченко) // Костанай, 2001. - 20 февраля. - С. 1.; Неожиданный и приятный подарок (вручение удостоверения почетных граждан города И. Бугаеву, С. Урынтаеву, Н. Кемешеву, В. Неровному, В. Макотченко). - Костанай, 2001. - 4 мая. - С.2.; Терновой И.К., Ярочкина Е.В., Наурызбекова А.Е. Воин-педагог-историк. - Костанай: КГПИ, 2005. – 32 с.
- 7 Памяти Макотченко Василия Семеновича. Профессорско-преподавательский коллектив КГПИ // Костанайские новости, 2007. - 10 апреля. - С. 2.; Макотченко В.С. аппарат акима г.Костаная, городской маслихат. - Костанай, 2007. - 12 апреля. - С. 23; Здоровец Н. Сталинградцы из Кустаная /Наша газета, 2008. - 31 января. - С. 30; Кудабаяев А. Их подвиг никто не забыл: установлены мемориальные доски на здании швейной фабрики «Большевичка», на доме почетного гражданина города, ветерана войны В.Макотченко // Костанайские новости, 2008. - 8 мая. - С. 2.
- 8 Информация об открытии аудитории Макотченко В.С. была размещена на сайте КГПИ. [www.http//Kspi.kz](http://Kspi.kz)
- 9 Государственный архив Костанайской области (ГАКО). Фонд личного происхождения. ГАКО. Ф.537. Макотченко В.С.

ТҮЙІН

Бұл мақалада авторлар Қостанай облысының бірінші тарих ғылымдарының докторы Макотченко Василий Семеновичтің өмірбаяндық фактілері мен тұңғыш қызметін, өткен соғысқа, танымал педагог - тарихшыға айналғанын, тарихи ғылымына қомақты үлес қосқанын көрсетеді.

RESUME

The article reflects the biographical facts and the activities of the first Doctor of Historical Science of the Kostanai region, Makotchenko Vasily Semenovich, who passed the war, who became a famous pedagogue, historian, who made a significant contribution to the historical science of the country.

Аннотация

Мақала XVIII-XIX ғғ. Жайық өңірін мекендеген казактардың дәстүрлі шаруашылық-тұрмыстық құрылымы мәселесін зерттеуге арналған. Авторлар тарихи деректерге талдау жасай отырып, Орал казактарының шаруашылық ерекшеліктері мен күнделікті тұрмысын сипаттайды. Дәстүрлі киімдері мен күнделікті өмірде тұтынған тағам түрлерін қарастырады.

Түйін сөздер: Орал, казак, шаруашылық, өмір салты, өзен, кәсіп, балық шаруашылығы, тұрмысы.

Ж.Р. Абишева

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
тар. ғыл. канд., доцент

К.В. Джумагалиева

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
тар. ғыл. канд., доцент

Орал казактарының шаруашылығы мен күнделікті өмірі

Кубань, дондықтармен қатар ескі және өзіндік ерекшелігі бар Орал (жайық) казактары болып есептелінді. Казактар Жайық өлкесін игере отырып, алғашқы кезде отырықшы өмір салтын ұстанған жоқ. Олар шағын аралдарға қоныстанып, жорықтық өмір салтына сәйкес келетін, сол жерде қыстайтын жеркепе, күрке мен қостар тұрғызды. Жылы мезгілдің басталуымен олар «шекпен үшін» Еділ мен Каспийге жорық жасап, жорықтан қайтқаннан кейін жаңа жерлерге орналасты.

Казактар қызметке кіріскеннен соң, орыс мемлекетінің оңтүстік-шығыс шекарасын күзете отырып, бекіністер мен форпостыларды салды. Жайық шебінің төменгі жағында 10 қамал-бекіністер мен 15 форпостыны құрды. Бекіністер мен форпосттылар бір бірінен 20-30 шақырым орналасты. Бекіністің гарнизонында 1000, ал форпостыда 100 адам болды [1, 7].

Үкіметтің талабы бойынша форпостының гарнизонында қатал тәртіп орнатылды. Әрбір казакта ерттеулі ат, ақаусыз қару мен қорғасынның қоры үнемі дайын болуы керек.

Орал казак әскерінде ерекше табиғи-климаттық жағдайға байланысты егін шаруашылығымен қатар балық аулау кәсібі экономикалық құрылымның маңызды бөлігі болды. XVII-XIX ғасырлардан бері айналасып келе жатқан және көптеген этникалық салт-дәстүрлердің мәнін анықтаған дәл осы балық кәсібі казак қауымын томаға-тұйық әлеуметтік организм ретінде сипаттауға мүмкіндік берді. Өлкенің табиғатының өзі алғашқы қоныс

аударушыларға қоректенуге жағдай жасады. Жайық ежелден «балықты өзен» болып есептелінді. Жайыққа қоныс аударған казактар жер таңдар кезде «тек қана ескекпен жүріп-тұру, балық аулау үшін ыңғайлы болу және судың тасып жайылуы үшін өзен алқабының кең болуының қамын ойлады; жердің топырағы мен оның құнарлығы туралы ойламауының себебі, оларға бұл керек емес еді...» [2].

Қай кезеңде болмасын, Орал казактарының негізгі кәсібі балық аулау шаруашылығы болды. Бекіре балыққа бай Жайық өзені қара уылдырық және қызыл балықпен Ресейдің орталық аудандарын қамтамасыз етті.

XVIII ғасырдан бастап, балық кәсібі казак әскері үшін маңызды кәсіптердің бірі болды. Себебі ол байлықтың басты көзі еді. Ресей бойынша Жайықтағы балық шаруашылығы алдыңғы қатарда болды. Ол туралы В.Г. Короленко, В.И. Даль, К.А. Фединдер, оралдықтар И.И. Железнов пен Н.Ф. Савичевтер көркем әдебиетте сипаттады. Балық аулаудың ережесін ең соңғы рет орал казагы, ихтиолог-ғалым, Петербург университетінің түлегі, популяцияны қолдау үшін Каспийде бекіре балықты жасанды өсірудің пионері Н.А. Бородин жүйеледі.

Жайықтың төменгі жағында ірі балықтарға өзеннен жоғары көтерілуге мүмкіндік бермейтін бөренеден, кейіннен темір шыбықтардан жасалған қалқандар (орысша учуг – авт.) салынды. Қалқанның екі жағындағы тұғырда есігі бар ағаштан жасалған торлы аркалар тұрғызылды. Қалқанның алдындағы кеңістік зеңбірекпен қаруланған күзетпен қорғалды.

Көктемгі және күзгі жүзу кезінде балықшылар бір күнде жүріп өтетін қашықтықтар анықталды. Әскери басқарма жыл сайын балық аулаудың басталу және аяқталу уақытын белгіледі. Балық аулаудың тәртібін сақтау үшін атамандарды тағайындады. Балық аулаудың белгіленген күні зеңбіректен атылған белгі бойынша бірінші қашықтыққа жиналған казактар Жайықтың ағынымен жүзіп өтіп, басқалардан бұрын мол өнім алу үшін бір-бірін басып озуға тырысты. Олардың соңынан өзенді жағалай жергілікті және басқа жерден келген көпестер жүріп өтіп, ауланған балықтарды сол жерде тез арада тұздау және уылдырық жасау үшін сатып алды. Жайықтағы және теңіздегі кез келген балық аулау маусым айының басынан тамыз айының орта кезіне дейін тоқтатылды.

Балық аулаудың ережесі егжей-тегжейіне дейін жазылды. Балық аулаудың қысқы, көктемгі, күзгі маусымдық мезгілдері болды. Уылдырық шашқан кезде өзенге бармақ түгілі шіркеулердегі қоңырау шылдырына тыйым салынды. Әскердің амандығы балық шаруашылығына тәуелді болғандықтан, әскер бекіре балықтың ұдайы өндірілуіне мүмкіндік туғызатын ережені қатаң сақтады. XVIII ғасырда академик Паллас «Осы жерден басқа Ресейдің ешбір жерінде өкіммен және заңмен шектелмеген жайық казактарының басты кәсібі балық аулау болып табылады» [3], - деп жазды.

Әскерден тыс сыртқа тасылатын балық және балық өнімдері баж салығының жиыны әскери капиталдың салмақты бөлігі болды. Екіншілікке ыңғайлы жердің болмауы себепті, балық шаруашылығы Орал казактарының негізгі кәсібі болды. Казак қауымы үшін балық кәсібінің маңыздылығы бір жағынан өмір сүрудің жолы болса, екінші жағынан, әскери міндеткерлікті орындауға үнемі дайындықта болу үшін материалдық мүмкіндік болып есептелінді. Әскердегі өмірдің қауымдық жүйесі мен балық аулау кәсібі өзара тығыз байланысты еді. Себебі Орал казак әскерінде қауымдық белгілердің дамуы мен нығаюы үшін жайық балық шаруашылығын ұйымдастыру үлкен маңызға ие болды. Балық аулау кәсібінің қауымдық жүйесі Орал Әскерінің өмір сүруінің басталуымен пайда болуы мүмкін. Казактар әскери қызметтен тыс уақытта кәсіппен айналысуға шығып отырды. В.Г. Короленко XX ғасырдың өзінде-ақ жайық казагын «балықпен әскери қызметін өтеген, әскери» ретінде сипаттады [4, 12].

Балық аулаудың ежелгі дәуірден 1816 жылға дейін белгілі үш түрі болды. Олар – багренье (багорлау, яғни, ірі балықты қыста аулау әдісі), көктемгі және күзгі. Орал казактарын зерттеуші Н.А. Бородиннің пікірі бойынша, «Орал Әскерінде балық аулау

кәсібі өндірген жеріне қарай өзен мен теңіздік, маңыздылық деңгейіне қарай басты, қосалқы, еркін болып бөлінді» [5, 8-9]. Балық кәсібінің басты түрлеріне көктем, күз, қыстағы балық аулау жатқызылса, қосалқы кәсіпке өзендік (Үлкен және Кіші Өзен өзендеріндегі), черхальдік (көктем, күз, қыста Черхаль өзеніндегі), ескі арналардағы, теңіздегі су жайылымдарындағы (морских ильменях) балық аулау жатқызылды. Басты және қосалқы кәсіптер Әскери канцелярияның бақылауымен жүргізілді және балық аулауға қатысушылардың саны, уақыты мен аулау орны қатаң тәртіппен реттеліп отырды.

Арнаулы нұсқаумен реттелмеген еркін кәсіпке қыс мезгілінде ескі арналардағы, тоғандардағы, Жайық өзенінде қармақпен балық аулау жатқызылды.

Қатаң реттілікпен маусымның басынан тамыздың ортасына дейін қауымдық кәсіптер – өзен мен теңізде балық аулау тоқтатылды.

XIX ғасырдың орта кезіндегі жайықтағы кәсіпке Н.Я. Данилевский: «Жайық – тек қана балық аулауға арналған, әлемдегі жалғыз үлкен өзен», - деп әділ бағасын берді.

Балық аулау кәсібінің ашылу кезеңі күз мезгілінде болды. Ал қыс мезгілінде Жайықты мұз басқан кезде багорлау әдісі басталып, Черхальде аумақ балық аулады. Көктемде, өзен мен теңізде мұз ерігеннен кейін ескі арналар мен теңіздегі су жайылымдарында балық аулау басталды.

Айналадағы табиғатпен үнемі байланыста болу, казактардың балық аулаудың өзіндік әдісін ойлап табуына мүмкіндік туғызды. Балық аулау құрал-жабдықтарының әрқайсысы балықшылардың бірнеше ұрпағының тәжірибесіне негізделді. Бір ғана құралдың жетіспеуіне байланысты аулау құралының тұтас кешені бұзылды. Әрине, тұрғындары кейіннен орал казактары болған Орал Әскерінде Ресейдің үш аймағынан кәсіптік дағдылар, аулаудың кейбір тәсілдері, құрал-жабдықтардың атаулары алынды. Кейіннен Орал Әскерінде кәсіптің өзіндік тәсілдері мен әдет-ғұрпы қалыптасты. Соның бірі - жоғарыда айтып өткен қалқандар салу тәсілі еді. Қалқан салуға, әдетте, өзен өзінің жағасынан шыққан кезде, шамамен 15 маусымда, кейде кештеу, мысалы, шілде айының басында кірісетін болған. Қалқанды орнату мерекеге айналған. Басында 300 адамға дейін жеткен көрермендер мен шенділердің қатысуымен ғибадат жасалынды. Ғибадат аяқталғаннан кейін жұмысқа кірісті. Кейіннен сауық-сайран жасалып, казактардың әнұранына айналған «Яикушка» әні орындалды [6].

Қалқанды орнату жұмысы аяқталғаннан кейін оны жергілікті әкімшіліктің өкілдері мен осы саланың білгір қазағынан құрылған ерекше комиссия тексерді. Тексерістен кейін әскер басшылығына сый-сыяпат жасалды [7, 65]. Қалқанның жанында балық аулау атаманның рұқсатымен жүргізілді. Ең соңғы рет қалқан 1918 жылы тұрғызылды. Бірақ та бақылаудың болмағандығынан мұзға қатып, 1919 жылдың көктемінде мұз шайып өтеді.

Жайықтағы балық кәсібі казак қауымының өмірінде өзіндік мәдени-шаруашылық құрылысын қалыптастырды. XIX ғасырдың 80-жылдарында экономикалық қатынаста балық шаруашылығы Әскердегі шаруашылықтың 40%-ы үшін негізі кәсіп, 30%-ы үшін қосалқы кәсіп болып табылды. Балық шаруашылығы кәсіппен айналысушылардың дәулетін ғана емес, сонымен қатар әскери қызметке жалдану жүйесін анықтады. Әскери капиталдың қалыптасуына ықпал етті.

Орал казактары үшін «өмір салты» болып қалыптасқан балық шаруашылығы пайдалы істен гөрі «ерекше құрметке бөленген қасиетті іс» болып қалыптасты [5, 8-9]. Мысалы, балық аулаудың багорлау түрі - барлық Орал Әскерінің мақтанышы ретінде қарастырылды. Орал казак Әскерінде ғана бұқаралық (10 000 адамға дейін) және ұйымдасқан сипатта болған мұз астында балықты багорлау қолданылды. Ол өзінің маңыздылығы жағынан тек қана жалпыәскерлік мереке – орал казачествосының жебеушісі Архангел Михаил күнімен ғана теңестірілді. XIX ғасырдың екінші жартысында балық аулаудың бұл түрін өзгерту көпшілік казактардың белсенді қарсылығына тап болды. Кәсіпке дайындалу, шығарып салу, күтіп алу - отбасылық әдет-ғұрыптың маңызды бөлігін құрады. Бір ай бұрын багорлауға мұқият дайындалды. Тамақтары мен құрал-саймандарын

әзірлеп, кәсіптік киімдері де назардан тыс қалмады. Жеңіл шаналар мен арбалар қалпына келтірілді. Аналары тұшпараны түйіп, қатырып, дорбаға салды.

Ғасырлар бойы шұғылданып келген кәсіп әр жерден келген казактардың жақын араласуына мүмкіндік берді. В.Г. Короленконың пікірі бойынша, «барлық Әскермен «балыққа жорық» Оралда казактік тұрмысты жоғары дәрежеде сақтауға көмектесті. Осы уақытта Әскер өзінің бірлігін сезінді. Аялдамаларда діни пікірталас болып, саяси жаңалықтар таратылды» [4, 25-26].

XIX ғасырдың орта кезінде, балық аулау кәсібін бейнелейтін салт-дәстүрлер масленица мейрамында сақталды. Н.Ф. Савичев «Увеселения в Уральском Войске» [8] атты этнографиялық очеркінде бірқатар жоралғылар мен салт-дәстүрлерді келтіреді. Егер де Ресейдің бірқатар аймақтарында масленица мейрамдарында көбіне аграрлық жоралғылар болса, ал ол Жайықта балық аулау кәсібінің ықпалымен өзгеше және бірегей сипатқа ие болды [9]. Үйлену ғұрпында ауды тұмар ретінде пайдаланып, онымен үйленіп жатқан жастарды буып алды. Демек, казак қауымының қалыптасу тарихы мен климаттық жағдайына сәйкес келетін Жайықтағы балық кәсібі шаруашылық құрылымның маңызды бөлігі ретінде сипатталады.

Далалық селоларда казактардың негізгі шаруашылығы жылқы мен мал шаруашылығы болды. Сондай-ақ сиырлар, құстар мен доңыздарды ұстады. Орал казак әскерінің оңтүстігінде түйе өсірді. Жер шаруашылығы әлсіз дамыды. Көптеген жерлер жарамсыз және шалғайда болғандықтан пайдаланылмады. Орал казак әскерінің басқа казак әскерлерінен айырмашылығы, әскери қор, яғни қосымша жер қоры бөлінбеді, ал әскери капитал ортақ болды.

Орал ормандары мен даласында әртүрлі жабайы құстардың мекендеуіне байланысты аңшылық казактардың басты табыс көздерінің бірі болып табылды.

Әскерде қызмет ұзартылған мерзімде (19 жастан 41 жасқа дейін) болды. Бейбіт уақытта 3 атты полк (16 жүздік), жиынтық казак полкіндегі Лейб-гвардиялық жүздік пен 2 команда (барлығы 2973 адам) шығарды. Оралдықтар Ресей империясындағы басқа казак бөлімдерінен сыртқы түрімен ерекшеленді. XIX ғасырдың өн бойында әскерде староверлер санының кемуіне қарамастан, олардың көпшілігі сақалдарын қырмады [10].

XVIII–XIX ғасырдың бірінші жартысында Орал казактары халат, шекпен, бешпет, малақай, жұмсақ етіктер және т.б. киді. Қысқы сыртқы киімдері тұлып, теріден жасалған тон, қысқа тондар, күрте, шекпен болды. Жолға екі, үш қабатты киімдер киді. Аяқ киімнің кең тараған түрі – етік болды. Қыста пима, жазда етік, бәтеңке киді. Ал сабан шәркейлерді мүлде қолданбады.

Әйелдер киімі алуан түрлілігімен ерекшеленді. XVIII–XIX ғасырдың бірінші жартысындағы орал казак әйелдері белбеуі зерленген, кестеленген қалың сарафандар кесе, ал XIX ғасырдың соңындағы казак әйелдері киімінің басты жинақтамасы белдемше (юбка – авт.) мен күртеше (кофта – авт.) болды. Әйелдер киімі сәнділігімен, гүлді жеңдерімен, оқмен безендірілген, алтын немесе күміс жіппен кестеленгенімен ерекшеленді. Белдемше мен күртешені бір немесе әртүрлі түсті матадан тікті және олар белбеу, моншақпен әсемделді.

Ертедегі Орал казак әйелдерінің бас киімі кокошник болды. Кокошниктің XIX ғасырдың екінші жартысында жоғалуы, дәстүрлі пішіннің өзгеруі қаланың тигізген ықпалымен байланысты еді. Қыздардың бас киімі моншақпен әшекейленген, кестеленген лента болды [11, 25 п.].

Казактардың негізгі тағамы егін, мал, балық шаруашылықтарының өнімдері мен бау-бақша дақылдары болды. Ашытқыдан дайындалған нан ең көп таралды. Ашыған қамырдан тоқаш, бәліш, бәлішке құймақ және т.б. пісірді. Орал казактарында жолға арналған нанның ішіне жұмыртқа салып пісіру дәстүрі болды. Мерекеге және күнделікті тағамға арнап пісірген бәліштің ішіне ет, балық, көкөніс, жеміс-жидек салды. Сонымен қатар бауырсақ, күлше, бәлішке дастарханның көркі болды. Оларды орыс пешінде

дайындады немесе майға пісірді. Қайнатылған суға ұнды салып, араластырып жасалған тағамдар – быламық, жұрма, саламатты жолға немесе шөп шабуға, балық аулауға шыққан уақытында дайындады. Күнделікті және мейрам кезінде дайындалатын тағамдар - тұшпара, вареники, галушки болды. Суға және сүтке жарма, ботқа дайындады, оларға көкөністер салды. Орал казактарының арасында балық қосылған ботқа кең таралды [12, 34п.].

Күнделікті тағамда сүт өнімдері де пайдаланылды. Ашыған сүт - көптеген тағамдарды дайындау үшін қажетті өнім болды. Одан айран, сүзбе, кептірілген сыр жасалды. Ерекше дәм беру үшін көптеген тағамдарға қаймақ қосылды. Сарысу – көшпелі халықтан алынған, ашыған сүттен жасалған өнім болса, ал сүттен қаймақ, ірімшік, ряженканы (кілегей қосып ұйытылған айран) жасады.

Орал казактары асының негізі – балық тағамдары еді. Балықты асты, қуырды, кептірді, сүрледі, пешке салып қақтады. Балықтан котлеттер дайындады. Мейрам кездерінде үстелге балықтан жасалған бәліш, балықтың турамасы қойылды.

Еттен бірінші, екінші тағамдарды дайындады.

Көкөніс пен жеміс-жидектен дайындалған тағамдар өзінің әртүрлігімен ерекшеленді. Орал казактарының ең әйгілі көкөніс тағамы ет, қырыққабат, картошка мен жармадан жасалған щи болды. Күнделікті тағамға сәбіз, асқабақ, бұқтырылған қырыққабат жатқызылды. Түрікмендер секілді Орал казактары қауыннан қақ жасады. Тек қана күнге кептіргеннен кейін оны орыс пешіне салып қақтады. Казактар жаз мезгілінде бақшалық дақылдар – қарбыз, қауын, асқабақты көп тұтынды. Қарбыз бен қауынды қыс мезгіліне сақтау үшін тұздады. Жабайы жемістер де қатар тұтынылды.

Сусындары квас, компот, ашытпа, қызыл мияның тамырынан боза және т.б. болды. Масайтатын ішімдіктер – брага (қолдан ашытылған сыра), чихирь (жас жүзім шарабы), самогон мерекелік үстелге қойылды. Казактардың арасында шай кең тарады. Шай казактардың күнделікті өміріне ХІХ ғасырдың екінші жартысында енді. Барлық мерекелер мен казактардың күнделікті тамақтануы шаймен аяқталды [13].

ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басында үлкен отбасының болуы казакчествоға тән сипат еді. Оның ұзақ сақталуы казакестваның ерекше әлеуметтік жағдайы мен өмір салты: үлкен жер үлестерін өңдеу қажеттілігі, қызмет уақыты кезінде жас отбасылардың бөлініп кетуге мүмкін болмауы, отбасылық тұрмыстың томаға-тұйықтығы себеп болды. Орал казак әскерінде саны 25-30 адамға дейін жеткен отбасылардың 3-4 ұрпақтары болды. Үлкен отбасылармен қатар ата-аналары мен үйленбеген балалары бар шағын отбасылар да бар еді.

ХХ ғасырдың басында тауар-ақша қатынасының интенсивті дамуы үлкен отбасылардың ыдырауын тездетті. ХІХ ғасырдағы казакествоның сословиялық және конфессиональдық оқшаулығы некелік байланыстың аясын елеулі шектеді. Тіпті ХХ ғасырдың басында да басқа қалалықтармен және жергілікті халықтың өкілдерімен некелік байланыс сирек кездесті.

Отбасының басшысы отбасында шектеусіз билік жүргізді, яғни отбасы мүшелерінің жұмысын бақылады, бүкіл табыс пен кірісті қолында ұстады. Қожайын болмаған жағдайда отбасының басшысы рөлін әйел ана атқарды. Казакествоның отбасылық салтында, мысалы, шаруа әйелдерге қарағанда казак әйелінде салыстырмалы еркіндік болды. Жастар да шаруаларға қарағанда үлкен құқықтарға ие болды [14, 97-99].

Кәсіптік және әскери қауымның ұзақ өмір сүруі казактардың күнделікті өмірінің, тұрмысының және рухани өмірінің көптеген қырларын анықтады. Ұжымдық еңбектегі әдет-ғұрыптар мен өзара көмек малды бірлесіп өріске жайғанда, үй құрылысын бастаған уақыттағы ерікті түрдегі көмекте және т.б. кездерде байқалды.

Орал казактарына бос уақытты бірлесіп өткізу дәстүрі тән болды. Казактарды қызметке шығарып салу мен күтіп алу кезінде, ауыл шаруашылық пен кәсіптік жұмыстар аяқталғаннан кейін казактар бірлесіп тамақтанды, өзара кездесіп, пікір алысты.

Барлық мерекелерде ағаш шабудан, атысудан, шабандоздыктан сайыстар ұйымдастырылды. Көбінесе ойындар мен сайыстар, әсіресе ат спорттық жарыстар әскери әкімшіліктің бастамасымен өткізілді.

Баланы шоқындырған кезде оған қылыш беріп, атқа отырғызып, «казакқа айналдыру» рәсімі жасалды. Қонақтар балаға сыйлық ретінде оқ, мылтық алып келіп, оларды қабырғаға ілді. Міне, осы рәсімнің өзінен-ақ, өлкедегі отаршылдық үстемдік жүйесінде казактардың алатын орнын, казактардың Қазақстанды жаулап алуға және қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілістері мен қозғалыстарын басудағы рөлін анықтауға мүмкіндік береді. Әрине, казактардың шаруашылығы жергілікті байырғы тұрғындардың жақсы және құнарлы жерлерін тартып алу, оларды шөл далаға ығыстыру, әскери жорықтар кезінде малдарын айдап әкету есебінен де дамығандығын жоққа шығаруға болмайды. Десек те, орыстың қоныстанушы деревнясының өкілдері ретінде де казак тұрғындарының Қазақстандағы қоныстану аймақтарын игере отырып, өзара ықпал және өзара іс-қимыл жасау негізінде қазақ халқымен шаруашылық-экономикалық, мәдени араласу үрдісін тездетте түскенін атап өткен жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Рябинин А. Материалы для географии и статистики России. Уральское казачье войско. Ч. 1, 2. – СПб, 1866.
- 2 Заметки об общих владениях в Уральском Казачьем Войске // УВВ. - 1867. - №8.
- 3 Памятная книжка и адрес-календарь Уральской области на 1898 г. – Саратов, 1898. – 296 с.
- 4 Короленко В.Г. У казаков. – СПб., 1914. – 68 с.
- 5 Бородин Н. А. Уральские казаки и их рыболовства // Наука и жизнь. - 1891. - № 1.
- 6 Иванин М.И. Уральские песни // Отечество, записки. 1848. № 8; Небольсин П.И. Уральцы // Библиотека для чтения. - 1855. - № 5; Коротин Е.И. Фольклор яицких казаков. - Алма-Ата, 1981.
- 7 Сагнаева С.К. Материальная культура уральского казачества конца XIX - начала XX века / развитие этнических традиций // Российский этнограф. - М., 1993.
- 8 Савичев Н.Ф. Увеселения в Уральском Войске // УВВ. - 1868. - № 31.
- 9 Щербанов Н.М. Фольклорно-этнографическая тематика в УВВ // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии. - М., 1982. Вып. IX.
- 10 Уральские войсковые ведомости. – 1868. - № 42.
- 11 Государственный архив Оренбургской области, Ф.6, Оп.10, Д.8544, Л.25.
- 12 ГАОО, Ф.6, Оп.11, Д.1550-г., Л.34.
- 13 Уральские войсковые ведомости. - 1867. - № 51.
- 14 Памятная книжка и адрес-календарь Уральской области на 1915 год. – Уральск, 1915. – 220 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются хозяйственная жизнь и повседневный быт уральского казачества в XVIII-XIX вв. Авторы на основе исторических источников характеризуют особенности быта.

RESUME

In the article there is examined the economic and everyday way of life of the Ural cossacks in the XVIIIth – XIXth centuries. The authors characterize the features of the way of life and economy of the Ural cossacks on the basis of historical sources.

Annotation

The article presents the types of evidence in the Kazakh customary law by the Russian pre-revolutionary researchers. Along with the witnesses' statements in the Kazakh traditional society the institute of oath was widely used as evidence. During the XIXth century the institute experienced a period of transformation.

Key words: history of Kazakhstan, biys, types of evidence, oath, witnesses, historiography, customary law.

Zh.S. Mazhitova

«Astana» University,
Doctor of History,
Associate Professor

B.K. Omarova

JSC «Astana Medical University»,
Candidate of Historical Science

The main types of evidence of the Kazakh customary law (the pre-revolutionary Russian historiography of the issue)

In the traditional societies the issue of the customary law always attracted the attention of scientists and researchers both pre-revolutionary [1] and contemporary ones [2]. Partially, such attention can be explained by the fact that the study of the established legal institutions including judicial proceedings allows to study entirely the traditional social relations that have their own peculiarities being interesting for the public.

At the beginning of the XIXth century the Russian government had little information about the customary law of the Kazakh people, its procedural rules and basic provisions. Some travel notes and remarks of the Russian officials, who according to their work travelled across the Kazakh steppe, made small contributions to filling the deficiencies of law of this area. Russia's desire to conquer the Kazakh steppe made it explore this great territory especially to study the customary legal system which, of course, is the basic pillar of any traditional society.

The second quarter of the XIXth century is the time when the numerous works of the Russian researchers began to appear. In the works of officials, scientists, state and public figures along with the general characteristics of the steppe region and traditional society the attention was focused on its legal institutions. By that time the Kazakhs did not still have a written codification of the customary law and all parts of the judicial process and legal proceedings were not fixed, it became necessary to study these legal institutions, including the types of evidence used by biys (judges) in the practical activities. Below we will present several works of the pre-revolutionary researchers in which these questions were most highly described.

The main types of evidence of the Kazakh customary law were the oaths and witnesses' statements. The traditional Kazakh customary legal system had a number of the national peculiarities the most important of which was the self-help of the defendant (suspected person), expressed in consent to take the oath by one of the relatives of the defendant chosen by the party of the plaintiff. The decision of the defendant party to take (not to take) the oath was considered as the turning point of a trial on which the judge's verdict depended. The oath could be cleansing on the part of the defendant or confirmatory on the part of the plaintiff. At the same time the oath was a kind of the conciliatory procedure as after the consent to take the oath by one of the defendant's relatives, the parties were obliged to settle the conflict.

In addition to the oath the other type of evidence at the trial used by biys was the witnesses' statements. It should be emphasized that at the time of Tauke Khan (1680–1715/18) the institution of the oath did not already have a significant role and the biys used it only in the absence of witnesses on the case. «At least two and sometimes three witnesses are required to certify the crime. In the absence of witnesses it is allowed to resort to the oath» A. I. Levshin noted [3, 169]. In the Kazakh folklore there is still a proverb that says: «It's a bad judge who takes an oath to settle a case». It is obvious that such attitude to the oath is due to the fact that the oath – «zhan beru» – was considered serious and almost a sinful action used by a nomad for the sake of his blood relative [4]. However, let us again underline the institution of the oath which became widely spread in the Kazakh area only in the XVIIIth–XIXth centuries.

General S.B. Broniewski who left a significant mark in the history of Siberia noted that when considering the case in the court, the biys used witnesses' statements of «at least three people with the best behavior known with their dignity in the Horde and a God-conscious person and not a dissolute person» [5, 260]. In addition, he mentioned another type of evidence – the oath, taking which was entrusted to the most honorable people of the Horde, not tainted by unworthy behavior. For the false oath the Kazakhs were punished with entire contempt and exclusion from the society [5, 260].

But still from the second half of the XIXth century during the development of the Kazakh society the biys increasingly begin to use the oath, it becomes the main type of evidence in solving the ordinary proceeding. Based on the analysis of historical materials, it can be argued that the oath in the nomadic society of the Kazakhs was almost the only true tool for establishing the truth by virtue of its ability to influence the mentality of a nomad for whom the moral standards were a key point of the world view.

Kazantsev says the following words about the oath: «The violation of the oath taken on alkoran, the Kyrgyz (hereinafter the Kazakhs. – *the authors*) are not afraid too much; the oaths more influencing them are according to the old customs in the following words: al-zanym kukrugun maan shaitan (the devil will take the soul); or kachan min ulyamen zanym yaksy yahatka, curshetten tyanim kafin iyek (after the death the soul will not have the eupathy and the body will not have grave clothes) and the like that were finishing with giving person who was taking the oath a salted or ashed piece of fat meat from a knife point to eat. The Kyrgyz people are more afraid and execute these oaths or swears more faithfully» [6, 36].

Let us consider the procedure of taking the oath as it is presented in the studied sources. According to the general and researcher L.F. Ballyuzeka a biy used the oath in case of doubt of the truthfulness and sincerity of the witnesses' statements; an experienced biy rarely resorted to the oath, most likely, it showed his inexperience and lack of talent [7]. Also, Ballyuzek mentioned several kinds of the oath customs: by kissing the muzzle of a gun or when taking the oath the Kazakh was forced to play the role of a deceased, subjected to a kind of ritual bath, dressed in grave clothes and put in the position of a deceased behind a screen in a tent or led to the grave [7, 64–67]. When performing these ceremonial actions a kind of symbolic sacrifice was made which was to reconcile the warring parties.

Sometimes the sacrament of the oath rite was accompanied with an oath – self-curse, which greatly enhanced the effect of the oath. In general, many authors quoted the oath formulas

pronounced by taking the oath person. Here we present the one given in the work of L.F.Ballyuzek: «If I lie let God punish me and He will deprive me of all retribution for my faith in him and for all my virtues in the afterlife, but in the land of the living I will not see anything good from my property and children» [7, 66]. Most probably, the self-curse completed the certain ritual actions and were the emotional background of what was happening. It is well-known that in the nomadic society the power of the oral word was great, therefore, the oath – self-curse had several purposes. Firstly, it served, we believe, as an indicator of taking the oath to show peoples sincerity of the intentions, the desire to protect their relative, to confirm his innocence. Secondly, this act of speech, becoming the public domain of the Kazakhs, purged not only the defendant to all the community members but also all his family, what was very important in the nomadic society where the position of each person was determined by genealogical traditions. Thirdly, it strengthened the sacred action of the legal procedure, as the activity (oath) was supported by a certain set of words connecting the land of the living people with spiritual powers (the nomad appealed to his ancestors and God).

Another description of the oath is given by the Omsk Priest I. Sotnikov. He says that the biys granted the right to take the oath not to the plaintiff or the defendant, as both of them were interested in the outcome of the case but to the respected persons from the defendant's aul (village) who were chosen by the plaintiff and his relatives. Moreover, the biys, taking the plaintiff's decision at the choice of taking the oath took into account the fact of the consent of taking the oath by these persons, as the outcome of the case depended on this decision. If these persons agreed to take the oath then by the decision of the biy the accused was already considered right and was released from responsibility, if not, he was guilty. I. Sotnikov argued that in all cases the biy's decision depended on the will and desire of participating in this act of the Kazakhs, i.e. the biy's final decision depended on their actions. The presbyter also mentioned the rite of the oath: «...the persons expressed the desire to take the oath are preliminarily washed by water; then they are led to some grave, especially esteemed by the Kyrghyz people; here the fire is made and then they are led three times around it and at the end they kiss the muzzle of a loaded gun» [8, 775].

As the Russian judicial legislation was strengthening in the Kazakh territories, the usual ancient oath began to be replaced with the oath on the Koran, which was introduced by the government. With the Kazakhs' cold attitude towards religion in general and, particularly, to its ceremonial side, the institution of the oath gradually begins to lose its actual meaning and becomes the formal duty of the affected party, and the fear of the oath is gradually reduced.

The oath with the use of surah from the Koran is interpreted by representatives of the Kazakh ethnos as a false procedure. This was reported by I. Sotnikov, who believed that the Kazakhs easily agreed to take the false oath on the Koran, which was demanded by the tsarist courts, especially when the investigation was carried out by the Russian officials. «They do not respect it and it should not be relied on. The Kyrghyz people say that if the oath on the Koran was valid, God would punish the guilty men for the false oath; but in reality this didn't happen» [8, 775]. The priest, like the overwhelming majority of researchers, noted that there were two oaths – «false and their own». The false oath, as stated above, was taken on the Koran with a set of Arabic words unknown to the Kazakhs, and their own oath was taken according to the customary law.

The false oath was especially often taken in disputes between the Kazakhs and representatives of other nationalities. When taking the oath a person by some mental reservation could give any oath in a language incomprehensible to him, using surah from the Koran, he thereby did a charitable deed as he thought.

In many works we can find the information that the false oath on the Koran was not penalized with some separate punishment [7, 9]. As a rule, as the punishment was removal from the public affairs, disgrace and at the end of the XIXth century the duty to compensate the losses for a false oath, and fines in favor of the poor were established.

Examining the peculiarities of the legal life of the nomadic peoples of Central Asia, the prominent state and public figure of Russia, N.I. Grodekov noted that the judicial order, entrenched in the Kazakh customary law, supposed the priori right of the plaintiff to demand from the defendant to take the oath, i.e. the responsibility to prove the oath almost without exception lay on the defendant's side. N.I. Grodekov emphasized: «They do not deny the claim for lack of evidence, because the plaintiff is not obliged to prove the fairness of the claim. On the contrary, the defendant must prove his purity» [9, 213]. The practice of presumption of the defendant's guiltiness in any situation begins to get affirmed in the society. The plaintiff, who is looking for the truth in court, is always right.

Most probably, the system of justice traced back the tribal organization of the Kazakh society. Opened to the whole ethnos, the clan community is a social group where people are connected by the blood relationship. Each of its members entirely knows all the details of the life of his relative: what he does, what actions he does, etc. In these circumstances, the presentation of unreasonable claims – lawsuits and charges is simply impossible, as the community immediately expresses its consent if the claim is justified, or vice versa, the protest if the blood relative makes a false claim. Therefore, if the claim was introduced by the injured party, the *biy* was not entitled to refuse him in the case, as first of all the nomad with the help of his relatives repeatedly checked and rechecked his suspicions, and only then expressed his demands.

In the opinion of N.I. Grodekov, while investigating the case the plaintiff tried to seek help from an authoritative *biy* to the community to which the defendant was related, as this allowed the plaintiff to hope for compensation. Being in the power of the *biy*-ruler, the defendant like the whole community was responsible for paying the indemnity to the plaintiff, appointed by the *biy*-judge, who in turn was forced to introduce this fine, as his reputation and his clan community would depend on the fairness of the verdict. Therefore, the *biy* when considering the case, regardless of the tribal affiliation, was to make a decision that would allow not only to resolve the conflict, but also to receive the material and moral satisfaction by the plaintiff's party.

Before swearing the oath, the *biy* gives the oath taking person the time necessary for him to become acquainted with all the circumstances of the case. The oath-maker, with the help of relatives of his own clan community took great pains to clarify the case, for this he carried out investigative and search activities by interviewing witnesses, members of the plaintiff's *aul*, eventually using the «steppe connection» – *uzyn kulak* – the folk rumor which as it is known, doesn't lie. Therefore, if the oath-maker is ready to take the oath then such an act was already considered a kind of taking the oath, as much preliminary work was done to collect the materials relevant to the case, and the *biy* to protect his tribesmen from this intimidating procedure, demanding nothing more from him [9, 213]. Therefore, when deciding on the appointment of an oath, *biys*-judges understood that the defendant's desire to avoid taking the oath by any means up to the material compensation for the plaintiff incurred losses, and the thorough investigation by the relatives of the victim would avoid mistakes in the judicial investigation.

Thus, the introduction of the Muslim elements in taking the oath significantly reduced its importance in the eyes of the nomads who remained relatively indifferent to Islam. Consequently, one can observe the decline of the role of the oath as the main judicial evidence and its transformation from a grievous test into an easy form of proving its «rightness». In addition, in the second half of the XIXth century due to the loss of fear among the Kazakhs over the institution of the oath, characteristic of the ancient Kazakh law, it was not possible to find the truth during the trial, especially when representatives of different nationalities participated in the case. However, in general, this institution did not lose its significance even at the end of the XIXth century.

LIST OF REFERENCES

- 1 Казакбаев К. О киргизском народном суде // Киргизская степная газета. – 1894. – № 46. – С. 2–3; Компетенция третейского суда у кочевников // Киргизская степная газета. – 1898. – № 48, 49. – С. 1–2; Крафт И.И. Судебная часть в Туркестанском крае и степных областях. – Оренбург: Типография Жаринова, 1898. – 214 с.; Крахалев А.И. Суд и следствие у киргизов Сибири // Юридический вестник. – М.: Тип. А.И. Мамонтова и Ко, 1888. – № 5. – С. 23–48 и др.
- 2 Зиманов С.З. Казахский суд биев – уникальная судебная система. – Алматы: Атамұра, 2008. – 224 с.; Мажитова Ж.С. Институт биев: подходы и интерпретации в российской и казахстанской историографии. Монография. – М.: «КДУ», «Университетская книга», 2015. – 352 с.; Оразбаева А.И. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы тән билер институты. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 206 с. и др.
- 3 Левшин А.И. Образ управления и законы [казахов] // Описание Киргиз-казачьих или Киргиз-кайсацких орд и степей. Ч. 3. Этнографические известия. – СПб.: Тип. Карла Крайя, 1832. – С. 154–186.
- 4 Жан беру означает дословно «душедаяние», то есть смысл следующий: «я отдаю душу или отдал душу» в ответ на признание моей невиновности.
- 5 Броневский. О киргиз-кайсаках Средней Орды // Отечественные записки. – 1830. – Ч. 43. – С. 194–285.
- 6 Казанцев И. Описание киргиз-кайсаков. – СПб., 1867. – 128 с.
- 7 Маковецкий П.Е. Материалы для изучения юридических обычаев // Семипалатинский областной статистический комитет. Выпуск I. Материальное право. – Омск, 1886. – 82с.
- 8 Сотников И. Несколько слов о возможности учреждения миссии между киргизами Средней орды // Православное обозрение. – 1872. – С. 771–790.
- 9 Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Юридический быт. Т. I. – Ташкент: Типо-Литография С.И. Лахтина, 1889. – 544 с.

ТҮЙІН

Мақалада қазақтардың қарапайым құқығындағы дәлелдердің түрлері бойынша ресейлік революцияға дейінгі зерттеушілердің бағалары қарастырылады.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются виды доказательств в казахском обычном праве в оценке российских дореволюционных исследователей.

А.Ғ. Толамисов

І. Жансүгіров атындағы
Жетісу мемлекеттік
университеті,
тар. ғыл. канд., аға оқытушы

Ә.Б. Қашағанова

І. Жансүгіров атындағы
Жетісу мемлекеттік
университеті,
магистрант

Н.Ә. Назарбаев жолдауларының Қазақстан тарихының дерек көздері ретінде алатын орны мен маңызы

Аннотация

Мақала Тәуелсіз Қазақстан Республикасының тарихына арналған. Онда, Елбасы жолдауларының Қазақстан тарихының дерек көзі ретінде алатын орны мен маңыздылығы баяндалады. Жолдаулардың мазмұнына деректанулық талдау жасалынып, Қазақстан тарихының дерек қорлары арасында өзіндік орны бар ерекше дерек екендігі көрсетіледі.

Түйін сөздер: дерек, Қазақстан, елбасы, тәуелсіздік, президент, деректану, талдау, дерек көзі, жолдау.

Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы – мемлекетіміздің рухы мен дәстүріне айналды. Әрбір жолдау Қазақстан мемлекетінің азаматтарының игілігі үшін қызмет етуде. Келешек Қазақстан тарихының өзекті мәселелерінің бірі – Тәуелсіз Қазақстан Республикасының қалыптасу және даму тарихы болары күмәнсіз. Уақыт озған сайын қайта құрылған мемлекетіміздің алғашқы қалыптасу кезеңіне, яғни ірге тасының қайта қалану кезеңіне деген қызығушылықтың арта түсері сөзсіз. Ол кезеңнің қарама – қайшылықтарға толы күрделі де, маңызды кезең ретінде жан – жақты зерттеулердің, оның тарихына арналған іргелі еңбектердің дүниеге келері анық. Солардың бірі – жолдаудың мазмұнына деректанулық талдау жасау. Президент Н.Ә. Назарбаев жасаған Тәуелсіз Қазақстан тарихының дерек көздері арасында өзіндік орны бар ерекше деректік құжаттың бірі – Елбасы жолдаулары. Н.Ә. Назарбаевтың жолдауларына тәуелсіз Қазақстан тарихының дерек көзі ретінде талдау жасау, тек деректану ғылымының ғана емес, жалпы Қазақстан тарихының да өзекті мәселелерінің бірі болып табылатындығы күмәнсіз.

Тәуелсіз Қазақстан Конституциясының 44-бабының 1-тармағына сәйкес, Елбасымыз өз жолдауы арқылы жылма–жыл халықты ішкі және сыртқы саясатымыздың басты бағыттарынан хабардар етеді. Тәуелсіздік алғаннан кейін, мемлекетіміздің бүгінгі таңдағы басымдықтары мен жетістіктері Елбасының халыққа Жолдауында жан–жақты көрініс тауып келеді.

Ең алғашқы Жолдауының бірінде Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев 2030-шы жылға дейінгі даму жолымызды байыптайтын ұзақ мерзімді стратегиялық бағдарламаны ұсынғаны баршамызға белгілі. Қазақстан Республикасының Президенті сол бағдарламаны жүзеге асыруда өткен жылдардағы атқарылған істерге баға беріп, болашақ атқарылар істің нақты нысаналарын көрсетіп берді. Мұндай ұсынысты отандастарымыз құптап қарсы алып, шетелдердің сарапшылары да дер кезінде жасалған батыл бастама ретінде бағалаған болатын [1, 302].

1997 жылы Н. Назарбаевтың «Қазақстан – 2030» деген Қазақстан халқына Жолдауы жарияланды. Өзінің ұзақ жылдарға арналған стратегиялық ұсынысымен Қазақстан халқының алдына шығу себебін Н. Назарбаев: «Мен сіздермен келер ғасырға, жаңа мыңжылдыққа, алыс перспективаға ендеп бойлайтын болашақ жайлы өзімнің ой – толғаныстарыммен бөліскім келеді. Біз өзіміздің болашағымызды және балаларымыздың болашағын қандай күйде көргіміз келеді, осыны айқындап алатын уақыт жетті», - деп түсіндірді [2, 5]. Ал, оның қалай пайда болғандығы туралы: «Осы жолдау менің Қазақстан халқына ішкі және сыртқы саясатымыздың негізгі бағыттары туралы жыл сайын Жолдау арнап сөз сөйлеу жөніндегі Конституциялық міндеттеріміздің шеңберінде әзірленген болатын» - деп жазды [2, 11]. Демек, біріншіден, жолдау Елбасының ел болашағының қандай болатындығы туралы өз ойын, уақыт талабынан шыға отырып, халықпен бөлісу арқылы айқындап алу қажеттігінен туындаса, екіншіден, Президенттің атқаруға тиісті Конституциялық міндетін орындау барысында пайда болған. Сондықтан еңбек біржағынан, ел басқарып отырған тұлғаның ел болашағының алыс перспективасы туралы ой-толғаныстарының жемісі болса, екінші жағынан, Президенттің өз құқықтарына сай ұсынған мемлекеттің дамуының 2030 жылға дейінгі Даму стратегиясының бағытын айқындаған бағдарлама, яғни ресми құжат болып табылады.

Ғасыр тоғысында басталған тарихи құбылыстардың, әсіресе кешегі кеңестік кеңістікте өрбіп, бүгінгі өзгерістердің немен тынатынын білмей тұрып, тіпті, жуық болашақтың жай-жапсарын көзге елестету қиын екендігі түсінікті. Ол ендігі жерде тәуелсіз мемлекеттердің өз даму бағыттарын қаншалықты дұрыс таңдап алғандығына және оны табандылықпен жүзеге асырып жатқандығына байланысты болмақшы. Мысалы, «Біз бүгін қай жерде тұрмыз»-деп аталатын жолдаудың бірінші тарауында еліміздің 1997 жылғы, яғни тәуелсіздік тарихының алғашқы жылдарындағы саяси, экономикалық және әлеуметтік жағдайы айқын көрсетілсе, «Қазақстан мұраты» деп аталатын тарауда 2030 жылғы Қазақстан моделі суреттелген. Ал, «Ұзақ мерзімді басым мақсаттар мен оларды іске асыру стратегиялары» деп аталған тарауда сол моделге жету жолдары айқындалған [3, 96]. Бұл Тәуелсіз Қазақстан тарихын зерттеушілерге осы еңбекті дерек көзі ретінде пайдалана отырып, біздің неден бастағанымызды, алдымызға қандай мақсаттар қойғанымызды, оған қалай жеткенімізді зерделеуге мүмкіндік беретін бірден-бір қайталанбас дерек көзі екендігін көрсетеді.

Президент Жолдауларына егжей – тегжейлі талдау жасау арнайы зерттеудің тақырыбы болып табылады. Оның үстіне «Қазақстан дамуының 2030 жылға дейінгі стратегиясы» және Президенттің кейінгі жолдауларын іске асыру Қазақстан Республикасының тәуелсіз мемлекетін дамытуда орын алатын жалпы көрсеткіштер бола алады.

Қазақстан посткеңестік елдердің арасында бұрынғы жоспарларды экономиканы ойдағыдай қайта құруда, нарықтық экономиканы қалыптастыруда, зейнетақылық және коммуналдық реформаларды іске асыруда, қазіргі заманғы озық банк жүйесін дамытуда, инвестициялар тартуда алғаш жол салушы және көшбастаушы болып табылады. 2000 жылы Еуропалық Одақтың Қазақстанға нарықтық экономикасы бар ел мәртебесін беруі республикада жүргізілген институттық реформалардың тиімділігін мойындау болып табылады.

2007 жылы 28 ақпанда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев Парламентте Қазақстан халқына жыл сайын дәстүрлі жолдауымен сөз сөйледі. Ол былай деп нақты атап көрсетті: 1927 жылы бірінші жолдауда Қазақстанның болжалды болашағы – 2030 жылға дейінгі даму стратегиясы баяндалды, бұл стратегия ел дамудың бағыттарын дәл айқындау қажеттілігін басшылыққа алды.

Н.Ә. Назарбаев Қазақстанның өтпелі кезеңді ойдағыдай аяқтап, өз дамуының сапалы жаңа кезеңіне сеніммен кіре бастағанына баса назар аударды. Қазіргі уақытта күн тәртібінде елдің дамуының қисынымен де, не ғұрлым кең ауқымдығы, ғалымдық тұрғыдан талап етіліп отырған принципті түрдегі қоғамдық міндеттер тұр. Қазіргі заманғы талаптармен қауып-қатерлер әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси қатынастардың бүкіл жүйесін неғұрлым серпінді түрде жаңғыртуды табанды талап етуде, мұның өзі Қазақстанның поскеңестік кеңестікпен Орталық Азияда көшбасшылық ұстанымды сақтауына және әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті және қарқынды түрде дамушы мемлекеттердің біріне айналуына мүмкіндік береді.

Жолдаудың бірінші бөлімінде әлеуметтік мәселелерге көп көңіл бөлінген. Жолдаудың екінші бөлігінде Қазақстанды жедел түрде жан-жақты жаңғыртуға баса ден қойылды, мұның өзі Қазақстан мен қазақстандықтардың қазіргі заманғы әлемде лайықты орын алу үшін Қазақстанның сыртқы нарыққа шығуына және елдің барлық халқының тұрмыс деңгейінің елеулі түрде жоғарлауына жәрдемдесуге тиіс. Қазақстанның әлемнің бәсекеге барынша қабілетті елу елінің қатарына жедел түрде жылжуы және тұрақты мүшесі ретінде тұғырнамасын нығайту жөніндегі жалпы қазақстандық жобаны тұжырымдап, әзірлеу жұмысы басталды. Бұл үшін Қазақстанның алдында экономиканың барлық деңгейіндегі – бүгінгі де, сол секілді келешектегі де ықтимал бәсекелестіктің артықшылықтарын сарабалдықпен анықтау және пайдалану міндеті қойылды.

Қазақстан, шын мәнінде, тауарлардың, көрсетілген қызметтердің еңбек ресурстарының, капиталдың, заманауи идеялар мен технологиялардың әлемдік нарықтарының ажырағысыз және серпінді бөлігіне айналуы үшін Н.Ә. Назарбаев Үкіметке он міндет шешуді тапсырды, олар:

1. Экономиканың тұрлаулы дамуын, оның өсуін басқаруды қамтамасыз етіп қолдау.
2. Өңірлік экономикада сапалық жаңа табыстарға жету және Қазақстанның жаһандық экономикаға толқынды қатысуын қамтамасыз ету.
3. Өндіруші сектордың тиімділігін арттыру.
4. Экономиканың шикізаттық емес басым секторларында инвестициялық «серпінді» жобаларды іске асыру жөніндегі өзінің бас стратегиясын әзірлеуге нұсқау берілді.
5. Қазақстан өңірлік және жаһандық экономикадағы жаңа рөліне сәйкес қазіргі заманғы инфрақұрылымды дамыту.
6. Осы замандағы білім беру және кәсіптік қайта даярлау, «парасатты экономиканың» негіздерін қалыптастыру, жаңа технологияларды, идеялар мен көзқарастарды пайдалану, инновациялық экономиканы дамыту.
7. Атаулы әлеуметтік қолдау және әлеуметтік саланы нарық қағидаттары негізінде дамыту.
8. Қазақстан дамуының жаңа кезеңінің талабына сәйкес саяси жүйені жаңғырта жаңғырту.
9. Халықаралық іс-тәжірибені ескеріп, әкімшілік реформаны жеделдете жүргізу.
10. Қазақстанның Орталық Азия өңірі мен әлемдік қоғамдастықтағы жетістіктері мен мүмкіндіктерін ілгерту [4, 45].

Н.Ә. Назарбаев Қазақстанның өңірлік ынтымақтастық пен халықаралық қоғамдастықтың жауапты мүшесі ретіндегі рөлі мен беделін нығайту міндетін алға қойды. Ол, атап айтқанда, былай деп көрсетті: бүгінгі таңда Қазақстанның сыртқы инвестицияларды тарту үшін мүмкіндіктері бар, мұның өзі экономиканы көтеруге, тауар айналымын көтеруге, бүкіл өңірдегі қарапайым адамдардың тұрмысын жақсартуға

көмектеседі. Қазақстанның өз тәуелсіздігін алған уақыттан бастап, қазіргі уақытқа дейін лайықты жолды жүріп өткенін және айтарлықтай нәтижелерге жеткенін, мұның өзі жалпықазақстандық жаңа патриотизмнің іргетасын қалайтынын, елдің барлық көп ұлтты және көп конфессиялы қоғамында Қазақстанның келешегіне деген негізді мақтаныш пен сенімділік туғызғанын атап өтті. Халықтар өздерінің ерік-жігерін тарихи ауқымдағы жобаны іске асыру үшін біріктіргенде дамудың жаңа деңгейіне көтерілітінін көрсеткен жарқын мысалдар тарихта жеткілікті.

Тәуелсіз Қазақстанның қазіргі заман тарихы көбінесе Қазақстан қоғамының қарыштап дамуының стратегиялық міндеттерін ойдағыдай шешудің нәтижесі болып табылады. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтің Қазақстан халқына жыл сайынғы жолдауын бүгінгі таңда қазіргі заман тарихының маңызды құжаттары ретінде бағалау керек. Олардың тарихи маңыздылығы Жолдаулардың ережелерін іске асырудың арқасында «Қазақстан жолы» атты таң ғажайып құбылыстың мүмкіндікке айналғандығында болып отыр. Республиканың тарихшы-ғалымдарының, қоғамтанушыларының міндеті – осы маңызды дерек көздерді зерттеу, қортындылау және тарихтың игілігіне айналдыру болмақ. 1995 жылы тамызда қабылданған Конституцияға орай, Қазақстан Республикасының Президенті Қазақстан халқына елдегі жағдаймен республиканың ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттар туралы жыл сайын жолдау арнайды. Басқа елдердегі осыған ұқсас практика Қазақстан Республикасында да жүзеге асырыла бастады. 1997 жылдан 2018 жылға дейін Президент Қазақстан халқына 22 Жолдау жолдады.

Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың жолдауларына деректанулық талдау жасап, оның мемлекет құру барысында, осы істің теориялық негіздерін қалап, оның жолдауларының Қазақстан тарихының дерек көздері ретінде алатын орыны маңызы зор. Біріншіден, жаңа мемлекет құру қазақ халқының ғасырлар бойы көксеген ұлттық мемлекет құру туралы армандарының орындалуы болса, екіншіден, бұл тарихи тамыры тереңде жатқан бұрынғы мемлекеттеріміздің жаңадан жаңғыруы. Үшіншіден, Қазақстан бір жүйеден екінші жүйеге өтуде революциялық емес, эволюциялық жолды таңдаған. Төртіншіден, жаңа жағдайға сәйкес жаңа мемлекет қалыптастыра білуде ескі мемлекеттік машинаны дұрыс пайдалана білу тактикасы өзін толық ақтаған. Бесіншіден, ең бастысы, жаңа қалыптаса бастаған ұлттық мемлекеттің тағдыры, сол мемлекеттің негізін қалаушы қазақ халқының қолында екендігін, өз кезегінде қазақ халқының тағдыры, сол мемлекеттің беріктігімен тікелей байланысты екендігін дәлелдеген. Н.Ә. Назарбаевтың жасаған әр жылдық жолдаулары дұрыстығының айқын дәлелі – өмірдің өзі. Қазақстан халқының, қазақ ұлтының өз мемлекеттілігін құру ісіндегі бүгінгі күні қол жеткізген табыстары. Бұл Тәуелсіз Қазақстан тарихының келешек зерттеушілері ескеруге тиісті маңызды фактор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Атабаев Қ.М. Қазақстан тарихының деректанулық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 302-307 бб.
- 2 Атабаев Қ.М., Тасилова Н.А., Толамисов А.Ф. Деректану пәнін оқыту методикасы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 213-223 бб.
- 3 Назарбаев Н. Қазақстан – 2030. - Алматы: Білім, 1998. - 96 б.
- 4 Қозыбаев М.Қ. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. – Алматы: Атамұра, 2010. – 5 т. - 45 б.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена истории страны, значимости Послания Президента как исторического источниковедения независимого Казахстана.

RESUME

The article is devoted to the history of the country, the significance of the address of the President as a historical source studies of independent Kazakhstan.

Аннотация

В статье рассматривается сложный композиционный состав категорий: «политическая культура», «образование» и «воспитание» в педагогическом измерении на основе анализа педагогических словарей, учебной и методической литературы, статей и монографий.

Ключевые слова: политика, культура, политическая культура, образование, воспитание, молодежь и культура, педагогика.

А.М. Абдыров

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, д-р пед. наук, профессор

Ж.Р. Зейнуллина

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, докторант PhD

Политическая культура как категория в педагогическом пространстве

Выдвинутый тезис Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева в Послании народу Казахстана «Новый технологический уклад кардинально меняет то, как мы работаем, реализуем свои гражданские права, воспитываем детей» [1], актуализирует вопрос о необходимости пересмотра проблем относительно воспитания и подготовки молодого поколения к будущей политической жизни.

Молодое поколение в силу своих возрастных и социально-психологических особенностей, с одной стороны, обладает большим потенциалом энтузиазма и оптимизма, но с другой - она выступает «ахиллесовой пятой» нашего общества, поскольку чаще подвергается внешнему влиянию и различным девиантным настроениям. Одним словом, «молодежь - это не только потенциал для перемен, но и важный фактор политической нестабильности» [2]. Следовательно, педагоги высшей школы должны формировать духовно-нравственный, интеллектуальный и идеологический стержень молодых людей.

Политическая культура молодежи - это стержень правового государства и вместе с тем сложный культурный процесс, так как политическая культура имеет свойство видоизменяться под влиянием времени, внутренних и внешних ее факторов. Поэтому общепринятое понимание политической культуры, обозначение критериев для ее определения и систематизации выступает как необходимость в постоянном и интенсивном исследовании данного явления.

Опираясь на вышесказанное, в настоящее время политическая культура, как предмет исследования, рассматривается социальной философией, политологией, социальной психологией, социологией, культурологией, юриспруденцией и другими социально-гуманитарными дисциплинами. Находит свои точки соприкосновения с этой категорией и непосредственно наука педагогика.

Прежде чем рассматривать сущность политической культуры в педагогическом измерении, как цели данного исследования, нужно сказать, что эта одна из фундаментальных категорий политологии, которая прежде рассматривалась в трудах многих мыслителей прошлого, поднимавших интеллектуальные корни концепта: Платона, Аристотеля, Аль-Фараби, Н. Макиавелли, Дж. Локка, Т. Гоббса, И. Гердера, Монтескье и других философов. Ими в целом поднимались проблемы общественных отношений, взаимодействия власти, общества и политического поведения.

Впервые понятие «политическая культура» встречается в труде И.Г. Гердера «Идеи к философии истории человечества». Самостоятельный статус, как научная категория, «политическая культура» обрела в западной политической науке еще в 1956 году на основании работ американских политологов Г. Алмонда и С. Вербы. При выдвижении своей концепции в труде «Гражданская культура», ученые столкнулись с противоречивостью трактовки категории «политическая культура», которая дана в антропологии, культурологии и социологии. Они полагали, что культура политическая - это специфический тип ориентации на политическое действие, отражающий особый тип каждой политической системы. Политическая культура - это своего рода пазл общей культуры, связанный с политической системой.

Политологи Г. Алмонд и С. Верба писали: «Когда мы говорим о политической культуре общества, мы имеем в виду политическую систему, интериоризированную в знании, чувствах и оценке его членов» [3].

М. Вебер, Е. Вятр, Д. Дивайн, Д. Каванах, А. Липсет, Л. Пай, У. Розембаум, Р. Инглхарт, Г. Спенсор и другие зарубежные ученые выдвигали свои яркие концепции, оригинальные модели политической культуры. Богатый опыт наработок есть и у России, это политологическая и социологическая научные школы: К.С. Гаджиев, Ф.М. Бурлацкий, К.Ф. Завершинский, М.Х. Фурукшин, Н.М. Кейзеров, В.А. Щегерцов, А.И. Соловьев и другие ученые. Каждый имеет свое видение определения понятия «политической культуры».

Тема политической культуры также отражена в трудах отечественных социологов, политологов, историков: Е.Л. Нечаева, Р.С. Салыкжанов, К.Э. Джамангулов, З.Е. Кабульдинов, Г.А. Абдикеровой, Л.А. Байдельдинова, К.У. Биекенова, З.Н. Булатова, В.К. Григорьева, З.Н. Исмагамбетова, Р.К. Кадыржанова, Г.В. Малинина, Е.М. Мамыровой, Т.Т. Мустафина, С.З. Нарматова, С.Е. Нурмуратова, Н.И. Сеитовой, Т.С. Сарсенбаева, А.И. Соловьевой, М.М. Сужикова и других исследователей. Каждый автор усматривает в политической культуре свои нормы, правила, принципы и понятия. Одни авторы делают акцент на политике, другие рассматривают посредством призмы культуры, а третьи считают, что политическая культура должна рассматриваться как целостная, переходящая одна в другую, категории. Но заметим, что западные концепции рассматривают категорию «политическая культура» в рамках демократического, устоявшегося общества и могут оперировать эмпирическими данными с акцентом на психологизм, что нельзя сказать о российском и отечественном опыте. Поэтому отечественные определения политической культуры более синтезированы и универсальны.

Рассмотрим политическую культуру в педагогическом ракурсе. Педагогика, а значит образование, во все времена была взаимосвязана с политикой и политической культурой, хотя усматривала в основном отдельные аспекты данной категории в сравнении с современной политологией, социологией и культурологией.

Например, история помнит целую плеяду активных общественных деятелей, педагогов советского периода: А.С. Макаренко, Н.К. Крупская, В.А. Сухомлинский, Н.И. Болдырева, Ю.К. Бабанский, Т. Ильина, С.П. Баранов, Ф.П. Репа, М.М. Иващенко и других. Новаторами педагогики поднималось идейно-политическое воспитание школьников.

Вопросы воспитания политической культуры старшеклассников отражены в работах А.А. Ватрушкина, И.В. Кацебиной, А.Т. Чичикина, по гражданскому воспитанию старшеклассников И.М. Дуранова, Л.Л. Хоружей, Ф.Н. Рущинской и А.К. Нургалиевой.

Среди казахской интеллигенции весомый вклад внесли - И. Алтынсарин, Ж. Аймаутов, А. Байтурсынов, М. Дулатов, М. Жумабаев, С. Садвокасов, С. Сейфуллин и другие представители казахской интеллигенции.

На основе теоретического анализа педагогических словарей можно утверждать, что педагогика на современном этапе понятием «политическая культура» оперирует довольно редко, что не скажешь о педагогике советского периода.

Например, в педагогическом словаре от 1961 года категория «политическая культура» вообще отсутствует, но встречается понятие «политическая информация в школе», под которым понимается форма политического просвещения учащихся среднего и старшего школьного возраста, заключающаяся в коротких сообщениях о текущих событиях. Продолжительность информации от 15 до 25 минут с использованием географических карт, таблиц и докладов [4].

Непосредственно понятие «политическая культура» было дано в кратком педагогическом словаре пропагандиста от 1988 года, где дается трактовка как «одна из существенных сфер, культуры, взятой в целом. Она связана, прежде всего, с государственными, общественными функциями, с политической деятельностью масс, классов, наций, социальных групп, личностей, их общественных организаций, союзов, как качество, присущее человеку. Политическая культура характеризует глубину, прочность знаний людей в области политики, политических отношений, их понимание сути действующих в стране законов, норм, гражданских прав и обязанностей во взаимосвязи, умение членов общества реализовать свои права и обязанности; свидетельствует об их гражданской зрелости и социальной активности, основанных на глубоком убеждении» [5, 210].

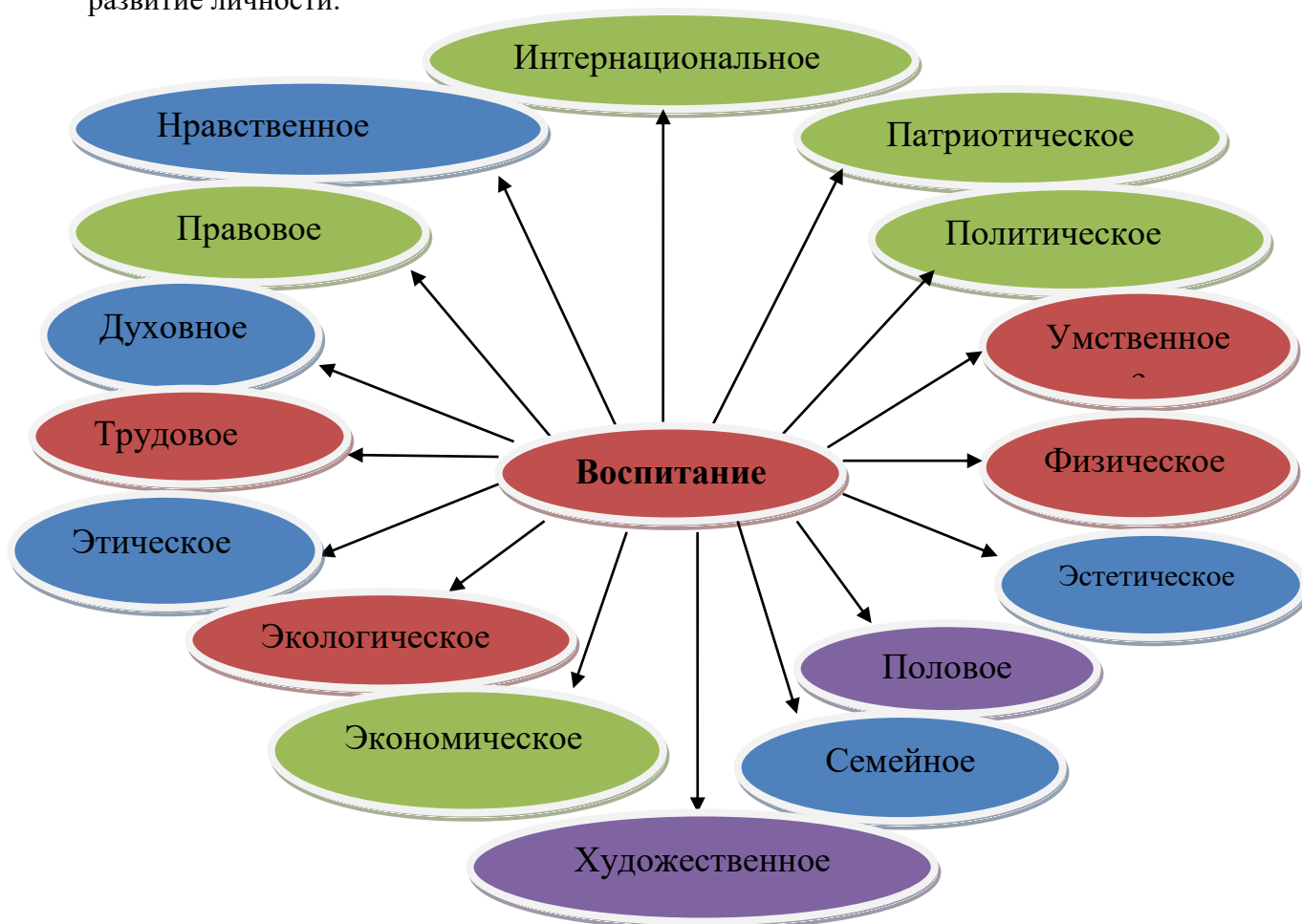
Из того же литературного источника нами было рассмотрено понятие «воспитание», которое трактовалось, как «объективно-закономерный процесс подготовки людей к трудовой и иной полезной деятельности в обществе, выполнению многообразных социальных функций. Под воспитанием понимается целенаправленная деятельность по руководству и управлению этим процессом в соответствии с интересами тех или иных классов. Воспитание возникло вместе с появлением человеческого общества и необходимость в нем будет всегда, пока существует общество. Воспитание тесно связано с развитием социально-экономических, политических и других общественных отношений» [5, 29].

В этом же педагогическом словаре представляет интерес категория «политико-воспитательная работа». Причем, при толковании этого оборота следует понимать «составную часть воспитания и формирования гармонически развитой личности; систему мероприятий, осуществляемых политическими партиями, государством, профсоюзами и другими общественными организациями. Политико-воспитательная работа ставит своей целью систематически повышать политическую культуру каждого человека, чтобы приобщать к общественной жизни» [5, 209]. В словаре в рамках политико-воспитательной работы, подразумевается и идейно-политическое, трудовое и нравственное воспитание, организация досуга для расширения кругозора и повышения активности в производственной и общественной жизни. Сюда включены агитационно-массовые, пропагандистские работы, проведение тематических вечеров, конференций, встреч с

деятелями науки и культуры, работодателями, ознакомление молодежи с историей страны, учебных заведений и с различными предприятиями.

Нужно сказать, что последнее понятие не употребляется в современном лексиконе, но оно достаточно емкое по своему содержанию и полноценно раскрывает понятие «политическая культура», которую понимала советская педагогика. Причем, сложившаяся научная традиция благополучно живет и в современной педагогике, завуалировав политическую категорию «политическая культура» под понятие «воспитание».

К такому выводу подвел анализ изучения ряда современных педагогических словарей начала 2000–х годов, в которых «политическая культура» как понятие не прописано. Разве что рассматривается под ним общее понятие «воспитание политическое», которое нацелено на формирование у обучающихся политического сознания, отражающего отношения между государствами, нациями, партиями, общественными организациями и умения разбираться в них с духовно-нравственных и этических позиций. Вместе с этим осуществлять воспитание на принципах объективности, вариативности, свободы выбора позиций и оценок в границах общечеловеческих ценностей. Кроме того, в педагогике одним из главных направлений в воспитании является патриотическое направление, которое формирует чувства любви к Родине, защиты и самопожертвования в интересах государства. Важное значение имеет направление интернационального воспитания, под которым формируются чувства братства, уважения, толерантности к представителям других наций и народов, их языку, истории, культуре, традициям и обычаям [6]. Педагогика в целом рассматривает в воспитании духовное, умственное, трудовое, правовое, экономическое и этическое развитие личности.

Авторская схема построенная по источнику: Образование и наука. Энциклопедический словарь/ Гл. редактор Ж.К. Түймебаев; редкол. А.Е. Абылкасымова, И.Б. Бекбоев, М.В. Рыжков, Н.Б. Калабаев, С.Ж. Пралиев, Г.М. Мутанов, Г.М. Кусаинов. – Алматы, 2008. - 448 с.

Интерес представляет обзорный анализ учебников и учебных пособий по дисциплине «Педагогика» как казахстанских, так и зарубежных авторов.

В учебной литературе середины и конца 80-х годов, предназначенной для педагогических вузов отводятся целые разделы под «Воспитание», причем в ракурсе идейно-политического воспитания. Авторы советского периода делают акцент на изучение основ идеологической платформы марксизма-ленинизма, философии, политэкономии, материалов съездов и пленумов ЦК партии, методологических, мировоззренческих идей всех конкретных наук. Осуществляется идейно-политическое воспитание в процессе активной умственной и практической деятельности личностей, требующей от них личной ответственности и самостоятельности [7, 166]. В учебниках 90-х и 2000-х годов рассматривают вопросы гражданского и межнационального воспитания.

В области педагогики целенаправленные исследования политической культуры появились значительно позже в ряде диссертаций, пособий и монографий. На современном этапе учеными Казахстана, затронуты проблемы воспитания политической культуры в контексте нравственного, семейного воспитания, а также в аспектах этнопедагогики, гуманитаризации, ценностных ориентаций и гражданского воспитания назовем Г.А. Уманова, А.П. Сейтешева, Б.И. Муканову, А.К. Нургалиеву, Г.К. Байдельдинову, С.А. Узакбаеву.

Изучением формирования основ политической культуры старшеклассников в целостном педагогическом процессе, исходя из особенностей юношеского возраста, занималась К.К. Жампеисова. Формированием основ политической культуры у старшеклассников посредством периодической печати занималась И.П. Гуляева. Осуществлять формирование политической культуры школьников через искусство было предложено Ю.Р. Наумовой. В направлении идейно-политического воспитания политической культуры старшеклассников занималась С.С. Жубакова.

Итак, И.Г. Долинина, изучая вопрос формирования политической культуры в ракурсе педагогики, считает, что «политическую культуру следует рассматривать как более емкую категорию, включающую в себя все основные компоненты воспитания» [8]. Выдвинутый тезис, на наш взгляд, является наиболее корректным, но вместе с этим мы полагаем, что понятие «воспитание» в педагогическом измерении есть обширная и базовая категория, которую можно рассматривать в качестве эквивалента процесса формирования личности. Наряду с этим воспитание имеет многовекторную структуру, направления которой под сопровождением обучения целенаправленно способствуют формированию политической культуры личности, так как политическая культура – это ветвь целостной культуры, следовательно, политическая культура – это более глобальная философская категория.

Резюмируя вышесказанное, политическая культура рассматривается как открытая культурная система, которая находится под воздействием образовательных и воспитательных процессов, требующая своего дальнейшего изучения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 10 января 2018 г. <http://www.akorda.kz>
- 2 Погосян Л.А. Влияние процессов социализации и идентификации на формирование политической культуры молодежи // Гуманитарий Юга России. - 2013. - №3. - С.65-73.
- 3 Almond G., Verba S. The Civic Culture: political attitudes and democracy in five nations. Princeton, 1963.
- 4 Педагогический словарь / под ред. Г.М. Воловников. Т. 2. - М.: АПН РСФСР, 1961. - 785 с.

- 5 Краткий педагогический словарь пропагандиста / Под общ. ред. М.И. Кондакова, А.С. Вишнякова; Сост.: М.Н. Колмакова, В.С. Суров. – 2-е изд., доп. и доработ. - М.: Политиздат, 1988. - 367 с.
- 6 Образование и наука. Энциклопедический словарь / Гл. редактор Ж.К. Түймебаев; редкол. А.Е. Абылкасымова, И.Б. Бекбоев, М.В. Рыжков, Н.Б. Калабаев, С.Ж. Пралиев, Г.М. Мутанов, Г.М. Кусаинов. – Алматы, 2008. - 448 с.
- 7 Педагогика / Под ред. Г. Нойнера, Ю.К. Бабанского. – М.: Педагогика, 1984. – 368 с.
- 8 Долинина И.Г. «Гражданином быть обязан...», или Формирование политической культуры // Высшее образование сегодня. – 2013. - №1. - С. 71-74.

ТҮЙН

Мақалада педагогикалық сөздіктерге, оқу және әдістемелік әдебиеттерге, сондай-ақ мақалалар мен монографияларға талдау жасау негізінде «саяси мәдениет», «білім беру» және «тәрбие» категорияларының педагогикалық өлшемдегі күрделі композициялық құрылымдары қарастырылған.

RESUME

In the article the overview of the complex composition of categories: “political culture”, “education” and “upbringing” is given. “Political culture”, “education” and “upbringing” are in pedagogical dimension based on the analysis of pedagogical dictionaries, educational and methodical literature, articles and monographs.

UDK 81*1:81'36:005.57(045)

S. Meiramova

S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University,
Candidate of Pedagogical Science

Angelike Mariela Paez Tobar

UEES School of International Studies, MSc. International Development

Formation of communicative-oriented grammar skills to build the language proficiency competence

Annotation

The paper is dedicated to develop communicative-oriented grammar skills to build the students' language proficiency. The paper considers the issues of student competence formation which closely relates to the individual aspects of cognitive, emotional and pragmatic nature. Therefore, the paper considers Celso Mercy and Sh. Hilles' algorithm for the formation of communicative grammar skills and abilities, which consists of four stages of practical work for English language lessons: presentation, formulation rules (language practice), an introduction to the context (communicative practice), control (feedback).

Key words: language proficiency, competence formation, communicative-oriented grammar skills, learning objectives

The following components of communicative competence are well known for their role in the formation of the student's language: linguistic, sociolinguistic, discursive, strategic and socio-cultural [1, p.154].

According to the Council of Europe, the components of communicative competence are related to each other, but they are not interdependent. It is possible to achieve a high level of social competence, while remaining at the initial level of proficiency in language skills and, conversely, the linguistic knowledge of the system does not involve the formation of the social competence.

It is interesting to describe S. Sauvignon's opinion regarding competences: the concept of communicative competence is more dynamic rather than static depending on the values of exchange (views) between two or more people who have used to some extent the same system of symbols. Next, S. Sauvignon emphasizes that the communicative competence is contextual and it is implemented in a wide variety of situations. Communication success depends upon the particular understanding of the context and on the availability to act based upon prior experience. S. Sauvignon believes that there is a distinction between competence (competence) and execution (performance). Therefore, competence refers to the ability and performance - a demonstration of this capability [2, p.156].

Giving the characteristics of the communicative competence, we take the perspective of the American methodologists Skarsella Robin and Rebecca Oxford to formulate the principles of communicative competence:

1) Provide a variety of aspects of the activity, making a reality of the external world to the audience through the use of role-playing games, imaginary situations and problem-oriented tasks;

2) The use of authentic language versions, and authentic speech patterns;

3) Learning ability to understand the intentions of interlocutors;

4) Engaging in real communicative action, in other words, response;

5) Opportunities to express their own ideas and opinions;

6) Provide for a variety of operating modes in groups;

7) Use the setting that increases students' ability to express themselves [3, p. 69].

In practice, many linguodidacts believe that the formation of communicative-grammar skills occurs in several stages [4, p.178].

We follow after M. Celso Mercy and Sh. Hilles opinion to consider the four stages of work with grammatical structures:

1. Introduction to the grammatical structure.

2. The practice which automates the management of the linguistic form.

3. Testing study of grammatical structures in communicative tasks.

4. Control and error correction. The form of control may vary depending on the phase of the lesson. But at any stage the goal is not a mechanical affirmation of the mistake, rather it involves the correct use of the desired shape, and a conscious correction and explanation [4, p.165].

Let us consider the stage of presentation of the material and the stage of purposeful practice.

During the presentation, the teacher should focus on the attention of the students. Thus, the selection of the grammar material depends on the level of language proficiency.

If the language proficiency level is not very high, then the presentation of grammar material is divided into two steps: 1. Representation of grammar material in the context, and 2. Explanation of grammatical forms based on past philological experiences.

It is possible that in the initial stage, during the presentation of the studied material, repetition of already known phenomena would be necessary.

The next stage of work is the explanation and the consolidation of the grammatical rules. Deduction is the the main method to introduce grammatical rules.

In the realm of logic, induction forms a conclusion based on the observation of individual factors. In methodology of foreign language teaching, induction uses the observations of the material to form the grammatical rule, its forms and structures.

In logic, deduction implies movement from the general to the special. In methodology of foreign language teaching, deduction is revealed as a rule – instruction of paradigms, grammatical categories in combination with an indication of the functional significance of this phenomenon. Rule - instruction is supplemented by examples varying the context of use of the observed phenomena (for example, all methods of forming and using plural forms of English nouns).

On the one hand, the deductive way of introducing grammar material is preferred if the phenomenon is widespread in writing. On the other hand, the inductive method looks more natural in the situationally-conditional context of communication.

According to K. Morrow and K. Johnson, communicative task with «open ending» includes elements of the present communication: the more such features includes the exercise, the more it is communicative in their direction [5, p.56-58].

Correction of mistakes is performed either during purposeful practice in the implementation of tasks, or additionally, after implementation of communicative tasks. This approach contributes to maintain the activity of students at all educational levels and consequently, a high efficiency of mastering grammar material.

Researchers believe that the practical part of the formation of grammatical skills is the most important one. Thus, it requires work on the form: as part of a purposeful practice; [4, p.152] in the process of imitation, substitution and transformation; during the practical stage. It seems appropriate to highlight the 2nd stage of the algorithm - language practice, which emphasizes the form of the studied grammatical phenomenon that contributes to the formation of grammatical skills. The 3rd stage of teaching is the development and improvement of communicative grammar skills and abilities, which are carried out during the communication practice [4, p.163]. Finally, it is necessary to assess the degree of assimilation of the studied material using the 4th algorithm stage - feedback.

The communicative approach (CA) - or communicative language teaching is the name which was given to a set of beliefs which included not only a re-examination of what aspects of language to teach, but also a shift in emphasis on how to teach. The «what to teach» aspect of the communicative approach stressed the significance of language functions rather than focusing solely on grammar and vocabulary. A guiding principle was to train students to use these language forms appropriately in a variety of contexts and for a variety of purposes. The «how to teach» aspect of the communicative approach is closely related to the idea that language learning will take care of itself, and that plentiful exposure to language in use and plenty of opportunities to use it are vitally important for a student`s development of knowledge and skill. Activities in CLT typically involve students in real or realistic communication, where the accuracy of the language they use is less important than successful achievement of the communicative task they are performing. Thus, role-play and simulation have become very popular in CLT, where students simulate a television programme or a scene at an airport-or they might put together the simulated front page of a newspaper. Sometimes they have to solve a puzzle and can only do so by sharing information. Sometimes they have to write a poem or construct a story together.

What matters in these activities is that students should have a desire to communicate something. They should have a purpose for communicating. They should be focused on the content of what they are saying or writing rather than on a particular language form. They should use a variety of language rather than just one language structure. The teacher will not intervene to stop the activity; and the materials he or she relies on will not dictate what specific language forms the students use either. In other words, such activities should attempt to replicate real communication. They are at opposite ends of a communication continuum.

Not all activities occur at either extreme of the continuum, however. Some may be further towards the communicative end, whereas some may be more non-communicative. An activity in which students have to go round the class asking questions with a communicative purpose, but with some language restriction, may be nearer the right-hand end of the continuum, whereas a game which forces the use of only one structure, will come near the non-communicative end [6, p.70-72].

In this paper, we present a set of didactic and methodological techniques and tools used in the educational process aimed at achieving the difficult task of formation of communicative grammar skills. At different stages of formation of grammatical skills different methods and means, are used moreover, the choice of methods and means depends on the level of language proficiency. Among the most relevant techniques used for the development of communicative competence of the grammar, it is possible to highlight listening, and among the teaching tools there are the following: the story, the elements of drama, informational imbalance, games with problem-oriented tasks.

We pay special attention to the role and place of listening when teaching grammar. Listening is a way, which is used during the presentation of grammatical structures. Many

methodologists believe that adults learning foreign languages as children, should be able to have a pre-silent period. They believe that if adults do not make utter and repeat phrases on a new language immediately, they better learn to speak. But not all students are ready and able to comply with this period of silent perception. Cultural need or practical necessity may force them to interact on a verbal level. Therefore, it is advisable to find a compromise, in other words, take work on listening and understanding what he heard ration of the lesson instead of the standard «listening and repetition» [4, p.150-152].

An effective way is considered if a teacher communicates with the students only in the target language. The experience of teaching a foreign language shows that using only the target language for a long time is the most promising policy. One possible explanation for the phenomenon of grammatical or lexical unit in a foreign language will take much longer and will have to make several attempts, but each attempt is a practice of listening foreign language used for communication purposes [7, p.80-82].

Tasks based on listening are perfect for a variety of reasons. First of all, they help students, even beginners, to relate the meaning and form of the context. This connection allows you to hear and respond to the student physically or verbally. The teacher uses pictures or any objects, for example presentation way of Asher, based on the actions of commenting on the words [8, p.24-25]. Effective technique was borrowed from the natural approach of S. Krashen and T.D. Terrell, when students respond to the teacher's questions with just one word. Secondly, such tasks are consistent with the principle of delayed speech. Students after silent perception speak more fluently and with better pronunciation than those who were required to speak immediately. And, thirdly, even if the students do not take the time to allow «silent» period of teaching, the integration of the practice of listening to the educational process can significantly improve your language skills, including grammar [9, p.20].

As tasks based on listening, can be simple or complex, they can be used with students of different levels of formed grammatical skills. For a higher level they may be part of the presentation, after which it is possible to formulate a rule (using inductive reasoning). For beginning students, who do not have sufficient knowledge of the language, these tasks can be used during the presentation and on a practical stage.

Using stories in modern methods of teaching a foreign language contributes to the development of skills of successful communication and expressive speech. Stories are used for entertainment, and also for illustrating the grammatical structures in the classroom.

The first involves inductive reasoning, while the second - deductive thinking. A good story is the ideal context for the presentation of grammatical structures and discourse. Students can also write stories and their characters to represent themselves. The stories should be played from 1 to 5 minutes. The more hypes and oddities, the more likely students will remember those key moments, which they illustrate [4, p.174].

Tasks that accompany the stories should be designed in such a way as to give students the opportunity to practice communication in a foreign language class. Our work with the issues may be different: they can be read aloud or silently, to respond to them, based on the illustrations, texts. Working in pairs or small groups is also effective during a conversation on the content of the text. Students can work with one or more partners and take turns asking and answering questions. This form of practice can serve as a transition to a discussion of the story by all group. Retelling is useful for recovery in the memory content of the text and grammatical structures that it contains.

The story can be the basis for a role-playing game where students perform the role of various heroes, inventing their own replicas and playing situations, or to create their own original stories that can facilitate the participation of all groups in dialogue.

Students can tell their own stories or retell stories of their partners, while the others listen and ask questions. Thus, grammar learning could be dynamic, communicative and cheerful, with texts in different stages of development of the grammatical structure [10, p.188].

Effective, but require less additional training is a task which uses the recorded authentic dialogues aimed at communicative practice when developing the automation of the grammatical structure of speech. Such dialogues are used in practice, if it is necessary to pay attention to students on the discrepancy between the normative grammar, and one that is used in everyday language by native speakers. Students work out the dialogues in pairs, trying to imitate the pronunciation and intonation of native speakers. They are given the opportunity to tape their own version of the dialogue and to compare with the original. Repeated dialogue allows students to observe and to use the practiced grammatical structures. Such a grammar lesson can combine different types of speech activities (if dialogue is written under dictation), reading, listening and work on pronunciation, allowing multiple repetition of the studied material. The final part of this work is improvisation related to the communicative practice. Students can be given the task to create a dialogue for this, but at the same time, the new situation, without limiting them to the linguistic means [11, p.255].

Role play as one of the kinds of drama, used in the process of communicative teaching a foreign language, F. Rosenzweig gives the following definition: «Role play is a dramatization of real life situations in which students take on the role of its heroes. It poses in front of the students the problem, but instead to come to an agreement to solve this problem within a group, the students develop their own solution» [12, p.111-115]. F. Rosenzweig argues that well-chosen role plays summarize the students to the typical situations with which they are most likely to face both inside and outside the classroom. Help of the teacher provides them with a linguistic and cultural confidence, improving their ability to communicate effectively.

At the initial stage of the role-playing game (problem statement, the distribution of roles and the division into groups; an explanation of lexical items and grammatical structures which it is necessary to use; the discussion and trial execution of roles) students are allowed free communication without an immediate correction of mistakes, because mistakes are recorded for later grammar analysis. Then a role play is performed. After each act the teacher commented on minor bugs. More serious mistakes remain for correction on grammar. After the presentation of each group all discuss issues arising from the situation of communication: different interpretations of the plot and the corresponding call responses from a linguistic and cultural point of view. The final stage is a written essay based on role-playing games and related issues, followed by an analysis of grammatical mistakes occurring in this task [13, p.110].

An imaginary situation (simulation) in foreign language teaching is defined as «imitative, invented and played by reproduction of interpersonal contacts, organized around a problem situation» [14, p.4-5]. Simulations involve a broad discussion of issues, events, decision-making, consensus-building. They are closest to the dialogue, provide a plausible context of foreign speech and they are more predictable than role-playing games.

Imaginary situations require joint action during the discussion and decision-making in line with the strategy chosen by the participants themselves.

Role plays can be attributed to the language grammar practice, during which students work out the structure in a particular context, where many elements of reproduction of linguistic material, while the imaginary situations are the most effective for the development of proper communication skills and abilities, and they are intended for students of higher levels of language proficiency, who are able to use their language potential in close connection with the development of communicative competence.

Games which are designed to provoke communication between students who frequently depend on information gaps to put things in the right order.

Television and radio games, imported into the classroom, often provide good fluency activities, as the following examples demonstrate. In 'Twenty questions' the chairperson thinks of an object and tells a team that the object is either animal, vegetable or mineral-or a combination of two of these. The team has to find out what the object is asking only yes/no

questions such as ‘Can you use it in the kitchen or Is it bigger than a person?’ They get points if they guess the answer in twenty questions or less.

Just a minute is a long running comedy contest where each participant has to speak for sixty seconds on a subject they are given by the chairperson/teacher without hesitation, repetition, or deviation-or, in the case of language students, language mistakes. If another contestant hears any of these he or she interrupts, gets a point and carries on with the subject. The person who is speaking at the end of sixty second gets two points.

Call my bluff involves two teams. Team A is given a word that members of the other team are unlikely to know. Team A finds a correct dictionary definition of the word and then makes up two false ones of their own. They read out their definitions and team B has to guess which is the correct one. Now team B reads out three definitions of their word.

In other games, different tricks or devices are used to make fluent speaking amusing. In Fishbowl, for example, two students speak but at a prearranged signal one of the participants has to reach into the fishbowl and take out one of the many pieces of paper on which students have previously written phrases, questions, and sentences. They have to incorporate these into the conversation straight away.

One of the reasons that discussions fail is that students are reluctant to give an opinion in front of the whole class, particularly if they cannot think of anything to say and anyway, if they are not confident of the language they might use to say it. Many students feel extremely exposed in discussion situations.

The buzz group is one way in which a teacher can avoid such difficulties. All it means that students have a chance for quick discussions in small groups before any of them are asked to speak in public.

Buzz groups can be used for a whole range of discussions. For example, we might want students to predict the content of a reading text, or we may want them to talk about their reactions to it after they have read it. We might want them to discuss what should be included in a new a broadcast or have a quick conversation about the right kind of music for a wedding or party.

Another way in which we can train students to respond fluently and immediately is to insert instant comment mini-activities into lessons. This involves showing them photographs or introducing topics at any stage of a lesson and nominating students to say the first thing that comes into their head.

The opposite extreme to informal buzz groups is the formal debate, where students prepare arguments in favour or against various propositions, so that, when the debate starts, the panel speakers produce well-rehearsed writing-like arguments, whereas others in the audience pitch in with their own thoughts on the subject as the debate progresses.

A popular debating game which has survived many decades of use is the balloon debate, so called because it is based on a scenario in which a group of people are travelling in the basket of a balloon. Unfortunately, however, the balloon cannot take their weight. There is a leak, and unless someone leaves the balloon, they will all die. Students take on the role of a real-life person, either living or historical-from Confucius Shakespeare, from Cleopatra to Marie Curie. They think up arguments about why they should be the survivors either individually, or in pairs or groups. After a first round of argument, everyone votes on who should be the first to jump. As more air escapes a second round means that one more person has to go, until some rounds later, the eventual sole survivor is chosen.

Participants in a balloon debate can represent occupations rather than specific characters; they can take on the roles of different age groups, hobby enthusiasts, or societies.

Some discussions just happen in the middle of the lesson; they are unprepared by the teacher, but if encouraged, can provide some of the most enjoyable and productive speaking in language classes. Their success will depend upon our ability to prompt and encourage and perhaps, to change our attitude to errors and mistakes from one minute to the next. Pre-planned

discussions, on the other hand, depend for their success upon the way we ask students to approach the task in hand.

One of the best ways of encouraging discussion is to provide activities which force students to reach a decision or a consensus, often as a result of choosing between specific alternatives. An example of this kind of activity is where students consider a scenario in which an invigilator during a public exam catches a student copying from hidden notes.

A popular kind of activity is the prepared talk where a student makes a presentation on a topic of their own choice. Such talks are not designed for informal spontaneous conversation. However, if possible, students should speak from notes rather than from a script.

Questionnaires are useful, because, by being pre-planned, they ensure that both questioner and respondent have something to say to each other. Depending upon how tightly designed they are, they may well encourage the natural use of certain repetitive language patterns and thus be situated in the middle of our communication continuum.

Students can design questionnaires on any topic that is appropriate. As they do so the teacher can act as a resource, helping them in the design process. The results obtained from questionnaires can then form the basis for written work, discussions, or prepared talks.

Many students derive great benefit from simulation and role-play. Students simulate a real-life encounter as if they were doing so in the real world, either as themselves in that meeting or aeroplane, or taking on the role of a character different from themselves or with thoughts and feelings they do not necessarily share. Simulation and role-play can be used to encourage general oral fluency, or to train students for specific situations especially where they are studying ESP.

For a simulation to work it must, according to Ken Jones [15], have the following characteristics:

- Reality of function: the students must not think of themselves as students, but as real participants in the situation.

- A simulated environment: the teacher says that the classroom is an airport check-in area, for example. Structure: students must see how the activity is constructed and they must be given the necessary information to carry out the simulation effectively.

In a role-play we add the element of giving the participants information about who they are, and what they think and feel.

Role-plays are effective when they are open-ended, so that different people have different views of what the outcome should be and a consensus has to be reached. That way there is a dynamic movement as the role-play progresses, with people clearly motivated to say as much or as little as they need to achieve their aims in one such intermediate level activity.

In a different kind of a role-playing activity, students write the kind of questions they might ask anybody when they meet them first. Students are then given paintings by Goya, for example, and are asked to answer those questions as if they were characters from the painting. The same kind of the imaginative interview role-play could be based around the people in dramatic photographs.

Simulation and role-play went through a period of relative unpopularity, yet this is a pity since they have three distinct advantages. In the first place they can be good fun and thus motivating. Secondly, they allow hesitant students to be more forthright in their opinions and behavior than they might be when speaking for themselves, since they do not have to take the same responsibility for what they are saying. Thirdly, by broadening the world of the classroom to include the world outside, they allow students to use a much wider range of language than some more task-centred activities may do [6, p.272-274].

It is implemented in a variety of communicative tasks, which are characterized by the focus on the content of communication in terms of pair and group educational interaction.

Its accumulation, in other words, overcoming the information imbalance can occur when transcoding one form of information presentation to another, for example, if you select both verbal and non-verbal forms of communication. Verbal forms include the variety of oral and

written texts, which differ in their functional-communicative purpose, scope and degree of information curl. Non-verbal forms can be iconic (pictures) or graphic (tables, charts, diagrams) [16, p.103].

Tasks for recoding information from nonverbal to verbal forms are effective in professionally - directed learning foreign language speaking, so it is advisable to use a higher level of proficiency.

Games with problem-oriented tasks encourage students to use the language to solve the problem of speech, along with the desire to properly arranged verbal expression. This peculiarity makes it ideal for such tasks grammatically oriented practice when the students' attention was previously focused on the respective structures. The successful completion of this condition, to decide the problem in the course of the game contributes to the connection of the grammatical form and discourse, as each form is found naturally within the extended discursive context [11, p.245].

Since the games with problem tasks are a sort of «exercises» with «open ending» and are quite complex, they are more suitable for the students who already have the required grammar and vocabulary skills. Experience has shown if tasks take into account the professional orientation of students, their ages and experience the well-designed games can contribute to the development and improvement of existing grammatical skills.

Games with problem-oriented tasks contain an element of competition. It can have a negative effect on the speech activity of weak students who are in a constant competition «lose». However, if the students have about the same level of grammatical and communication skills and if they are ambitious, then these tasks will be all more effective the more they are focused on competition [17, p.123].

Thus, learning a foreign language in non - language high schools as a means of intercultural communication has become urgent due to changes in the international situation in the direction of integration, as well as the increasing demand for specialists in various fields of professional activity. Methodological approaches in the process of teaching a foreign language for a long time, did not provide conditions sufficient for the formation of the communicative competence of students for the following reasons:

- 1) Approaches that emphasized the structural organization of the language, thus slowing down the process of mastering its content side;
- 2) Other approaches, by contrast, reduced to a minimum learning grammar or completely ignored the formal aspect of the language;
- 3) The third approach does not take into account such an important principle as awareness activities in the learning process, reducing it to a mechanical repetition and memorization.

Then, learning a foreign language can meet the modern requirements of formation of the communicative competence of students, if the training level develops an effective program of study, which provides a communicative approach to the educational process. The communicative approach aims at learning the mastery of language as a means of communication, using simulation of real life situations as the main receiving training.

Finally, the communicative approach provides the means to express certain ideas, attitudes, communicative intentions. Since the main purpose of language learning is communication, it allows the study of grammatical phenomena without being limited to situational parameters, but it takes into account the social, discursive and semantic factors.

LIST OF REFERENCES

- 1 Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing // Applied Linguistics. - 1980. - Vol. 1, No.1. – 187 p.

- 2 Savignon S.J. Communicative Competence: Theory and Classroom Practice. – Reading, Mass.: Addison-Wealey, 1983. – 312 p.
- 3 Oxford R.L. Language Learning Strategies: What Every Teacher Should Know. – Boston: Heinle & Heinle Publishers, 1990. – 208 p.
- 4 Celce-Murcia M., Hilles Sh. Techniques and Resources in Teaching Grammar. – Oxford University Press, 1988. – 187 p.
- 5 Morrow K., Johnson K. Principles of Communicative Methodology. - New York and London, 1981. – 149 p.
- 6 Harmer J. The Practice of English Language Teaching. Pearson Education Limited, 2001. – 400 p.
- 7 Banjar M. The Effect of a Listening Comprehension Component on Saudi secondary Students' EFL Skills. Master's thesis in TESL; University of California, Los Angeles, 1981. – 150 p.
- 8 Asher J. Learning Another Language Through Actions: The Complete Teacher's Guidebook. - Los Gatos, CA: Sky Oaks Publications, 1977. – 31 p.
- 9 Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингво-дидактика и методика. - М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 336 с.
- 10 Molinsky S.J., Bliss B. Line by Line. - Prentice Hall Regents, Englewood Cliffs, 1983. – 188 p.
- 11 O'Malley J.M., Chamot A.U. Learning Strategies in Second Language Acquisition. - Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 260 p.
- 12 Rosensweig F. Improving Communicative Competence of Advanced ESL Students. Master's thesis. - University of California, Los Angeles, 1974. – 275 p.
- 13 Livingstone C. Role Play in Language Learning. - М.: Высшая школа, 1988. – 320 p.
- 14 Елухина Н.В. Устное общение на уроке, средства и приемы его организации // Иностранные языки в школе. – М., 1995. - №4. – С.10.
- 15 Jones K. Simulations in language teaching. Cambridge University Press. - Cambridge, 2002. – 50 p.
- 16 Littlewood W. Communicative Language Teaching. - Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 108 p.
- 17 Lee W.R. Language Teaching Games and Contests. - New York: Oxford University Press, 1979. – 158 p.

ТҮЙІН

Мақалада танымдық, эмоционалдық және прагматикалық сипаттағы жеке аспектілермен тығыз байланысты студенттердің құзыреттілігін, дағдылары мен іскерліктерін қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Авторлар Селсо Мерси және Ш. Хилстың пікірлеріне сәйкес ақыл-ой қабілеті мен іскерлікті қалыптастыру және дамыту алгоритмін қарастырады, ол ағылшын тілі сабағында практикалық жұмыстың төрт кезеңінен тұрады: таныстырулар, ережелерді пайымдау (тілдік практика), мазмұнға кіріспе (коммуникативтік практика), бақылау (кері байланыс).

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы формирования умений и навыков, студенческой компетентности, тесно связанные с индивидуальными аспектами познавательного, эмоционального и прагматического характера. Авторы рассматривают алгоритм формирования и развития умственных способностей и умений по мнению Селсо Мерси и Ш. Хилса, который состоит из четырех этапов практической работы на занятии английского языка: презентации, формулировки правил (языковая практика), введения в контекст (коммуникативная практика), контроля (обратная связь).

ӘОЖ 372.857

Аннотация

Мақалада қазіргі жаңартылған білім беру мазмұнына сәйкес поэзиялық шығармаларды оқыту кезінде пайдаланылатын әдіс-тәсілдердің түрлері туралы айтылады. Әр әдістің өзіндік ерекшелігі жайында сөз болып, қай шығармада тиімді қолдануға болатындығы баяндалады.

Түйін сөздер: поэзия, әдіс-тәсіл, жаңартылған білім, әдебиет, шығарма.

Ғ.Р. Акманова

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, пед. ғыл. канд., доцент м.а.

Жаңартылған білім беру кезінде поэзиялық шығармаларды оқытуда қолданылатын әдіс-тәсілдер

Өзімізге белгілі, әдебиетте қай жанрға болмасын ерекше мән беріліп, оны оқыту үшін түрлі әдіс-тәсілдерді пайдаланады. Қазіргі жаңартылған білім беру жүйесіне қатысты да, мектеп қабырғасында болсын, жоғары оқу орнының студенттеріне де жаңа мүмкіндіктерді пайдалана отырып сан қилы тәсілдерді қолданамыз. Соның ішінде лириканы оқытуға да ерекше мән береміз.

Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп, айналасы теп-тегіс, жұмыр келетін сөз патшасы мен сөз сарасы өлеңді жазуға Абай атамыз жоғары талап қояды. Ал А.А. Блок: «Поэзия ойлаудан басталады», - дей отырып, лирикалық шығармалардың тереңдігін, оған жай көзбен қарауға болмайтындығын танытады [1, 12].

Білім беру жүйесін инновациялық технологиялармен жабдықтап, білім берудің халықаралық талаптарын меңгерудің маңызы айрықша. Танымал ғалым, педагог, философ, профессор Джон Дьюидің «Егер біз бүгін балаларымызды кешегідегідей оқытатын болсақ, онда біз оның ертеңін ұрлаймыз» [1, 25] деген ойына негізделе отырып, оқушы бойындағы қабілетті жетілдіріп, оқушыларды болашаққа жетелеп, жақсы істі бастап отырмыз. Осыған орай мұғалім алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды, тілдерді меңгеру, оларды тиімді қолдану міндеті тұр. Білім мазмұнының жаңаруымен қатар критериялды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарды қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Жаңартылған білім мазмұны мұғалімнен әрекеттік технологияларды енгізу, балалармен адамгершілік қатынас қағидасын іске асыруы

арқылы сыныптағы әрбір оқушының жеке қабілеттері мен шығармашылық қатынасын дамытуды қамтамасыз ететін іс-әрекеттерін ұйымдастыруды талап етеді. Заманауи мұғалім оқыту стратегиясының барлық мүмкіндіктерін қолдану үшін түрлі педагогикалық тәсілдерді құрамдастыруда әртүрлі арсеналы болу қажет. Білім беру стратегиялары барлық сыныппен, топта жүргізілетін жұмыс, жеке жұмыс және білім алушылармен кері байланыстан тұрады.

Сондықтан да қазіргі таңда әр ұстаздың алдына қойып отырған басты міндеттерінің бірі – оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық технологияларды меңгеру. Оқыту процесінде пайдаланылып отырған әртүрлі әдіс-тәсілдер мен жаңа технологиялар өз нәтижелерін беруде. Олар баланың жеке қасиетін аша отырып, оның танымдық қабілетін қалыптастыру және білімін кеңейтуге, тереңдетуге жағдай жасап отыр. Ұстаз болу үшін ең басты мәселе – оқыту әдісін дұрыс таңдау. Жаңа педагогикалық технологиялар білім алушының жеке тұлғалық күшін арттырып, шығармашылық ойының дамуына ықпал етеді. Қазіргі таңда білім мен техниканың даму деңгейі әр оқушыға сапалы және терең білім беруіне жағдай жасап отыр.

Лирикалық шығармаларды оқыту оңай емес. Лириканы оқыту күрделілігі оның жанрлық ерекшелігінде емес, ең бастысы, оқушылардың оған деген көзқарасында. Әсіресе 5-8 сынып оқушыларының көбі лирикадан гөрі қызықты мазмұны бар, айтайын деген ойы көрініп тұратын прозалық шығармаларды ұнатады. Білім берушіге оқушыларды лирикалық шығармаға тартудан гөрі, прозалық шығармаға тарту оңай тиеді. Лирикалық шығармаларда ақынның ойы, сезімі, жан толқынысы, тебіренісі бейнеленеді. Оны оқушылардың бірден қабылдауы, тануы, сезінуі қиын. Оқушы да асқан нәзіктікпен, сезіммен ойлана білуі керек. Бірақ барлық адам бірдей ондай ақынжанды болып келмейді. Сондықтан өлеңді тану қиынға соғады.

5-8 сыныптарда оқушыларға көбінесе Абай, Шәкәрім, Ахмет Байтұрсынов, Ыбырай Алтынсарин, Мағжан Жұмабаев, Мұқағали Мақатаевтардың лирикалары оқытылады. Аталған ақындардың өлеңдерін оқыту барысында төмендегідей мәселеге көңіл бөлу керек-ті [2, 28].

Алғашында, сабақтың кіріспесінде лирикалық шығармалар, олардың өздеріне тән қасиеттері туралы әңгімелеу керектігін айта кеткен жөн. Лирика туралы әдеби-теориялық ұғым беру керектігін де есімізден шығармағанымыз абзал.

Өлеңді, яғни кез келген лирикалық шығармаларды алдын ала үйден оқып танысуға беру жайында да оқытушылар арасында көп дау-дамай туындаған болатын. Оқушыларға өлең құрылымын алдымен теориялық жағынан талдату керектігін де ескерте кеткен жөн. Өлеңді әуенімен, сазымен мәнерлеп оқуға, жатқа оқуға көңіл бөлу керектігін де есімізден шығармауымыз керек. Лириканы оқып тұрған адамға, яғни білім алушыға өлеңдегі ақынның көңіл-күйін бағдарлату, оқушылардың өз сезімі өлеңнің әсеріне де назар аудартуды талап етеді. Тақырыпқа сай саз әуенін, бейнелеу өнерін басқа да өнер туындыларын көрнекілікті үйлесімді пайдалану қажет.

Ең бастысы – оқитын адамға тиімді оқу жағдайын туғызу. Қабілеттерін, шабыттарын ояту, белсенділіктерін арттыру мақсатында шығармашылық жұмыспен шұғылдандыру керек. Әртүрлі сабақ үлгілерін іздену керектігі жайында да осы мәселемен байланысты. Жарыс сабақтар ұйымдастыру, пәнаралық байланыс сабақтарымен қатар сын тұрғысынан ойлау сабағын да қарастыруымыз керек. Лирикалық шығармаларды өтпестен бұрын автор мен таныстыру, оның бейнесін сомдауға баулу да өте маңызды рөл атқарады.

Қазіргі кезде ұлттық білім беру жүйесінің басты мақсаты – білім алушыға терең, мазмұнды, тиянақты, жүйелі білім беру. Қазіргі білім беру жүйесіндегі аса қызықты әдіс-тәсілдердің көптігі соншалықты, тіпті олар сандар арқылы рефлексия жасап, кері байланыс орнатуға болатындығын ескертеді. Мысалы, Абай Құнанбайұлының табиғат лирикаларын өткен уақытта делік, ақынның өлеңдерін тәмамдап болғаннан кейін «551» әдісін пайдалануға болады. Яғни білім алушы осы бас ақынның табиғат лирикасына арнап

жазған өлеңдерін қорытындылап, 5 сөйлем, 5 сол өлеңге байланысты сөз тіркесімен қоса ең соңында қорытындылап 1 сөз айтулары тиіс.

Келесі мына бір сандық әдіске назар аударыңыз. Ол әдіс «515» деп аталады. Білім алушы өткен тақырып бойынша, яғни өтілген, оқылған лирика бойынша 5 минуттың ішінде 15 термин айтулары керек немесе терминнің орнын жай ғана тірек сөздермен алмастыруға болады. Лириканы оқыған адам сол өлеңнің ішінен ең негізгі деген 15 сөзді таңдап айтуы керек. Бұл әдіс те лириканы оқытуда, оны түсінуде ерекше қажет болып табылады. Келесі тәсілдің де берері мол деп ойлаймыз. «ЗҚ» деп аталатын әдіс-тәсіл сол оқылған шығармаға сәйкес құнды, қызық, қиын нәрсені айтулары керек [3, 39].

Әр сабақта әдістерді түрлендіру арқылы оқушылардың қызығушылықтары арта түседі. Білім берушілер көбінесе өз сабақтарында «Өрмекшінің торы» ойынын, «Қапшықтағы фасоль», «Шынжыр», «Сыдырма», «Стикердегі 10 сұрақ», «Джигсо», «Ыстық орындық», «Бес саусақ» әдістерін қолдану барысында оқушылардың оқуға, өз білімдерін саралауға, талдауға қызығушылықтары артады. Ал оның ішінде лириканы оқытуда тіпті ерекше рөл атқарады.

«Өрмекшінің торы» немесе «Шырмауық» - дәстүрден тыс әдістердің бірі. Оқушылардың лирикалық шығармаларды қай деңгейде меңгергендігі, не болмаса үйге берілген тапсырманы сұрау үшін сыныптағы оқушылар түгелдей шеңбер болып тұрады. Мұғалім қолына бір бума тоқыма жібін алады. Жіптің ұшын қолына ұстап, үй тапсырмасынан бір анықтама немесе ереже айтқан оқушының қолына жіпті бір рет орайды. Келесі жауап берген оқушы да жіптен ұстайды. Осылайша жауап берген әр оқушы қолына жіпті бір рет орай береді. Мұғалімнің қолындағы жіп азайған сайын, шеңбер болып тұрған оқушылардың қолындағы жіп те өрмекші торы секілді шиеленісе береді. Белгіленген мерзімнен кейін әр оқушының қолындағы жіп орауын санау арқылы ол оқушының тақырыпты қаншалықты меңгергендігін мұғалімдер білетін болатын. Бұл әдісті сабақтың басында үй жұмысын сұрағанда немесе бекіту бөлімінде пайдаланған тиімді.

«Фишбоун» әдісінің тиімділігі берілген мәлімет бойынша өздері сұрақ қойып, жауабын топтық жұмыста талқылауға, ой қорытуға белгілі бір қорытындыға келуге жетелейді. Қолданылуы: Жар қағазға балықтың қаңқасы суретін салып, басына тақырып жазылады. Денесінің жоғарғы жағындағы сызбаларға сұрақтарын, төменгі жағынағы сызбаларға жауабы жазылады. Балық қабырғасының саны жетіден кем болмауы керек, түйінді ой құйрығына жазылады. Мысалы, лирикалық сонеттегі Қасым Аманжоловтың шумақтарын өткен кезде балықтың басына тақырып жазылып, денесіне бес асыл істі жазды да неліктен оны асыл іс деп өз ойларын жазды, ал құйрығына осы өлеңнің негізгі идеясын жазып көрсетеді.

Дебат – бұл ұйымдастырылған, жарыс түріндегі дау екендігі белгілі. Дебаттарда аралық судья төрелік етеді, ол қай тараптың жеңгені, ал қай тараптың жеңілгені туралы шешім қабылдайды. Мысалы, Қ. Жармағамбетовтің «Бидай туралы баллада» лирикалық шығармасын алып қарастырайық. Оқушылар екі топқа бөлінеді, бірі жақтаушы тарап болса, екіншісі даттаушы болады. Яғни шығарма мазмұнына сәйкес олар бір титтей детальді алып, талдау жұмыстарын жүргізеді [4, 17].

Келесі «Пазл» әдісіне толығырақ тоқталайық.

Жалпы, пазл – кез келген бұзылған нәрсені құрауға, бас-аяғын табуға көмектеседі. Яғни оқушылардың поэмаларды қалай түсінгендерін білу үшін оқиганың дамуы, шиеленісі мен шарықтау шегін әр түрлі бөліктерге бөліп, білім алушыларға таратуға толықтай негіз бар. Оны оқушылар біріктіру арқылы, яғни пазл әдісі бойынша жинап, оқиға мазмұнын айтып бере алады.

Лириканы оқуға, түсінуге және одан ләззат алуға қатысты біркелкі ұсыныстар жаңартылған білім беру жүйесінде толығымен қарастырылған.

Лирикалық шығарманың атауына қарап оның не туралы екенін болжауға болады. Болжау арқылы оқушы алдын-ала өз ойын анық жеткізе алуын қадағалауға негіз бар. Басқа атау ұсынуға да болады, яки оқушы өлеңнің тарихын 100 сөзбен әңгімелеп береді. Өлеңнен ұнатқан жолыңызды «Маған қатты ұнататын өлең жолдары» деген плакатқа жазу – ол да ерекше әдіс-тәсілдердің бірі.

Графикалық организерлер – оқушының не білетінін көрсетуге, ақпаратты ұйымдастыруға, пайымдауды көрсетуге және ақпаратты жеткізуге керек. Өлеңде берілген ақпаратты сүзу керек. Ол үшін білім алушылар берілген өлең жолдарын оқып, тірек сөздерін анықтайды. Маңызды емес сөздерді құбырға жібереді, ал тек маңызды сөздер ғана сүзгіде қалады. Қазіргі жаңартылған білім беру мазмұнына сәйкес оқушыларға міндетті түрде қалыптастырушы бағалаулар жүргізіліп отырулары қажет.

«Бұрыштар тәсілі» - оқытушы оқушыларға лирикалық шығармалардың желісі негізінде сұрақ ұсынады және мүмкін төрт жауабын сыныптың төрт бұрышына орналастырады. Оқушылар өзіне дұрыс деген жауаптың қасына барып тұрады да, таңдаған жауаптарын топтық жұмыста тұжырымдайды және өздерінің жеке-жеке көзқарастарын дәлелдейді [5, 47].

«Ойлан – жұптас – бөліс». Берілген тапсырма (лирикалық шығармада берілген кейіпкер туралы болуы мүмкін) бойынша әрбір оқушы жеке жұмыс жасау арқылы өз ойын қорытып, жұп болып пікірлерімен бөліседі, бұл бүкіл топтық талқылауға ұласады.

Келесі «Серпілген сауал» әдісіне мән бере кетсек. Тақырыптың түсіну деңгейін арттыруға және талқылау дағдыларын дамытуға қол жеткізу үшін сыныптағы оқушылардың арасында бірінен-біріне сұрақтарды «лақтыру».

Мысалы:

- Асан, Айнаның пікіріне қосыласың ба?
- Айна, Асанның жауабын тағы қалай толықтыруға болады?
- Асан, айтылған пікірлерді бір сөзбен қалай тұжырымдауға болады? т.б.

Сонымен қорытындылай келе, жаңа бағдарламаның мәні, баланың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде пайдалана білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Оқушылардың бойына ХХІ ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек. Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын құдіретті деп санайтын білімді мұғалімдер ғана жұмыс істей алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жалпы білім беретін мектептердегі педагогика кадрларының кәсіби даму бағдарламасы. Үлестірме материалдар. - Алматы, 2017. - 258 б.
- 2 «Тәжірибедегі рефлексия» жалпы білім беретін мектептердегі педагогика кадрларының кәсіби даму бағдарламасы Тренерге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ // «Педагогикалық шеберлік орталығы» баспасы, 2016. - 214 б.
- 3 Мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламасы, екінші басылым, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ // Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015. - 302 б.
- 4 Әліпбаева А.Қ Жаңартылған білімге – жаңаша көзқарас // Мектеп ұстаздарының әлемі. – 2016. - №2 (10). – 82 б.
- 5 Мағауина С.К. Жаңашыл білім табысқа жетелейді // «Жаңашыл ұстаз» республикалық ғылыми-әдістемелік журнал. – 2017. - №3 (17). - 118 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются методы и приемы, используемые при изучении лирических произведений в рамках обновленного содержания образования. Автор раскрывает особенности и эффективное применение каждого из методов.

RESUME

In this article the methods and ways used in studying lyrical works within the framework of the innovative content of education are considered. The author reveals the peculiarities and effective application of each method.

УДК 37.01

Г.У. Карпыкова

Костанайский государственный педагогический университет,
канд. пед. наук

**Формирование
ценностных
ориентаций
современной
молодежи
на основе
духовного
наследия Абая****Аннотация**

В данной научной статье на основе исследования ценностного потенциала «Слов назидания» Абая показана актуальность нравственных и духовных идей и идеалов философского труда. Автор акцентирует внимание на факте, что обращение к философии и этике Абая - эффективный путь формирования ценностных ориентаций современной молодежи. Путем рассуждений и результатов исследования определена суть духовно-нравственного воспитания, направленного на обеспечение духовной модернизации общества, провозглашенной Лидером нации Н. Назарбаевым.

Ключевые слова: ценностные ориентации, современная молодежь, духовная модернизация, слова-назидания.

Духовное наследие народа - это уникальная лаборатория социального опыта. Жизнь человека, его действия, поступки, отношения всегда оценивались с позиции соответствия общечеловеческим нравственным категориям добра, чести, совести, достоинства, гуманизма. Взаимоотношения между людьми регулировались неписаными правилами и нормами. Для человека было свойственно стремление к самосовершенствованию, к благородству, к справедливости, так как духовность, нравственность были базовыми характеристиками личности, проявляющимися в деятельности и поведении.

Но исторические катаклизмы, глобализация современного мира, технологические перевороты привели к духовному кризису общества. Человек оказался в окружении множества различных источников негативного воздействия – средств массовой коммуникации и информации, агрессивных явлений окружающего мира, экономических и политических дисбалансов. В первую очередь, от этого пострадало молодое поколение. Стремительными темпами стала нарастать деградация духовной сферы личности.

На повестку дня стал вопрос сохранения и обновления духовного сознания народа. Необходимость морального оздоровления общества потребовала возврат к уникальному наследию национальной и общечеловеческой культуры.

Современный период развития казахстанского общества характеризуется, с одной стороны, стремительной широкомасштабной модернизацией экономической, социальной, культурной сфер, а с другой стороны, нарастанием негативных явлений в молодежной среде, вызванных неустойчивостью и размытостью ценностных ориентаций.

Как уже говорилось выше, актуальной стала задача формирования современной стратегии становления личности в системе воспитания. Сущность нового воспитания заключается в создании условий для самореализации личности в различных видах социально значимой деятельности, способствующей становлению ценностных ориентаций, непрерывному духовному саморазвитию. Эта мысль красной нитью проходит в программной статье Главы государства «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру». В ней говорится, что сегодня всем казахстанцам надо сделать шаг вперед, изменить общественное сознание и стать единой нацией сильных и ответственных людей [1].

Значимости национальных устоев, нравственных традиций и культуры в формировании духовного сознания народа уделил особое внимание Н.А.Назарбаев. Лейтмотивом его видения духовной модернизации является идея актуальности формирования национальных ценностей у подрастающего поколения. Именно оно несет в себе потенциальную энергию дальнейшего развития. От того, какие ценности будут сформированы у молодежи сегодня, от того, насколько молодые люди будут готовы к новому типу социальных отношений, зависят путь и перспективы развития казахстанского общества. По мнению Главы государства, при условии сформированности важнейших нравственно-гуманистических ценностей подрастающего поколения нацию ожидает успех.

Духовная культура народа: «...наши национальные традиции и обычаи, язык и музыка, литература и свадебные обряды, - одним словом, национальный дух, должны вечно оставаться с нами. Мудрость Абая, перо Ауэзова, проникновенные строки Джамбула, волшебные звуки Курмангазы, вечный зов аруаха - это только часть нашей духовной культуры. Особое отношение к родной земле, ее культуре, обычаям, традициям - это важнейшая черта патриотизма. Это основа того культурно-генетического кода, который любую нацию делает нацией, а не собранием индивидов» [1].

Несомненно, большим потенциалом в формировании ценностных установок современной молодежи обладает духовное наследие Абая Кунанбаева. Великий философ всей своей жизнью утверждал высокие нравственные и духовные ценности. Ведь именно идеалы, ценностный потенциал, идеи, творческие проявления, традиции являются важнейшей составляющей воспитательного процесса [2, 125]. Нравственно-философские идеи казахского поэта-просветителя, мыслителя Абая - благодатная почва для приобщения молодежи к общечеловеческим ценностям, воспитания в них доброты, гуманизма, справедливости, толерантности, стремления к знаниям и трудолюбию.

Абай воспевает очень важные для современного человека понятия: добро, любовь, нравственность, красоту, призвание, честь, достоинство... Его произведения - это духовная программа жизни, главный смысл которой состоит в поиске истины [3, 3]. Мудрость, отраженная в произведениях Абая, актуальна и значима не только для современников поэта, но и для всех грядущих поколений, а потому многие высказанные им мысли можно рассматривать как задающие тон в формировании ценностных ориентаций сегодняшней молодежи.

Формирование ценностных ориентаций есть процесс организованного, целенаправленного как внешнего, так и внутреннего воздействия педагога на духовно-нравственную сферу личности, являющуюся системообразующей ее внутреннего мира.

Это воздействие носит комплексный, интегрированный характер относительно чувств, желаний, мнений личности. Оно опирается на определенную систему ценностей, заложенную в содержании образования и актуализируемую определенной позицией педагога. Выбор ценностей опосредован творческим потенциалом педагога, гуманизмом его личности. В педагогическом плане выбор аксиологических приоритетов является выбором объектов духовных потребностей личности, которые должны войти в сознание и душу молодого человека, стать его внутренним «я» в процессе интериоризации [4, 101].

Огромное познавательное-воспитательное значение имеет его философский труд «Слова назидания». В «Слове первом» Абай пишет: «Наконец решил: возьму бумагу и чернила и стану записывать все свои мысли. Может быть, кому-то придется по душе какое-нибудь мое Слово и он перепишет его для себя или просто запомнит ...» [5, 115]. Знакомство с биографией, обращение к детству, юности Абая помогут осознать, каким образом родовые корни, семейные традиции, интеллектуальная и духовная атмосфера детских и юношеских лет формировали личность поэта и мыслителя, влияя на ее становление, мировоззрение, взгляды, поступки: «Я одинок - вот правда моя!», «Лишь знаньем жив человек, лишь знаньем движется век!» [6, 55].

В вышеназванной статье Президент страны говорит о ценности образования: «Каждый казахстанец должен понимать, что образование - самый фундаментальный фактор успеха в будущем. В системе приоритетов молодежи образование должно стоять первым номером. Если в системе ценностей образованность станет главной ценностью, то нацию ждет успех». В унисон этой идее звучат слова Абая: «Желаешь быть в числе умных людей, спрашивай себя раз в день, раз в неделю или хотя бы раз в месяц: как ты живешь? Сделал ли ты что-нибудь полезное для своего образования, для земной или потусторонней жизни, не придется ли тебе потом испытать горечь сожаления?» (Слово пятнадцатое) [5, 135].

Краткие назидательные рассказы, притчи и короткие афоризмы «Слов назидания», обилие интересной информации общекультурного и исторического характера ценны для сегодняшней молодежи. В слове тридцать шестом философ рассуждает о значимых внутренних человеческих ощущениях. Например, стыд истинный и ложный. Бывают ситуации, когда люди испытывали истинный стыд, и им было некомфортно, неуютно, нехорошо, и ложный стыд, которым люди прикрываются как завесой, когда им нечего сказать или сделать [5, 164].

В своих произведениях Абай исследует нравственные проблемы человека и общества в контексте времени, страны, проектирует альтернативные пути построения нравственно здорового общества, духовно здоровой нации, духовно здорового человека.

Основная воспитательная задача «Слов назидания»: формирование ценностного отношения к этическим нормам жизни, правилам поведения. Молодые люди должны отличать проявления воспитанности и невоспитанности, сделать свой личный выбор в пользу воспитанности. Философ акцентирует внимание современников на важном нравственном уроке: если перед посторонними мы тщательно скрываем наши недостатки, но не стыдимся показываться во всем безобразии перед своими близкими, с которыми мы связаны на всю жизнь, то это часто бывает причиной непоправимых бедствий. «Привязанность родных к нам поможет переносить все», - скажут многие. Да, но и всякая привязанность понемногу ослабеет и исчезнет. Если мы будем внимательно относиться друг к другу, будем вежливы со всеми, даже наедине с самим собой, то незаметно это войдет в привычку. Послушайте, что пишет об этом Абай в «Слове двадцать пятом: «Тот, кто живет, раболепствуя, готов продать мать с отцом, родных и близких, веру и совесть ради милостивого похлопывания по плечу. Иной не смотрит на то, что зад оголился, ему лишь бы заслужить одобрительную улыбку чиновника» [5, 147]. Надо признать, эти слова, наверное, еще более актуальны сегодня.

В жизненных словах-наставлениях философ затрагивает даже такие проблемы: «Как одеваться», «Как говорить», «Как достойно себя вести», «Каких пороков надо остерегаться». Например, в Слове восемнадцатом Абай пишет: «Человек должен одеваться скромно, содержать одежду в чистоте, быть опрятным. Тратить на одежду больше, чем позволяют средства, обременять себя излишней заботой о внешности могут только щеголи. Человек должен отличаться от других умом, знаниями, волей, совестью, хорошим нравом. Думать, что можно возвыситься иначе, может только глупец» [5, 139]. Трудно отрицать правдивость этих установок сегодня.

Абай, обращаясь к людям, спрашивает: «Есть ли у человека что-либо драгоценнее его сердца? Называя кого-то человеком с сердцем, люди почитают его за батыра. Другие качества сердца они себе ясно не представляют. Милосердие, доброта, умение принять чужого за родного брата, желая ему благ, которые бы пожелал себе, - все это веление сердца. И любовь - желание сердца. Язык, повинувшись сердцу, не солжет (Слово четырнадцатое) [5, 134]. И тут же в продолжение этого говорит о ценности жизни: настоящая жизнь - это жизнь «... когда жива душа и ясен ум. Если ты жив, но душа твоя мертва, слова разума не достигнут твоего сознания, ты не сумеешь зарабатывать на жизнь честным трудом. Бездельник, лживый зубоскал, нахлебник и нахал, в душе холуй, на вид удал - не ведает стыда. Будучи таким, не сочти себя за живого. Праведная смерть предпочтительнее такой жизни» (Слово шестое) [5, 124].

Мудрец наставляет молодежь: «Между умными и глупыми людьми, по-моему, есть существенная разница. Родившись на свет, человек не может жить, не увлекаясь интересными вещами. Дни увлечений и поисков остаются в памяти самыми светлыми днями его жизни. Разумный человек интересуется достойными, серьезными делами, упорно добивается своей цели, и даже воспоминания о перенесенных невзгодах на пути к ней ласкают слух и радуют сердце. В ней не найдешь и тени сожаления о прожитых годах. Легкомысленный человек тратит время на ничего не стоящие, пустые, бессмысленные затеи. Хватившись, обнаруживает, что лучшие годы пролетели напрасно и позднее раскаяние не приносит ему утешения. В молодые годы он ведет себя так, будто молодость бесконечна, не сомневается, что впереди его ждут еще более заманчивые утехы и радости. Но очень скоро, утратив былую силу и гибкость, он оказывается негодным ни на что» (Слово пятнадцатое) [5, 135].

Ключ к этико-философскому учению Абая - любовь к человеку и природе, путь самопознания: «В душу взглядишь глубже, сам собою побудь. Я для тебя загадка, я и мой путь!». Но, чтобы каждому поколению познать себя, необходимы знания: «Лишь знаньем жив человек, лишь знаньем движется век! Не говори: «Не могу», стремись к познанию душой».

Актуализация философского и литературного наследия Абая, его духовно-этических принципов и идей как содержательного источника и средства воспитания позволит приобщить современное молодое поколение к многовековому человеческому опыту, активно овладеть и творчески развить лучшие образцы культуры, нации, страны, мировой цивилизации. Воспитание будет тем эффективнее, чем в большей степени оно будет интегрировано и вписано в контекст уникальной национальной культуры.

Сегодня, читая и осмысливая произведения Абая, не перестаешь удивляться, насколько мудр и дальновиден он оказался. Истины, проповедуемые философом, не потеряли своей значимости сегодня. И об этом говорит Глава государства Нурсултан Назарбаев в программной статье, провозглашая модернизацию казахстанского общества на основе национальных и общечеловеческих ценностей. Кладезью непреходящих ценностных ориентаций являются «Слова назидания» великого Абая. Приобщение современной молодежи к духовным истокам народа выведет на качественно новый уровень духовности нации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Назарбаев Н.А. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». - informburo.kz/stati/statuya.
- 2 Крылова Н.Б. Содержание гуманистического образования. - М.: Академия, 2006. - 132с.
- 3 Мchedlishvili Ш. Философские аспекты в творчестве Абая // Иртыш. - 1995. - 21 марта.
- 4 Крапивская Л.В. Личность и ее ценностные ориентации. - М.: Наука, 2013. – 178 с.
- 5 Абай Книга слов. - Алматы: Атамұра, 2016. – 200 с.
- 6 Абай Избранные сочинения. - Алма-Ата: Жазушы, 1989. – 405 с.

ТҮЙІН

Мақалада Абайдың «Қара сөздерінің» құндылық әлеуетін зерттеу негізінде адамгершілік және рухани идеялар мен философиялық еңбек идеалдарының өзектілігі көрсетілген. Автор Абай философия мен этикасына жүгінуді - қазіргі кездегі жастардың құндылық бағыттарын қалыптастыру тиімді жолы деп санайды.

RESUME

In this scientific article based on the research of the value potential of the "Words of Edification" of Abay there is shown relevance of the moral and spiritual ideas and ideals of the philosophical work. The author focuses attention on the fact that the appeal to Abai's philosophy and ethics is an effective way of forming valuable orientations of the modern youth.

Аннотация

Статья посвящена проблеме разработки модульной образовательной программы по специальности «Музыкальное образование». Проведен анализ содержания специальной подготовки будущих учителей музыки, представлено соотношение кредитов по психолого-педагогической и специальной видам подготовки выпускников.

Ключевые слова: музыкальное образование, образовательная программа, компетенции, специальная подготовка.

М.С. Сапиева

Костанайский государственный педагогический университет,
канд. пед. наук

Опыт разработки модульной образовательной программы по специальности «Музыкальное образование»

Образовательная программа «Музыкальное образование» разработана в соответствии с требованиями Национальной рамки квалификаций и уровней образования и определяет квалификационный уровень специалиста, получившего высшее профессиональное образование и практический опыт.

Согласно Национальной рамки квалификаций и Дублинских дескрипторов к выпускникам образовательных программ системы вузовской подготовки предъявляются следующие требования: а) личностные и профессиональные компетенции - руководство сотрудниками с ответственностью за результат, способность самостоятельно управлять и контролировать процесс трудовой и учебной деятельности, способность к творчеству в профессиональной деятельности; б) знания - профессиональные (практические и теоретические) знания и практический опыт, самостоятельный поиск, анализ и оценка профессиональной информации; в) умения и навыки - решение практических задач, творческий подход, умения и навыки осуществлять научно-исследовательскую и инновационную деятельность.

В данной связи важной задачей системы высшего образования является проектирование содержания образования, регионально-ориентированного, основанного на компетентностном подходе к образованию.

Говоря о компетентностном подходе, следует подробнее остановиться на структуре и содержании профессиональной компетентности будущего учителя музыки.

Подготовка будущего учителя музыки является многокомпонентной системой, включающей, согласно профессиограмме Арчажниковой Л.Г. [1], следующие компоненты: социальная и общекультурная, специальная, психолого-педагогическая, методическая. На наш взгляд, необходимо добавить методологический вид подготовки специалистов. Данные направления являются взаимообусловленными компонентами многосторонней системы профессионального обучения и представляют собой интегральную целостность, обеспечивающую формирование компетентного специалиста (см. рисунок 1).

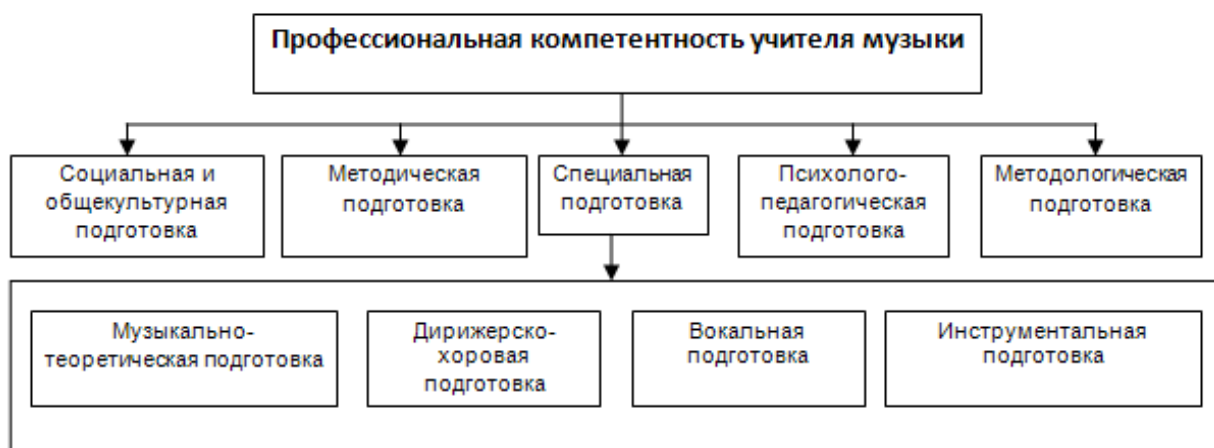

Рисунок 1 - Схема реализации компетентностного подхода к подготовке учителя музыки

Учитывая тот факт, что согласно ТУП 2016 года социальные, психолого-педагогические виды подготовки являются общими для всех специальностей педагогического профиля, особое внимание следует уделить содержанию специальной, методической и методологической видам подготовки учителей музыки. Данные аспекты определяют специфику специальности «Музыкальное образование».

На основе проведенного нами исследования определено, что специальная подготовка студентов музыкально-педагогических факультетов направлена на овладение комплексной методикой работы с музыкальным материалом, направленной на его культурологическое, методическое осмысление и исполнительское воплощение. Специальную компетентность будущего учителя музыки мы рассматриваем как интегративную характеристику специалиста, позволяющую обеспечить единство культурологического, методического осмысления, исполнительского воплощения музыкального материала в условиях решения профессиональных задач. Это определяет содержание дисциплин специальной подготовки.

Методическая подготовка учителя музыки позволяет отстроить индивидуальную траекторию развития студента с учетом предложенных вузом специализаций. В свою очередь, содержание методологической подготовки определяется каждым вузом самостоятельно.

При разработке содержания образовательной программы «Музыкальное образование» учитывается регионально-ориентированная составляющая - запросы работодателей и особенности развития региона: социально-экономические, этнокультурные, регионально-отраслевые (специфика профессиональной деятельности по специальности «Музыкальное образование» в условиях региона), организационно-образовательные (формы организации профессионального образования, научно-методические школы, ресурсы образования); индивидуально-личностные (специфика преподавательского состава и контингента обучающихся учреждения образования) [2].

	мастерство учителя музыки) б) Инструментально-исполнительской подготовки									
	Ансамблевой подготовки	5			x	x	x	x	x	
Дирижерско-хоровая	Хоровой подготовки	17	x	x	x	x	x	x	x	
Вокальная	Вокальной подготовки	4	x	x	x	x				
Методическая	а) Обязательный по специальности (Методика преподавания музыки)	9					x	x	x	x
	б) Методической подготовки	8								
	в) Практики									
Психолого-педагогическая подготовка	Обязательный по специальности: психолого-педагогическая подготовка	11	x	x	x	x	x			

Вместе с тем, при планировании содержания образования педагогический коллектив кафедры искусств КГПИ столкнулся с объективно существующими проблемами:

1. Отсутствие в ТУП специальности «Музыкальное образование» дисциплины (дисциплин), направленной на методологическую подготовку специалиста.

2. Согласно ТУП группы «Образование» 59 кредитов из 129 общих отводится специальной и методической подготовке специалиста педагогического профиля. Однако, в связи с многокомпонентным характером специальной подготовки учителя музыки, наличием абитуриентов первого уровня, усложняется организация и руководство учебной деятельности студентов. Острая необходимость в увеличении числа кредитов на специальную и методическую подготовку обнаруживается при проектировании содержания образовательной программы со специализацией «Педагог дополнительного образования».

3. Перегруженность 1-2 курсов и нерентабельность малых групп на 3, 4 курсе при выборе дисциплин методического, узкоспециализированного направления. Так, на 1 курсе студенты осваивают 22 кредита, только 6, из которых, отведено специальной подготовке (по решению Ученого совета введена дисциплина религиоведение – 1 кредит); на 2 курсе студенты осваивают 22 кредита, 10 из них отведено специальной подготовке.

4. Учебно-ознакомительная практика, на которую отведено 8 кредитов, проводится без отрыва от учебного процесса. В то же время подготовка студентов к индивидуальным, семинарским занятиям занимает большую часть свободного времени будущих специалистов; студенты не всегда имеют возможность закрепиться за классом, где урок музыки проводится не в параллельную с учебным процессом в вузе смену, что отрицательно сказывается на качестве прохождения студентами практики.

5. Требуют решения вопросы полиязычной подготовки учителей музыки. Так, иностранный язык представлен следующим образом: 1 курс - в объеме 6 кредитов (1, 2 семестры); 2 курс – по решению Ученого совета введена дисциплина практический иностранный язык в объеме 3 кредитов (3, 4 семестры); 3 курс – профессионально-ориентированный иностранный в объеме 2 кредитов (6 семестр). Вместе с тем, при

изучении казахского/русского языка теряется последовательность и логичность, преемственность: 1 курс казахский язык в объеме 6 кредитов (1, 2 семестры); 2 курс – языковая дисциплина отсутствует; 3 курс – профессионально-ориентированный казахский язык 2 кредита (5 семестр).

6. Особую актуальность приобретает проектирование содержания образовательной программы с учетом требований обновления содержания образования и особенностей инклюзивного образования. Так, по решению Ученого совета КГПИ введены следующие дисциплины: «Профессиональные ориентиры учителя», «Технологии критериального оценивания», «Информационно-коммуникационные технологии в преподавании музыки» и т.д.

Обобщая вышесказанное, следует подчеркнуть, что проблема проектирования содержания образовательной программы «Музыкальное образование» приобретает большую актуальность в связи с разработкой рабочей группой РУМС (ЖенПУ) проекта модульной образовательной программы, а также предоставлением высшим учебным заведениям Казахстана академической свободы. В связи с вышеуказанным, необходимо более тесное сотрудничество между вузами Казахстана.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Арчажникова Л.Г. Теоретические основы профессионально-педагогической подготовки учителя музыки: дисс. ... д-ра пед. наук. 13.00.01. – Москва, 1986. – 442 с.
- 2 Ушаков В.Г. Проектирование содержания образования в колледжах художественного профиля: автореферат ... к.п.н. - Москва, 2012. – 23 с.

ТҮЙІН

Мақала «Музыкалық білім» мамандығы бойынша модульдік білім беру бағдарламасын дамыту мәселесіне арналған. Болашақ музыка мұғалімдеріне арналған арнайы дайындалу мазмұнының талдауы жүргізіліп, психологиялық, педагогикалық және арнайы дайындықтарына қатынасына қарай кредиттердің саны ұсынылған.

RESUME

The article is devoted to the problem of developing a module educational program in the specialty "Music Education". The analysis of the content of special training for future music teachers is carried out, the ratio of credits for psychological, pedagogical and special training of graduates is presented.

Аннотация

Мақалада бүгінгі орта білім беретін мектептерде, балалар өнер мектептерінде және қосымша білім мекемелерінде халық аспаптары, үрлемелі, симфониялық сияқты түрлі оркестрлер жұмыс істеуіне байланысты мәселелер пайымдалады. Мектеп партасында оқушы тіпті қаншалықты дарынды болғанымен, келешекте музыкант маманы болатындығын күні бұрын болжап білу қиын. Сондықтан біздер педагог–музыкант даярлауда олар оқушылардың мүмкіндіктеріне нақты баға бере отырып, олардың өнердегі болашақ өмірінде тек қана қуанышқа кенелетіндей қайсы бір дұрыс жолға бағыттау сияқты педагогтің музыканттың жұмыстарын пайымдаймыз.

Түйін сөздер: мектеп, симфония, оркестр, жетекші, тәрбие.

Р.К. Алсаитова

І. Жансүгіров атындағы
Жетісу мемлекеттік университеті,
өнертану ғылымының кандидаты,
қауым. профессор

Балалар оркестрі жетекшілерін даярлаудың мазмұндық сипаттамасы

Бүгінгі орта білім беретін мектептерде, балалар өнер мектептерінде және қосымша білім мекемелерінде халық аспаптары, үрлемелі, симфониялық сияқты әртүрлі түрлі оркестрлер жұмыс істейді. Болашақ музыка мұғалімін даярлауда оркестр жетекшісі негізінде даярлау мәселесін көкейкесті деп қараймыз.

Оркестрмен жұмыс педагог – музыканттың іс-әрекетіндегі ең күрделі бағыттардың қатарынан саналады. Осыған орай, жарты ғасыр бойы Вильнюстегі М.К. Чюрленис атындағы өнер мектебінің симфониялық оркестріне үзіліссіз жетекшілік еткен аса көрнекті музыкашы-дирижер С.Я. Сондецкистің тәжірибесіне арнайы назар аудардық. С.Я. Сондецкистің [1, 130] балалар оркестрі жетекшілеріне арналған кеңестерінің барлығын дерлік жалпы формада жаңғырту мүмкін болмағандықтан, ең алдымен кез келген және жоғарыда аталған оркестрлік ұжымның ғана емес, жалпы алғанда музыкалық ұжымдардың қай-қайсы үшін де пайдасы зор кеңестерінің кейбіреулеріне ғана тоқталамыз.

Ең алдымен оркестрлік ұжымның ұйымшылдығын көрсететін тәртіпті, өзі атап өткендей, «элементарлы және шығармашылықты» тәртіпті орнату. Музыкалық ұжымда, С.Я. Сондецкистің [1, 134] өзі бейнелі сөзбен айтқандай, элементарлық тәртіп жүрек іспеттес.

Жүрек өзінің жалғармас қызметі арқылы организмнің тіршілік етуін қамтамасыз етеді, алайда саулықта болғанда біз оның қалай жұмыс істеп жатқандығына мән бермейміз.

Осындай тәртіптің жасалуының негізін ұжымдағылардың барлығы қатыстырылған «есейген оркестр ойыны әдісі» құрайды. Балалар ұжымындағылардың барлығы симфониялық немесе кез келген кәсіби оркестрлерде сақталатын негізгі ережелерді ұстанады. Осы орайда балалар өздерінің оркестрдің көркемдік кеңесін, концертмейстерлерді, инспекторларды (старостаны), кітапханашыны және т.б. сайлап өздерінің өздері басқарады. Оркестрге жаңадан келгендер бір пульте отыратын ересек тәжірибелі балалардың қамқорында болады және олар өзінің тәжірибесімен, шеберлігімен бөліседі. Оркестр старостасы оркестрлік күнделікті жүргізеді және тәртіп үшін жауап береді. Кітапханашы тек қана ноталарды үлестіріп және жинап алумен ғана шұғылданбайды, сонымен қатар өз жолдастарын ноталарды құнттылықпен сақтауға үйретеді және репетицияға 15 минут қалғанда барлығы да дайын болуын қадағалайды.

С. Сондецкис: «Ал мұғалімнің үлесіне не қалады?» – деп сұрақ сұрай отырып: «Барлығын, батыл айтқанда, барлығын көріп қалу, былайша айтқанда ұжымның ішкі өмірінде не болып жатқандығын сезу, бірақ мүлде шарасыз болғанда ғана килігу», - деп өзі жауап береді [1, 134].

Шоғырланушылық ықыластылықты тәрбиелеу - шығармалық тәртіптің өте маңызды шарты деп ескертеді С. Сондецкис: «Босанушылық пен сылбырлық оркестр орындаушыларының қас дұшпандары, олар билік құрған жерде шығармашылық «опат» болады. Осыған орай дирижер шығармашылық тәртібі *тек қана орындау кезінде ғана тәрбиеленеді*» деп ескертеді. С. Сондецкис көптеген істің ебін білгенін нәзік психолог болумен қатар, әркез жақсы әртіс әрі ақылды дипломатқа айналып, ұзақ сөйлеулерден және жалаң өсиеттерден қашақтап, көбінесе мүмкіндігіне қарай оркестрге алатындай қысқа, бірақ бейнелі ескерпелерді пайдаланғаны абзал екендігін назарда ұстауды өтінеді.

Шығармалық белсенділікті тәрбиелеуді С. Сондецкис [1, 143] бүкіл ұжымның табыстылықпен жетілуінің негізгі шарттары деп санайды. Осы ретте автор пайымдағандай, оркестрде ойнау қуаныш алып келуі тиіс, ал өнердегі қуанышты тек қана шығармашылық әкеледі. Міне, сондықтан да, оркестрдің жұмысында нағыз шығармалық атмосфераны туындату үнемі ынталандыруды қажет етеді. Оған арнайы шақырылған кәсіби әртістермен қосылып жұртшылық алдындағы концерттер, есеп беру концерттері қолайлы жағдай жасайды.

Оркестр жетекшісінің алдындағы ең бір күрделі міндет, С. Сондецкис атап өткендей, оркестрдің жақсы, айшықты және әдемі дыбысталуына қол жеткізу. Оркестрдің дыбысталуы жетекшінің өзінің қиялында қалай еститіндігіне және оның қалауына байланысты болады. Маэстро, бұл ретте ұжым назарын ең жағымды шырынды терең дыбыс шығаруға шоғырландыру қажет деп санайды... Егер жетекші ойнаушылар тобының сол немесе басқа бір штрихты дыбыстауда «дыбысты ұстай алмай», қажетті сапаны қамтамасыз ете алмағандықтарын жақсы естісе, ол дер кезінде қай жерде бұзушылықтың болғанын ескертіп нақты нұсқау біресе, онда дыбысталу әдетте бірден жақсара бастайды.

С. Сондецкис [1, 145] ұжымның ансамбльдік бірлігі сияқты ырғақтық тәртіпті және оның тұрақтылығының полифониялық шығармаларды өте жақсы дамытатындығын атап көрсетеді. Әрбір топ тек қана өзіне тиісті партиясын ырғақтық жағынан дәл орындап қана қоймай, басқа дауыстардың өте мөте маңызды жерлерін білуге және есінде сақтауы тиіс. Олар полифониялық дауыстардың күрделі тұтасып бірігуінде бағдар ала алуға көмектесетін «маңызды нүктелерді» иеленуі қажет. Оркестрмен жұмыс барысында тақырыптық материалды анықтау үшін, қалған дауыстың екінші жоспарға қарай кейін шегіндірілуін қадағалауды талап етіледі. Бір мезетте қайсыбір дауыстың қозғалуын толассыз қадағалауға септігін тигізетін қажетті дыбыстауларға қол жеткізу керек.

Оркестр жетекшісі сол мезетте мамандық сыныбы мен оркестр сыныптары сияқты соншалықты біртектес пәндердің арасындағы гармониялық байланыстың бұзылып

жатқандығын көріп қалады. Бұл жерде С. Сондецкистің [1, 147] кейбір аспаптық сынып педагогтарының зардабы рөлінің әсері болып отырады деген пікірімен келісуіміз керек. Олар өздерінің тәрбиеленушілеріне мамандық бойынша ғана ынталандыруға, оларға болашақ виртуоз - солистің намыс мен атағы туралы ой салып оның бейнесін көз алдарына елестетіп, сендіруге тырысады, сөйтіп, бір мезгілде жеткіліксіз еңбекқорлықтың жемісі ретіндегі оркестрлік музыкашының «ащы тағдырының» суретімен салыстырып, қарама-қарсы қояды.

Сөйтіп, мектеп партасында белең ала бастаған оқушылардың келешек солистілерге және оркестрде ойнаушыларға бөліне бастауы оқушылар арасында дәмкәс атмосфераны тудырады. Өздерін келешек виртуоз - солист ретінде сезіне бастаған оқушылар «премьері» сияқты оқу пәніне ешбір құлықсыз, өздеріне «керексіз» зат амалсыз қатысады. Бірақ олардың көңілі психологиялық жағынан бала жастан оркестрлік сынып жұмыстарына немқұрайды қарауға ауып кеткен. Олар әуелі оркестр солисі (оркестрдің жетекші ойнаушылары) болмай жатып, өздерін оркестрмен қосылып орындаушы шебер солист сияқты елестетеді.

Балалар оркестрлерінің жетекшілері өз жұмысында музыка сабақтарындағы музыкамен шұғылданыстар мен оркестр жұмыстарының арасындағы мазмұндық өзара байланыстардың орнатылуына аса мән береді. Мысалы, музыка сабақтарындағы музыкамен шұғылданыстар мен оркестр жұмыстарының арасындағы мазмұндық өзара байланыстарды орнатуға А.А. Бороздиновтың [2, 14] пікірінше, келесілер септігін тигізеді:

- аспаптық музыкамен шұғылданысты бірінші сыныпқа келгендердің барлығын, солардың қатарында мектепке дейін ондай тәжірибесі болмағандарды да музыкалық - орындаушылық іс-әрекетінің осы түрмен таныстыру үшін 1-ші сыныптан бастап музыка сабақтарына енгізу. Қарапайым музыкалық аспаптарды ойынмен қызыққан балалар, бұдан да басқа күрделірек аспаптарда, әсіресе мектепте балалар оркестрі болса, ойнап, байқап көруге зауқы соға бастайды;
- мектеп оркестрінің жұмыстарында мұғалімнің пайдаланатын, мектептегі балалар оркестрінің бағдарламасынан алынған шығармаларды енгізу;
- музыка сабақтарында және оркестрлік жұмыстарында сол бір ладтық - интонациялық, бірақ әртүрлі өңдемелену дәрежесіндегі кешендерді зерделеу;
- мектеп оркестрінің жұмыстарына музыка сабақтарында қолданылатын түрлі музыкалық іс-әрекет түрлерін және әдістемелік тәсілдерді, соның ішінде оркестрлік және хормен ән айтылатын шығармаларды тыңдау, онда үйретілетін музыкалық материалдарды, импровизациялауларды, нота бойынша және есту қабілеті арқылы аспаптарды ойнауды, музыкалық - шығармалық тапсырмаларды орындауды, салыстырмалы және абсолютті сольмизациялауды, қолдық белгілерін және басқаларын қолдану.

Көптеген педагог - музыканттар балалар оркестрлеріне қатысушыларды трещетка, ысқырықтар, «бересталар», кувиклдарды және қайсыбір басқа – қарапайым музыкалық аспаптарды өздеріне жасату, сонымен қатар мектепте халық аспаптық музыка үлгілерін қосып алғандағы оркестрлік фонотека құрастыру сияқты әртүрлі музыкалық қызмет түрлеріне кірістіру жөнінде ұсыныстар береді.

Бұдан әрі екінші топқа жататын қосымша музыкалық білім формаларының кейбіреулерін қарастырамыз. Бұған дейін аталып өткендей, қосымша музыкалық білім беруге оқушылардың өзара толықтыру принципіне негізделген бірнеше пәндерді оқытуды қосып алатын оқу формалары тән.

Бүгінгі заман мектебін ізгілендіру мен демократияландыру жағдайында алға қойылып отырған басты проблема – жаңа жеткіншекті оқытып, тәрбиелеп, өмірге даярлау, олардың бойында терең өзгерістерді ояту және қоғамның рухани жаңаруына айтарлықтай ықпал ету.

Балалар оркестрі жетекшілерінің балаларға тәрбие берудегі басты міндеті – әр оқушыға өзін танып білуге көмектесу, өзін сыйлауға, өзінің бүкіл өміріне негіз болатындай жолды, бағыт-бағдарды таңдауға үйрету, адами қасиеттерін жетілдіру. Балалар оркестрінің қалыптасу кезеңінде әрбір баланың тұлғалық қабілеттерін ашып, дамытуда қолайлы жағдайлар жасалуда, дамытудың бұл өлшемі балалар оркестрі жетекшісінің жұмыс сапасының өлшемі тұрғысында қабылданады.

Балалар оркестріндегі білімгерлерге рухани тәрбие беруге жұмыс қала мен аудандарда жүргізілетін осы тәрізді жұмыстармен қатарласа жүзеге асырылады. Білімгерлер оркестр жетекшісі маманын даярлауда берілген анықтамаларды былайша жүйелеуге болады.

Оқушыларға эстетикалық тәрбие беруге жұмыс дегеніміз:

- «...балалар оркестрі жетекшілерінің балаларғашығармашылық ойын, ынта-ықыласын дамыту, жұмыс барысында озат тәжірибелерді пайдалана білу іскерлігі»;
- «... жетекшілерін өздігімен білімдерін жетілдірудегі ұжымдық жұмыс формасы» ;
- «ғылым мен озық тәжірибенің жетістіктеріне негізделген және әрбір балалар оркестрі жетекшілерінің балаларға кәсіби шеберлігі мен біліктілігін жан-жақты жетілдіруге бағытталған практикалық шаралардың арнайы кешені» [3];
- «ғылым мен озық тәжірибенің жетістігіне негізделген, әрбір балалар оркестрі жетекшілерінің балаларға және педагогикалық ұжымның кәсіби деңгейін жетілдірудегі мақсатты, біртұтас процесс. Ол жалпы білім беретін мекемелердегі оқушыларды тәрбиелеу мен дамытудың көкейкесті проблемаларын шешуде көмектеседі» [4].

Біз бұл анықтамаларды толығымен қолдаймыз және өз зерттеуіміздің бағытына қарай оны нақтылай түсеміз.

Біздің анықтамамыз бойынша, балалар оркестріндегі оқушыларға эстетикалық тәрбие беру жұмысы – оқу-тәрбие процесін ғылымилықпен басқарудың, оның сапасын көтерудің және балалар оркестрі жетекшілерінің балаларға кәсіби біліктілігін жетілдіру мен шығармашылық белсенділігін арттырудың құралы. Ол балалар мектеп әкімшілігінің жетекшілігінде және балалар оркестрі жетекшілерінің балаларға өздігімен дербес жұмыс істеуі арқылы жүзеге асады. Оқушыларға эстетикалық тәрбие беруге жұмыс, кәсіби біліктілікті жетілдірудің басқа формаларына қарағанда, оқу-тәрбие процесін ғылыми тұрғыда басқарудың құралы ретінде мынадай негіздер бойынша іске асырылады:

- оқушыларға эстетикалық тәрбие беруге жұмысқа балалар оркестрі жетекшілері бағдар береді;
- оқушыларға эстетикалық тәрбие беруге жұмысты алдыңғы қатардағы озат педагогикалық тәжірибе құрайды.

Біздің пайымдауымызша, білімгерлерге рухани тәрбие беруге жұмыс пен оқу-тәрбие процесі нәтижесінің өзара байланысын былайша анықтауға болады: оқу-тәрбие процесі нәтижесін (жағымды және жағымсыз) талдау; себеп-салдарын анықтау және қарама-қайшылықты (жалпы және дербес) жұмыс міндеттерін тұжырымдау, жоспарлау, оқушыларға эстетикалық тәрбие беруге жұмысты ұйымдастыру (жетекшілерін ұжымдық, топтық және дербес іс-әрекеттері бойынша); оқу-тәрбие процесінің нәтижесін ескере отырып оқушыларға эстетикалық тәрбие беру үшін жұмысты талдау.

Солардың ішінде принциптердің түрлері жөніндегі барынша толық мағлұматты педагогика ғылымдары академиясының педагогикалық процесі оңтайландыру лабораториясы ғалымдар тобының іргелі зерттеуінен негізге алып, анықтауға болады (жетекшісі акад. Ю. Бабанский) [5].

Біздің пайымдауымызша, бұл принциптер кәсіби біліктілікті жетілдіру процесінің объективті заңдылықтарын суреттейді. Ал бүгінгі заман болса, бұл жүйенің жаңа да негізгі принциптерін: демократияландыру мен ізгілендіруді ұсынып отыр.

Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін өз пәнінің базистік негіздері саналатын ғылым саласын, оны оқытудың әдістемесін жетік меңгерумен бірге, қазақ музыкасының мән-маңызын азаматтық жауапкершілікпен жете түсінетін, оларды білім беру процесінде ұтымды, үйлесімді пайдалануға қабілетті жаңа «типтегі» жетекші тұлғасын қалыптастыру қажет.

Білімгерлердің білім, іскерлік, дағдылар көлемін қамтамасыз етумен бірге, қазақ музыкасын пайдалануда мақсат етіп қойылған қажетті тәлім-тәрбиелік шараларды жүзеге асыру үлкен белсенділік пен өзбеттілікті талап етеді. Қазақ музыкасын түрлі концерттердің мазмұнында пайдалану үшін дәстүрлі сабақтың күнделікті жоспарын дайындағанда оларды іріктеп, сабақ тақырыбымен байланыстыра білу қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сондецкис С. Из опыта работы со школьным оркестром // Музыкальное воспитание в СССР. Выпуск 2. / Составление и общая редакция Л.А.Баренбойма. - М., 1985. - С.130-179.
- 2 Бороздников А.А. Формирование навыков коллективного инструментального музицирования в детском оркестре общеобразовательной школы. - М., 1990. - С.120.
- 3 Абдуллин Э.Б. Методические основы профессионально-педагогической подготовки учителя физики и математики в пед.институте. - Минск, 1989. - 18 с.
- 4 Худоминский П.В. Развитие системы повышения квалификации педагогических кадров советской общеобразовательной школы (1917-1981гг.). - Москва, 1986. – 182 с.
- 5 Бабанский Ю. Оптимизация учебно-воспитательного процесса в школе. - М., 1982. – 324 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с функционированием различных оркестров в школах, ДМШ и учреждениях дополнительного образования, таких как оркестр народных инструментов, оркестр духовых инструментов, симфонические оркестры.

RESUME

The article deals with the issues related to the functioning of various orchestras in schools, music schools and institutions of additional education, such as the orchestra of folk instruments, the orchestra of wind instruments, symphony orchestras.

УДК 378:78(574)

Г.А. Хусаинова

Казахский национальный
университет искусств,
канд. пед. наук,
PhD, академик МАНПО,
профессор

**Об особенностях
студентоцентриро-
ванного обучения
будущих учителей
музыки в малых
группах****Аннотация**

Статья посвящена раскрытию специфики обучения студентов в малых группах как инновационной и профессионально-значимой составляющей современной музыкально-образовательной системы. Автор анализирует особенности применения инновационных технологий в процессе профессионально-ориентированного обучения будущих учителей музыки в малых группах, способствующие взаимосвязанности всех музыкально-образовательных элементов, их направленности на максимальную оптимизацию учебных действий студентов.

Ключевые слова: студентоцентрированное обучение, обучение в малых группах, будущий учитель музыки.

На сегодня альтернативой обычной знаниевой системе является система студентоцентрированного обучения. При этом появление инноваций в обучении будущих учителей музыки, внедрение различных форм студентоцентрированного образования делают особо актуальной проблему обучения в малых группах, возникающих как наиболее оптимальная форма организации обучения с целью удовлетворения образовательного запроса студентов.

Организуя познавательную деятельность малыми группами студентов, преподаватель находится на уровне, моделирующем знания и поведение будущих учителей музыки. Такая организация учебно-профессиональной деятельности формирует музыкально-педагогическую систему знаний и ценностных ориентаций студентов в ходе работы в малых группах, способствующей развитию умений и навыков межличностных коммуникативных отношений будущих учителей музыки, в то же время стимулирующей процесс самостоятельного познания.

При этом, внешнее воздействие на личность будущего учителя музыки должно строиться с тем расчетом, что оно будет адекватно принято, активизируя музыкально-педагогическую деятельность студентов, а впоследствии сможет перерасти во внутреннее профессиональное

самовоздействие. Целесообразность личностно-ориентированного обучения студентов в малых группах обусловлена:

1) запросом социума (новые условия требуют прихода инициативных, всесторонне образованных музыкально-педагогических кадров, обладающих гибким мышлением, творческим подходом, способных к вариативности поведения и профессиональных действий);

2) современным запросом личности будущего учителя музыки, её потребностью в самореализации, профессионально-интеллектуальном развитии, реализации творческого потенциала;

3) динамизмом социальной жизни (в связи с постоянно растущим потоком информации необходимо формировать у будущих учителей музыки способность к самостоятельному поиску знаний, воспитывать у них потребность к самообразованию).

С позиций российского исследователя Н.А. Шерстнёвой, методологической основой внедрения личностно-ориентированного обучения студентов в малых группах являются [8; 9; 10; 11]:

- философские, психолого-педагогические идеи о сущности человека, формах и механизмах его субъективной активности, психологические исследования личности (Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, А.В. Петровский, С.Л. Рубинштейн и др.);
- концепции гуманистической педагогики и психологии (А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, и др.);
- системный подход к организации учебно-воспитательного процесса (Ю.К. Бабанский, В.С. Леднев, И.Я. Лернер и др.);
- исследования системы личностно-ориентированного обучения (Е.В. Бондаревская, В.В. Гузеев, В.В. Сериков, А.П. Тряпицына, И.С. Якиманская и др.);
- концепции педагогического проектирования (В.П. Беспалько, В.В. Гузеев, М.В. Кларин, В.М. Монахов, Н.Г. Руденко, Г.К. Селевко и др.);
- идеи развивающего обучения (В.В. Давыдов, Л.В. Занков и др.);
- психолого-педагогические исследования малых групп (П.П. Блонский, А.И. Донцов, Р.Л. Кричевский, Я.Л. Коломенский, Е.С. Кузьмин, Б.Д. Парыгин, Г.П. Предвечный, В.Е. Семенов, С.Т. Шацкий, Ю.А. Шерковин и др.);
- общая методология диагностирования (Дж. Гласс, М.И. Грабарь, К.М. Гуревич, К.А. Краснянская, Б.В. Кулагин, Дж. Стэнли и др.).

Психолого-педагогическими критериями, обуславливающими личностное обучение будущего учителя музыки в составе малых групп, являются следующие:

1) во главу угла ставится личность будущего учителя музыки, ее самооценку для решения личностно значимых профессиональных проблем;

2) студент превращает в учителя самого себя, а преподаватель выступает в роли консультанта, помогающего учителю музыки организовать свой собственный музыкально-педагогический опыт;

3) будущий учитель музыки не становится субъектом обучения, а им изначально является, при этом педагогическое воздействие строится с максимальной опорой на субъективный опыт студента, который согласуется с содержанием профессионально-ориентированного обучения;

4) обучение будущего учителя музыки представляет собой единство преподавания с процессом учения как особой персонифицированной учебно-профессиональной деятельностью студентов [11].

Основная задача профессиональной ориентации обучения в малых группах - развитие способностей будущих учителей музыки на основе создания музыкально-дидактической базы, способствующей:

- 1) процессу выявления и использования содержания получаемого учебно-профессионального опыта будущего учителя музыки;
- 2) вариативности в обучении малыми группами;
- 3) содействию в использовании дискуссии, рефлексивного поискового диалога;
- 4) не только воспроизведению базисных научных понятий, но и развитию метода познания, свойственного общей педагогике и педагогике музыкального образования;
- 5) стимулированию самостоятельности будущего учителя музыки и побуждению к самостоятельному выбору и использованию наиболее значимых способов проработки учебно-профессиональной информации;
- 6) созданию условий для творческой самореализации и естественного самовыражения будущего учителя музыки.

Учебный процесс подразумевает отказ от монологичности и переход на позиции сотворчества преподавателя и студентов, который направлен на согласование социального и учебно-профессионального опыта будущих учителей музыки.

На сегодня содержание высшего музыкально-педагогического образования включает аксиологический, когнитивный, деятельностно-творческий и личностный аспекты развития. Организация обучения будущих учителей музыки в малых группах должна отвечать требованиям целостности, проблемности, актуальности, свободы выбора, открытости в студентоцентрированной среде. Формы и методы работы должны носить эвристический характер, призваны стимулировать инициативу, самостоятельность и творческие способности будущих учителей музыки.

Специфика малой группы как небольшой учебной группы представляет собой объединение студентов, которые находятся в непосредственном взаимодействии друг с другом, сплочены общей учебно-профессиональной деятельностью, приводящей к возникновению эмоциональных связей, специфических межличностных отношений, групповых норм и студентоцентрированных ценностей [6]. Малые группы в ходе профессионального обучения должны формироваться в соответствии с личностным запросом студентов для реализации их музыкально-педагогических потребностей. Основные задачи применения инновационной технологии обучения в малых группах будущих учителей музыки предполагают:

- 1) удовлетворение лично-профессионального заказа студентов;
- 2) разрешение противоречий учебно-профессионального музыкально-педагогического процесса;
- 3) содействие развитию и саморазвитию студентов;
- 4) повышение продуктивности музыкально-образовательного процесса;
- 5) предоставление студентам права выбора, простора для творчества и творческой самореализации;
- 6) развитие духовного воспитания и личностного роста обучающихся студентов [7].

Профессионально-ориентированное обучение в малых группах будущих учителей музыки – обучение, построенное на принципах диалогизации, рефлексии и свободы выбора, которое предусматривает признание уникальности, самобытности, индивидуально-личностных возможностей и особенностей образовательного взаимодействия в микрообъединении студентов. Студентоцентрированное обучение в условиях инновационной технологии обучения в малых группах предполагает [7]:

- 1) наличие системы музыкально-психологической диагностики, обеспечивающей достижение поставленных музыкально-образовательных целей;
- 2) воспроизводимость процесса обучения будущих учителей музыки;
- 3) гарантированность музыкально-педагогических результатов как в сфере музыкального образования, так и в психологической структуре личности будущего учителя музыки, их достижение во многом зависит не от мастерства преподавателя как

при традиционном знаниево-ориентированном подходе, а от личных усилий и желания студентов;

4) присутствие мотивационного компонента, обеспечивающего музыкально-развивающие возможности применения инновационных технологий, обуславливающего содержание и методы музыкально-педагогического обучения, является главным стимулом всего образовательного процесса будущих учителей музыки;

5) возможность тиражирования и переноса в новые условия профессионально-ориентированного обучения для максимального удовлетворения образовательных запросов личности будущих учителей музыки [6];

6) повышение нормативных показателей интеллектуального развития будущих учителей музыки, задействованных в микрогрупповом обучении;

7) позитивное влияние на становление творческих музыкально-профессиональных способностей будущих учителей музыки;

8) обеспечение личностного роста активности, инициативности, самостоятельности будущих учителей музыки;

9) совершенствование коммуникативных умений и навыков студентов для взаимодействия с сокурсниками в малой группе [5].

Необходимо отметить, что проектирование малогрупповой технологии подчинено:

- требованию политехнологичности учебно-профессиональной деятельности будущих учителей музыки;
- содержанию, дидактические формы и методы будущих учителей музыки подбираются с учетом требований актуальности, проблемности, принципов личностно-деятельностного и культурологического подходов;
- предусматривается использование вариативности учебных материалов, их направленность на инициирование самостоятельности, самодостаточности, креативности будущих учителей музыки;
- продуктивные виды деятельности должны превалировать над воспроизводящими способами обучения студентов специальности «Музыкальное образование».

Успешность малогрупповой технологии в ходе обучения будущих учителей музыки зависит от ряда профессионально-педагогических условий, которые определяют результаты разработки и реализации адекватного содержания и методов обучения, создания и развития эффективных форм организации и управления образовательной деятельностью, подготовки и включения в педагогический процесс кадровых и материально-технических ресурсов, направленных на эффективное решение задач перехода студентов к учебно-профессиональной деятельности [1; 2; 3; 4; 6; 7; 10; 11].

Рассматривая проблему развития познавательной активности студентов в процессе малогрупповой деятельности, можно говорить о педагогических условиях как о комплексе мер, способствующем готовности будущих учителей музыки к профессиональному самоопределению и к познавательно-творческой музыкально-педагогической деятельности.

Условия успешности развития активности будущих учителей музыки в учебно-профессиональной деятельности в малых группах объединены в нескольких видах, которые, в свою очередь:

- способствуют развитию внутренней готовности к познавательной учебно-профессиональной деятельности;
- направлены на взаимодействие преподавателя и студентов, студентов внутри микрогруппы, на развитие готовности к самостоятельной реализации собственных возможностей в малых группах;
- помогают развитию внутренней готовности к процессу познания, тесно связаны с формированием у студентов соответствующей мотивации в познании, самореализации и самоопределении.

В основе учебно-профессиональной мотивации лежит познавательная потребность, которая синтезируется в интерес (специально значимые мотивы). Интерес - «мощный побудитель активности личности, под его влиянием все психические процессы протекают особенно интенсивно и напряженно, а деятельность становится увлекательной и продуктивной» [11].

Формирование познавательных интересов и познавательной активности личности будущего учителя музыки - процессы взаимообусловленные [1]. При этом «индикатором» может служить увлеченность студента процессом постижения новых знаний и получаемое им удовольствие от самостоятельного решения учебно-профессиональных проблем и задач в условиях обучения малыми группами. Эмоции, связанные с переживаниями при изучении нового материала, способствуют успешному формированию интересов у студентов к учебно-профессиональной деятельности [11].

Технология обучения будущих учителей музыки в малых группах может быть связана с различными видами современных образовательных инноваций, особенно с проблемно-развивающей технологией (М.М. Махмутов, Н.Г. Мошкина и др.) [1], специфическими функциями которой являются:

- формирование критического мышления студентов;
- формирование умений и навыков активного речевого общения студентов;
- формирование положительных эмоций;
- организация деятельности преподавателя по построению диалоговых конструкций и их реализации в процессе обучения.

Анализ исследований по проблеме использования кооперативного обучения и интерактивных методов обучения показывает, что большинство из них опираются на идеи теории интеракционизма (Дж.Г. Мид (США)). Концепция кооперативного обучения и технология интерактивного обучения основаны на явлении интеракции (от англ. *interaction* – взаимодействие, воздействие друг на друга) [6;7]. Они служат научной базой и основой для разработки условий, способствующих процессу самореализации обучающихся в учебной деятельности.

На сегодня кооперативное, интерактивное проектное обучение малыми группами предполагает определенную совокупность учебно-познавательных приемов, которые позволяют решить ту или иную проблему в результате самостоятельных действий будущих учителей музыки с обязательной презентацией этих результатов. Основные требования к использованию интерактивного метода малыми группами для создания творческих проектов:

- 1) наличие значимой в исследовательском плане проблемы;
- 2) практическая, теоретическая значимость предполагаемых результатов;
- 3) самостоятельная деятельность будущих учителей музыки;
- 4) структурирование содержательной части проекта (с указанием поэтапных результатов);
- 5) использование учебно-исследовательских методов.

Кооперативное, интерактивное проектное обучение будущих учителей музыки малыми группами базируется на следующих принципах:

- самостоятельности;
- рефлексивности – постоянного осмысления процесса обучения;
- опоры на учебно-профессиональный опыт;
- кооперативности – организация совместной деятельности студентов;
- индивидуальности – студентоцентрированная ориентация;
- инновационности – изучение нового;
- актуализации – применение на практике полученных музыкально-педагогических знаний.

Во всех своих проявлениях обучение будущих учителей музыки малыми группами базируется, в первую очередь, на желании работать, которое выражается в стремлении к активной учебно-профессиональной деятельности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учебное пособие / Под ред. Е.С. Полат. - М., 1999.
- 2 Дьяченко В. К. Сотрудничество в обучении. - М.: Педагогика, 1991.
- 3 Лийметс Х.Й. Групповая работа на уроке. - М.: Знание, 1975.
- 4 Лийметс Х.Й. Место групповой работы среди других форм обучения. - М.: Просвещение, 1987.
- 5 Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. - М., 1998.
- 6 Студентоцентрированное обучение. Глубинное понимание теории и практики/Анжеле Аттард, Эмма ДиИорио, КоенГевен, Роберт Санта. - Астана: НКАОКО-IQAA, 2017. – 55 с.
- 7 Студентоцентрированное обучение. Инструментарий для студентов и ППС/ Анжеле Аттард, Эмма ДиИорио, КоенГевен, Роберт Санта. - Астана: НКАОКО-IQAA, 2017. – 64 с.
- 8 Шерстнёва Н.А. Проектирование педагогической технологии личностно-ориентированного обучения учащихся в малых группах // Современные проблемы науки и образования. - 2013. - № 2.
- 9 Шерстнёва Н.А. Средства, формы и методы обучения в малых группах личностно-ориентированного обучения // Системы компьютерной математики и их приложения: Материалы международной конференции. – Смоленск: СГПУ, 2004. – С. 221-225.
- 10 Шерстнёва Н.А. Малая группа личностно-ориентированного обучения: особенности, причины формирования, этапы развития // Методология и методика информатизации образования: концепции, программы, технологии: Материалы Всероссийской научно-практической конференции, 17–19 октября 2005 года. – Смоленск: СГПУ, 2005. Вып. 1. – С. 110-114.
- 11 Шерстнёва Н.А. Личностно-ориентированное обучение: психолого-педагогические основы, понятие, сущность // Системы компьютерной математики и их приложения: Материалы международной конференции. – Смоленск: СмолГУ, 2006. – Вып. 7. – С. 238-243.
- 12 http://referat911.ru/Pedagogika/fasilitaciya-v-obrazovanii/13892_place1.html
- 13 Окунев А.А. О развитии творческих способностей учащихся: Книга для учителя: Из опыта работы. - М.: Просвещение, 1988. - 128 с.

ТҮЙІН

Мақалада қазіргі заманғы инновациялық педагогикалық технологиялар негізінде шағын топтардағы болашақ музыка мұғалімдерін оқытудың ерекшеліктері қарастырылады.

RESUME

The author of this article examines the features of training future music teachers in small groups, based on innovative pedagogical technologies that have a modern design character.

Г.Б. Аргингазина

Казакский национальный
университет искусств,
докторант PhD

Становление системы музыкального образования в Казахстане в первые годы Советской власти

Аннотация

Статья посвящена проблеме становления общего и специального музыкального образования в Казахстане в первые годы Советской власти. Исследуются основные направления развития музыкальной культуры и музыкального образования Казахстана в изучаемый период, определены нормативные документы, на основе которых принимались реформы в сфере образования, дана общая характеристика первых программ по предмету «Музыка» для единой трудовой школы. Рассматривается история организации первых музыкальных школ в Казахстане.

Ключевые слова: общее музыкальное образование, специальное музыкальное образование, музыкальная культура и искусство, учебная программа по музыке.

Развитие музыкальной культуры и музыкального образования Казахстана в начале XX века было обусловлено происходившими в стране общественно-политическими событиями, как Октябрьская революция (25 октября (7 ноября) 1917 года), образование СССР (30 декабря 1922 г.), Киргизской АССР (26 августа 1920 г.), затем Казахской АССР (15 июня 1925 г.), имевшими колоссальное влияние на дальнейшее развитие страны и ознаменовавшими начало нового этапа в жизни общества, национальной культуры, искусства и образования.

Цель исследования – на основе ретроспективного метода и системного теоретического анализа, синтеза и обобщения научной литературы, нормативно-правовых документов, архивных источников рассмотреть историю становления системы общего и специального музыкального образования в Казахстане в первые годы Советской власти.

Исследование сложных процессов развития музыкальной культуры и образования Казахстана в первые годы установления Советской власти показывает, что оно шло одновременно по нескольким направлениям. Национальное песенное и инструментальное искусство устной традиции, достигнув в XIX

веке истинного расцвета продолжает свое поступательное развитие, начинается зарождение новых для казахского искусства жанров и видов профессионального музыкального искусства (хоровая, оперная, симфоническая, оркестровая, инструментальная музыка), продолжается начавшееся в дореволюционный период становление общего музыкального образования в рамках начального, среднего и педагогического образования, появляются попытки организации начального специального музыкального образования, интенсивно начинает развиваться культурно-массовая музыкальная деятельность.

Необходимо особо подчеркнуть, что Советская власть, осознавая необходимость приобщения широких народных масс к мировой культуре, искусству, образованию, выдвигает программу строительства новой социалистической культуры. В области искусства и эстетического образования Советское правительство принимает меры, нацеленные на построение государственной инфраструктуры культуры, создание ее материально-технической базы и финансовое обеспечение, формирование кадров новой, социалистической, культурной и художественной интеллигенции, реализацию всеобщего эстетического и, в том числе, музыкального образования [1, 59].

Процесс становления и развития массового, общего и специального музыкального образования в Казахстане был идентичен процессу развития системы музыкального образования в других республиках, вошедших в состав РСФСР. В первую очередь стояла задача по внедрению общего музыкального образования и воспитания в общеобразовательных школах республики, затем создания сети музыкальных школ, музыкальных техникумов, консерваторий с целью решения проблемы подготовки исполнительских, музыкально-педагогических кадров для системы общего и специального музыкального образования, создания исполнительских (музыкальных, театральных, хореографических) коллективов и учреждений. Вместе с тем, следует отметить, что тяжелое экономическое состояние страны, гражданская война, общегосударственная борьба с неграмотностью, «культурной отсталостью», первоочередные задачи по необходимости внедрения всеобщего образования и подготовки учительских кадров для общеобразовательной школы отодвинули создание специальных учреждений по подготовке профессиональных музыкальных кадров к 30-м годам XX века.

Основой развития массового общего музыкального образования в Казахстане стала школа. В новой Советской системе образования, целью которой декларировалось всестороннее развитие личности, ставились большие задачи по повышению культурного уровня подрастающего поколения, его художественно-эстетическому, музыкальному просвещению и образованию. Содержание музыкального образования и воспитания в общеобразовательной школе в свою очередь определяло процесс музыкальной подготовки учителей общего профиля в педагогических заведениях.

Началом нового исторического периода для развития музыкального образования и воспитания стало принятие новаторских по своей сути, направленных на создание подлинно народной Советской школьной системы декретов «Об организации дела народного образования в Российской Республике» (26 (13) июня 1918 года) [2], «О Единой трудовой школе Российской Социалистической Федеративной Советской Республики (Положение)» (16 октября 1918 г.) [3], декларации «Основные принципы единой трудовой школы» (16 октября 1918 г.) [4]. Данные документы содержали положения, в которых подчеркивалось важное воспитательное и образовательное значение предметов эстетического цикла, и впервые на государственном уровне декларировалась необходимость и обязательность преподавания пения и музыки в общеобразовательной школе.

Для решения задач в области художественно-эстетического образования в июле 1918 года при Наркомпросе РСФСР были созданы Музыкальный отдел (МУЗО), Литературный

отдел (ЛИТО), отдел Изобразительных искусств (ИЗО), Театральный отдел (ТЕО). В структуре МУЗО создаются отделы «Общего музыкального образования», «Специального музыкального образования», «Концертный», «Академический», «Издательский». Подобные отделы затем были организованы во всех отделах народного образования, начиная с республиканского и заканчивая районным уровнем [5].

В Казахстане область музыкально-эстетического образования находилась в ведении Государственного Отдела Художественного Образования (ГОХО), организованного в 1919 году при Главпрофобре Отдела народного образования Военно-революционного комитета по управлению Киргизским краем (г. Оренбург) [6, ЛЛ.1-15]. С образованием Киргизской АССР Отдел Художественного образования был образован в Народном комиссариате просвещения КирАССР [7]. Для решения теоретических и методических вопросов художественного образования при ГОХО был образован Государственный Художественный совет из представителей главков и художественных организаций, работающих в краевом масштабе [8, Л.2].

Актуальность создания данных отделов в структуре Наркомпроса РСФСР и Наркомпроса КирАССР продиктована масштабностью целей государственной политики по культурному преобразованию страны. Основными задачами Отделов Художественного образования стала, прежде всего, организация массового и общего музыкального образования и введение преподавания пения и музыки в школах Казахстана, одновременно с этим разворачивается культурно-массовая работа по созданию творческих коллективов, кружков, секций, проведению музыкально-просветительских лекций, концертов, издание нотной литературы, словарей, брошюр. Настоятельно встает вопрос о развитии специального музыкального образования и открытии музыкальных учебных заведений (народных консерваторий, техникумов, школ), подготовки преподавательских кадров, музыкальных руководителей.

Наркомпрос РСФСР разрабатывает учебные планы единой трудовой школы, в соответствии с которыми в 1921 году главным управлением социального воспитания Наркомпроса РСФСР были составлены «Программы для I и II ступени семилетней единой трудовой школы».

Программа по музыке, составленная Отделом Общего музыкального образования МУЗО, вошла в раздел «Эстетическое воспитание в единой трудовой школе». Уроки музыки, согласно учебному плану, были включены в число обязательных дисциплин во всех классах, на двух ступенях Единой трудовой школы (ЕТШ) по 2 часа в неделю. Они впервые были поставлены в один ряд с другими предметами общей системы школьного образования, обозначив, таким образом, значимость музыкального воспитания и образования для полноценного формирования личности учащегося [9].

Следующая, разработанная в 1923 году «Программа-минимум для единой трудовой школы 1-й и 2-й ступени», содержала 29 учебных школьных программ. Из них 3 программы: «Программа по музыке», «Драматическая работа в школе», «Программа преподавания изобразительных искусств» относились к предметам эстетического цикла. «Программа по музыке» была предназначена для пяти классов школы 1-й ступени (классы А, Б, В, Г, Д) и четырех классов школы 2-й ступени (классы I, II, III, IV). Программа для каждого класса определяла задачи по музыкальной грамоте, хоровому пению, слушанию музыки [10].

Важное значение первых программ по предмету «Музыка» в том, что они определили ведущие принципы организации музыкального образования и воспитания в Советской общеобразовательной школе и обозначили значимость уроков музыки среди других школьных предметов.

Другое направление развития музыкального образования в Казахстане, ставшее возможным лишь в советский период, связано с организацией специального начального музыкального образования.

Так в г. Оренбурге при созданном в 1916 году Оренбургском мусульманском музыкально-драматическом обществе, целью которого было собирание народных песен, организация музыкальных вечеров, театральных спектаклей, работала музыкальная школа под руководством музыканта Р.И. Лункевича, в которой проходили обучение 30 мусульманских детей по классу хорового пения, фортепиано, скрипки, мандолины, флейты, курая и других духовых инструментов. После прекращения деятельности общества в 1919 году музыкальная школа продолжала работать как Восточная 3-х курсовая краевая мусульманская музыкальная школа до 1923 года. Школа была платной, работала на принципах самоокупаемости. В 1920-1921 гг. ее возглавил один из основоположников татарской профессиональной музыки, композитор, дирижер С.З. Сайдашев, в 1921-1922 гг. школой заведовал скрипач О.М. Вессель, с осени 1922 года до закрытия в 1923 году школа работает под руководством Г. Фахрутдинова. В «Докладной записке» заведующего школой Г. Фахрутдинова (от 20.09.1922 г.) в отдел Главпрофобр Киргизского Наркомпроса указывается, что в ней проходят обучение 44 человека, из них трое казахов. «Среди учащихся, подготовленных к первому выпуску, т.е., в 1923 году, 4 человека, которые по окончании школы могут приступить в старший класс консерватории» [11, Л.10]. Анализ учебного плана школы показывает, что преподавание велось по классу скрипки, рояля, духовым инструментам, сольному пению, из музыкально-теоретических дисциплин изучается теория музыки и сольфеджио, в 1922-1923 учебном году были введены уроки пластики [12, Л.3].

В этот же период, в г. Акмолинске, с 1919 по 1921 годы существовала музыкальная школа, организатором которой был Альвин Эрнестович Бимбоэс (1878-1942, Ленинград), голландец, этнограф, журналист, получивший образование в Мангеймской музыкальной академии, Мюнхенском, Гейдельбергском университетах, Политехническом институте в Карлсруэ, в коммерческом институте Симона в Берлине. С 1911 года он работал в различных экономических изданиях Санкт-Петербурга, оказавшись во время революции в Сибири, организовал курсы по изучению иностранных языков [13, Л. 1]. В Акмолинске А.Э. Бимбоэс прожил три неполных года (1919-1922 гг.), занимал должность инструктора политотдела искусств Акмолинского политпросвета при Отделе Народного образования [14, Л. 8.]. А.Э. Бимбоэс записал 25 казахских народных песен, по его словам, от «двух выдающихся певцов Мустафы Нуробаева из Акмолинского уезда и Оспана, из аула Красноярск Акмолинского уезда». Статья А.Э. Бимбоэса «25 киргизских песен», получившая высокую оценку известного композитора А.К. Глазунова, была опубликована в сборнике статей этнографического отделения Русского географического общества «Музыкальная этнография» под редакцией Н.Ф. Финдейзена, также А.Э. Бимбоэс является автором симфонической поэмы «Воспоминание об Акмолинске» на темы собранных песен [15].

Анализ архивного документа «Отчет в Омский Губернский Отдел Народного Образования (от Акмолинского отдела Народного Образования)» дает представление об организации учебного процесса в музыкальной школе «Музыкальная школа организует преподавание по классам: фортепиано, хоровому и сольному пению, по теории и истории музыки, на струнных народных инструментах, для чего отделом образования взяты на учет все реквизированные музыкальные инструменты» [16, Л. 8].

В г. Верном членами Музыкально-драматического общества 4 мая 1919 г. было инициировано открытие Верненской музыкальной школы. К 10 июня 1919 г. было представлено «Положение о музыкальной школе», «Программы» по музыкальным дисциплинам, соответствующие программам народных консерваторий, регентских курсов, смета на содержание школы. Школа ставила своей целью подготовку учителей музыки, музыкантов-инструменталистов и регентов хора. Курс обучения составлял три года, принималась лица не моложе 14 лет, имеющие музыкальные данные, знающие ноты, было открыто подготовительное отделение. В учебный план входили элементарная теория,

гармония, контрапункт, fuga, сольфеджио, хоровое пение, специальный музыкальный инструмент, управление хором, практическое сочинение музыки, чтение партитур и дирижирование, история музыки, искусство художественного чтения [17].

10 сентября 1919 года приказом по областному отделу народного образования председателем Верненской музыкальной школы утверждается М.Н. Дмитриева. Она родилась в 1889 году в семье священника, окончив женскую гимназию в 1907 г. работала сельской учительницей, с 1908 по 1913 гг. обучалась в Московской консерватории как пианистка, в 1913 г., переехав в Верный, работала учителем музыки в женской гимназии. Владела русским, французским, украинским языками.

Преподавательский штат школы состоял из 12 человек, педагогическая нагрузка на ставку составляла по индивидуальным занятиям 18 часов, по групповым занятиям 12 часов. В первый год число учащихся составило 72 ученика. М.Н. Дмитриева обратилась в Народный комиссариат г. Верного с предложением привлечь казахскую молодежь к обучению музыке. Параллельные классы для мусульманской молодежи были открыты 4 декабря 1920 года. В классе рояля проходили обучение – 35, скрипки – 12, мандолины – 38, гитары – 9, балалайки – 1 человек. К октябрю 1920 года в школе обучались 339 человек [17].

Несмотря на сложности с нехваткой инструментов, как в самой школе, так и для самостоятельных занятий, языковым барьером между учителями и мусульманскими учащимися, школа вела интенсивную концертную деятельность. В течение всего периода обучения обязательным было выступление на сцене. Заработанные средства направлялись на приобретение музыкальных инструментов, а также в пользу бедных учеников (для покупки обуви, одежды, продуктов питания) [17]. Анализ документов Верненской музыкальной школы показывает, что по сути она явилась первым специализированным учреждением с четко поставленной целью, разработанным положением, учебным планом, программами обучения по музыкальным дисциплинам.

Также в архивных источниках есть факты, подтверждающие, что в 1920 году в г. Петропавловске была открыта народная консерватория, функционировавшая в течение одного года, в 1922 году в г. Кустанае была открыта музыкальная школа I ступени [18, Л. 4-6 об.].

Исследование истории первых музыкальных учебных учреждений показало, что существовала острая потребность в специальном профессиональном музыкальном образовании, однако тяжелые последствия гражданской войны, хозяйственная разруха, страшный голод, бедственное финансовое положение страны привели к тому, что большинство культурно-просветительских учреждений (музыкальные школы, народные консерватории, клубы, библиотеки, музеи, архивы) были сняты с бюджета, государственного финансирования и многие из них прекратили свое существование.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что в первые годы установления Советской власти в Казахстане политика государства была направлена на создание государственной инфраструктуры управления, материально-техническое и финансовое обеспечение культуры; выдвинутые задачи по культурно-эстетическому, музыкальному просвещению и воспитанию приводят к становлению системы общего музыкального образования и воспитания в единой трудовой школе, уроки музыки и пения становятся обязательными, включены в учебные планы всех классов I и II ступени единой трудовой школы, разрабатываются учебные программы по предмету «Музыка», учебно-методические пособия и руководства; в крупных городах Казахстана предпринимаются попытки организации начального специального музыкального образования, открываются музыкальные школы, народные консерватории.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Цеткин К. Искусство – Идеология – Эстетика / отв. ред. и сост. Н.Н. Сибиряков. пер. с нем. С. Н. Земляного, М.М. Кораллова. – М.: Искусство, 1982. – 416 с.
- 2 Декрет СНК РСФСР № 551 от 26 (13) июня 1918 г. «Об организации дела народного образования в Российской Республике (Положение.)» // СУ РСФСР. 1917-1918 гг. Управление делами Совнаркома СССР. – М., 1942. - С. 621-625.
- 3 Декрет ВЦИК РСФСР № 812 от 16 октября 1918 г. «О Единой Трудовой Школе РСФСР (Положение)» // СУ РСФСР. 1917-1918 гг. Управление делами Совнаркома СССР. – М., 1942. - С. 1026-1030.
- 4 А.В. Луначарский о народном образовании / ред. Н.К. Гончаров. – М.: АПН РСФСР, 1958. – 558 с. - С. 30-47.
- 5 Брюсова Н.Я. Массовая музыкально-просветительская работа в первые годы после Октября / Н.Я. Брюсова // Советская музыка. – 1947. - № 6.
- 6 ЦГА РК. Ф.Р. 921. Оп.1. Д.2. Л.1-15. Протоколы заседания Военревком по управлению Киргизским краем. 26.09.1919-22.12.1919.
- 7 ЦГА РК. Ф.Р-81, Оп.1. Д.28. Наркомпрос КирССР. г. Оренбург (1920-1924 гг.). Художественный отдел.
- 8 ЦГА РК. Ф.Р. 81. оп.1. Д.479. Л.2. Государственный Художественный совет.
- 9 Программы для I и II ступени семилетней единой трудовой школы / Нар. комиссариат по просвещению РСФСР, Гл. упр. соц. воспитания. – М.: Госиздат, 1921. – 359 с. - С.318-329.
- 10 Программа по музыке / Программы-минимум для единой трудовой школы 1-й и 2-й ступени / Подотд. соц. воспитания Петр. Губ. Отд. Нар. Образования. - 2-е доп. изд. - Петроград: Отд. Снабжения Петрогубоно, 1923. – 163 с.
- 11 ЦГА РК. Ф.Р. 81. оп.1. Д.479. Л.10. Восточная музыкальная школа.
- 12 ЦГА РК. Ф.Р-81. оп.1. Д.479. Л.3. Учебный план 3-х курсовой краевой мусульманской Музыкальной школы (муз. техникума) на 1 семестр.
- 13 ГАГА (Государственный архив г. Астаны). Ф. Р.116. Оп. 1. Д. 344. Л. 1. Акмолинский УОНО. 1918-1930.
- 14 ГАГА Ф.Р. 116. Оп. 1. Д. 24. Л. 8. Акмолинский УОНО. 1918-1930.
- 15 Визель З. Альвин Бимбоэс – собиратель казахской народной песни // Народная музыка в Казахстане / сост. В.П. Дернова. - Алма-Ата: Казахстан, 1967. - 270 с. - С. 66–83.
- 16 ГАГАФ. Р. 116. Оп. 1. Д. 344. Л. 8. Акмолинский УОНО. 1918-1930.
- 17 Лагодин В. Из любви к прекрасному // Газета «Вечерний Алматы», 28 февраля 2008 г. [Электронный ресурс]. URL: <http://vernoye-almaty.kz/verny/izlyubvi.shtml> (дата обращения: 5.05.2018).
- 18 ЦГА РК. Ф.Р. 81. оп.1. Д.479. Л.4, 5, 5 об, 6, 6 об.

ТҮЙІН

Мақала кеңестік биліктің алғашқы жылдары Қазақстанда жалпы және арнайы музыкалық білім беруді қалыптастыру мәселесіне арналады. Қарастырылып отырған кезеңде Қазақстанның музыкалық мәдениетін дамыту және музыкалық білім берудің негізгі бағыттары зерттелген, білім беру саласындағы реформалар жүргізілген нормативтік құжаттар, бірыңғай еңбек мектебіне арналған «Музыка» пәні бойынша алғашқы бағдарламалардың жалпы сипаттамасы келтірілген. Қазақстанда алғашқы музыка мектебін құру мәселесі қарастырылған.

RESUME

The article is devoted to the problem of the formation of general and special musical education in Kazakhstan in the first years of the Soviet power. The main directions of development of musical culture and musical education of Kazakhstan during the studied period are investigated, normative documents on the basis of which reforms in the sphere of education took place, general characteristics of the first programs on the subject "Music" for a single labor school are given. The issue of creating the first music schools in Kazakhstan is being considered.

Б.Ж. Паридинова

Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда мемлекеттік
университеті,
PhD докторанты

Болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымының психологиялық мәселелері

Аннотация

Болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымының даму мәселесі қоғам дамуының барлық салаларында өзекті болып саналады. Қоғамның рухани дүниетанымын сипаттайтын барлық сапалық белгілер мемлекеттің әлеуметтік құрылысы мен оның идеологиясы, діни және зайырлы көзқарастары, педагогикалық ғылымның дамуы деңгейіне сәйкес өзгеріп отырды. Сондықтан болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымы тұлғаның педагогикалық дайындығының маңызды сипаттамалық белгісі болып табылады. Мақалада болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымының психологиялық мәселелері қарастырылады. Осы мәселе бойынша кейбір тұжырымдамалық идеялар сарапталады.

Түйін сөздер: рухани дүниетаным, дүниетаным құрамдастары, білім, тұлға, құндылық.

Соңғы жылдары психология ғылымдары үшін адамның рухани дүниетанымы мәселесі қызығушылық туындатып отыр. Өйткені адамның рухани жағдайы мен ерекшеліктерін зерттеу оның өмірі мен мінез-құлқындағы ахуалдарды айқындайды. Өз кезегінде педагогика ғылымдары психология ғылымдарымен бірге болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымын анықтайды. Сондықтан психологиялық ойлардың дамуы барысында адамның өзін-өзі дамытуы, тұлғалық өсуі мен ішкі дүниесінің өзгерісі сынды адам психикасының құрылымдарын зерттеу және айқындау қажеттілігіне әкелді.

Рухани дүниетаным - адамзат санасы мен танымының өнімі. Бұл адамзат санасында қалыптасқан ойлардың күрделі жиынтығы. Түрлі ілімдер мен білім, сенімдер мен ойлар, сезімдер мен көңіл-күй, ұмтылыстар мен үміттер дүниетанымға жиынтықталып, адамның дүние және өзін-өзі тануы түсінігі осы құбылыста қалыптасады. Ал тұлғаның рухани дүниетанымы адамның ішкі дүниесі мен бойында жиынтықталған білімі негізінде қалыптасқан құбылыс. Рухани дүниетаным адамның өмір мен дүниеге көзқарасы, оны қабылдау көрінісі мен қатынасының сипаттамалық белгісі. Адамның

рухани дүниетанымы – тұлғаның, оның ішінде, болашақ мұғалімдер мен бүкіл қоғамның рухани тәрбиесінің нәтижесінде көрініс табады.

Көпшілік ғалымдар дүниетанымды адамның дүниені, орын алып жатқан ахуалдар мен адамдар арасындағы орны түсінігін айқындайтын көзқарастар мен қағидалар деп пайымдайды. Нақты қалыптасқан дүниетаным адам өмірін реттесе, оның жоқтығы адам ойын күйзеліске ұшыратып, адамзат тіршілігін аласапыранға айналдыра отырып, психологиялық мәселелердің пайда болуына әкеледі. Дүниетаным келесі құрамдастардан тұрады:

1) Танымдық – адамзат білім алуын тоқтатса да, өмір бойы білімін толықтырады. Өйткені, білімнің күнделікті, ғылыми және діни секілді т.б. түрлері болады. Мәселен күнделікті білім күн сайынғы өмірде иеленетін тәжірибе негізінде қалыптасады. Күнделікті білім нәтижесінде қоршаған ортада бейімделуге болады, бірақ мұндай әдіспен алынған мәліметтер көп жағдайда қате және қарама-қайшылығы мол болады.

2) Ғылыми білім логикалық тұрғыдан дәлелденіп және жүйеленіп дәйектемелер түрінде ұсынылады. Мұндай білімнің нәтижелері ұдайы қалпына келтіріліп отырады және жеңіл түрде тексеріледі. Ғылыми білімдерді алу ойлаудың теориялық түрлері арқылы қарама-қайшылықтарды шешеді және қорытынды жасай алады.

3) Діни білім ақиқат деп танылған діни қағидалардан және бұл қағидаларды ұғынудан тұрады. Ғылыми білімнің діни білімнен айырмашылығы мынада: біріншісін тексеруге болады, екіншісі дәлелсіз қабылдана береді. Жоғарыда аталған білімдер түрінен бөлек интуитивтік, декларативтік сынды т.б. білімдер түрі көрсетіледі.

4) Құндылықты-нормативтік құрамдас негізінде тұлғаның құндылығы, арман-мұраты, сенімі және адамдардың өзара қимылдарын реттейтін нормалар мен ережелер бар. Құндылықтар – бұл адамдар қажеттілігіне жауап беретін кез келген зат немесе құбылыстың сипаты. Құндылықтар жалпы адамзаттық, ұлттық, материалдық, рухани және т.б. болады.

5) Сенім көмегімен адам немесе адамдар тобы жасаған әрекеттері, бір-біріне қатынасы және дүниеде болып жатқан ахуалдардың дұрыстығына көздері жетеді. Ұйытуға қарағанда сенім логикалық қорытындылар негізінде қалыптасқандықтан тиянақтылығы және байыптылығымен ерекшеленеді.

6) Эмоциялық-еріктік құрамдас. Шынығу ағзаны нығайтатынын, үлкендерге тіл тигізіп дөрекілік танытпау қажеттілігі, көшені бағдаршамның жасыл белгісімен өтуге болатынын, сұхбаттастың сөзін бөлу әдепсіздік екенін баршамыз білеміз. Бірақ бұл білгенімізді адамдар қабылдаса немесе өмірде жүзеге асыруға тырыспаса бекершілік болып табылады.

7) Тәжірибелік. Кез келген әрекеттерді жүзеге асырудың маңыздылығы мен қажеттілігін түсіну арқылы адамдар қимылдар жасамаса мақсатына жете алмайды. Дүниетанымның тәжірибелік құрамдасы ахуалды бақылау дағдысын қалыптастырумен қатар, мұндағы әрекеттер стратегиясын әзірлеуге септігін тигізеді.

Дүниетанымның мұндай құрамдастарын бөліп көрсету шартты болып табылады. Өйткені, оның әрқайсысы жеке өзімен өзі әрекет ете алмайды. Әрбір адам орын алған жағдайға байланысты ойланады, сезінеді және әрекет етеді және осы құрамдастардың әрқайсысы айтарлықтай айырмашылықтары болады [1].

Демек, аталған құрамдастар адам және тұлға рухани дүниетанымының психологиялық негіздерін құрайды. Мәселен, танымдық құрамдасы болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымын дамытудың алғы-шарты болып табылады. Жоғары оқу орындарында алынған білімдер жүйесі көзқарастардың танымдық жағын арттырады. Оның ішінде студенттің оқу барысында өзіндік білім игеру мақсатында жасалған әрекеттері де есепке алынады. Осы білімдер жүгі көмегімен болашақ мұғалімдер өз құндылықтық-нормативтік дағдысын қалыптастырады. Бұл олардың мектептегі

әрекеттерінің базалық іргетасы деп есептейміз. Осы құндылықтық-нормативтік құрамдас өскелең ұрпақтың заманауи үдерістерге бейімделуіне ықпал жасайды. Эмоциялық-еріктік құрамдас та алдыңғы екеуімен тығыз байланыста. Өйткені, таным мен құндылық нормалары эмоциялық және еріктік ауытқушылықтарға жол бермеуге тырысады. Өз кезегінде тәжірибелік құрамдас та осы жиынтықталған дағдылар негізіндегі әрекеттердің практикада көрінісі айқындалады.

Дүниетанымның психологиялық тұрғыдағы негізгі сипаттамалық белгілері мыналар: 1) мазмұндылығы мен ғылымилығы; 2) жүйелілігі мен тұтастығы; 3) логикалылығы мен дәйектілігі; 4) жалпылама дәрежелілігі; 5) мінез-құлық және әрекетпен байланыстары [2, 833].

Мойындауымыз қажет, тек отандық педагогика және психология ғылымдарында ғана емес, әлемдік деңгейде болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымның психологиялық негіздері өз деңгейінде қарастырылмауда. Бұл олқылықты жою үшін алдағы уақытта жоғарыда аталған сипаттамалық белгілерді негізге ала отырып жұмыс жасаған орынды деп ойлаймыз.

Адамдар дүниетанымның қалыптасуы мен дамуына әрбір тарихи кезеңдерде дүние туралы теориялық және эмпирикалық білім, мәдениеттегі үлгіге салушылық, тіл ерекшеліктері және өзге де белгілік жүйелер ықпал етеді. Кейбір адамдар түсінігінде «объективті білім» мәдениет эталондары мен стереотиптері, маңызды тұлғалық мазмұнда, адамның тұлғалық ерекшеліктерімен, әрекет себептерімен, құндылықтар құрылымымен өзінше түсініледі және ара қатынасы белгіленеді. Барлық «жанама ауыспалылар» нақты амалдар мен өмір салты деңгейінде мінез-құлық пен әрекеттің реттеушісі болады.

Адам дүниетанымның төрт қырын атауымызға болады. «Мазмұндық қыры – дүниеде әрекет ететін субъекттің заңдылықтар туралы көріністері құрылатын эксплицитті және имплицитті пікірлер жиынтығын сипаттайды. Құндылықты – дүние қандай болуы керек, жаратылыстық эволюция немесе дамумен басқарылатын арман, мұраттар жүйесін ұсынады. Құрылымдық – жалпылама өзара байланысты жеке дүниетанымдық пікірлерді психологиялық ұйымдастыру ерекшеліктерін сипаттайды. Функционалдық – адамның шынайылық пен оның әрекеттерін қабылдау мен ұғынудың дүниетанымдық құрылымы ықпалының дәрежесі мен мінезін сипаттайды [3, 173].

Философия ғылымдарының докторы, профессор Л.П. Литвиновтың пайымдауынша: «Болашақ мамандардың дүниетанымдық сенімін қалыптастырудағы мәселелердің бірі болып табылатын қоғамдағы дүниетанымдық ахуал белгісіздігінің сақталуы барысында туындайтын кәсіптік қызмет мәртебелілігінің төмендеуі, олардың және отбасы мүшелерінің әлеуметтік қорғалуының сенімді тетіктерінің болмауы қиындықтар туғызады. Мұның барлығы моральды-психологиялық ахуалды нашарлатады, қызметтік міндеттерді адал әрі сапалы орындаудың кәсіптік ынталандырылуын төмендетеді... Айқындалған дүниетанымдық ұстанымдар негізінде күштерді белсенді пайдалануды ұйымдастыру, кәсіби топтарды сипаттайтын құндылықтар, мақсаттар, эталондар, нормалар мен стандарттар жүйесіндегі қажеттіліктерді қабылдау және игеру, халықтық шаруашылықтың кез келген саласындағы өз қоғамдық және мемлекеттік міндеттерінің моральды-психологиялық және еңбек дайындығы жүзеге асырылады, кәсіби өзін-өзі анықтауы қалыптасады. Жастардың әлеуметтік және идеялық-адамгершілік жетілуі олардың зияткерлік және дене дамуынан артта қалса да, олар болашақ кәсіби қызметін, оның ішінде болашақ мамандығын тек жеке мүддесін қанағаттандыру үшін ғана емес, қоғам мен Отан мүддесі үшін қызмет етуді саналы түрде қабылдайды» [4].

Армяндық ғалымдар Н.Г. Хачатрян мен Р.В. Агузумцяң пікірлері бойынша, тұлғаның көптеген психологиялық теорияларының дамуы натурализм мен социоморфизмде жүзеге асты. Натуралистік парадигмаға сәйкес, адам «табиғи индивид» ретінде қарастырылады, ал оның дамуы ішкі факторлармен (тұқым қуалау мен туа біткен) айқындалады. Сондықтан психикалық құрылымдар, мінез-құлық қабілеттілігі мен үлгісі

генетикалық ақпаратпен бағдарламаланған. Адамның қоршаған ортамен қатынасы бейімделушілік сипатқа ие. Социоморфизм адамды «әлеуметтік индивид» ретінде қарастырады. Мұндағы даму қоғамдағы әлеуметтік тәжірибеде қалыптасқан қатынастар негізінде жүреді. Ішкі факторлар алғышарттар болып табылғанымен, адам дамуының қозғаушы күші, тетіктері бола алмайды. Ғылыми білімнің екі түрінің мақсаты өзара қарама-қайшы болып келеді және бір жақты ұстанымдары жоқ екендігі көрініп тұр [5, 15].

Кеңестер елінің жаңашыл педагогі, жазушы В.А. Сухомлинскийдің мына пікірі де өзекті деп ойлаймыз: «Педагогтің рухани өсімінің маңызды шарты – бұл ең алдымен, уақыт – мұғалімнің бос уақыты. Мұғалімнің бос уақытының аз болуы, әртүрлі жоспарлар, есептер, мәжілістер бойынша жұмысбастылық көбейген сайын оның рухани дүниесінің құлазуы жоғарылайды, мұғалімнің тәрбиеленушіге беретін ілімі қалмайды. Уақыт – қайталап айтамын – бұл мұғалімнің үлкен рухани байлығы... Педагогикалық шығармашылық – орасан зор күш жұмсауды талап ететін күрделі еңбек, егер күш қалпына келтірілмесе, мұғалім шаршайды және жұмыс істей алмайды» [6, 145].

Болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымының дамуы қоғам үшін де, жеке адам үшін де қажетті құндылық. Жалпы кез келген адам өз рухани дүниетанымын дамытуы үшін ішкі дүниесімен үлкен жұмыстар жүргізуі тиіс. Ішкі әзірліктен кейін тұлғаның өзін-өзі дамытуы бойынша өзіндік дүниетанымдық әлеуеті толық ашылады. Ал рухани дүниетанымы дамыған ұстаздың өскелең ұрпақ тәрбиесіндегі орны мен маңыздылығы ерекше.

Болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымының дамуының психологиялық тұрғыдан басты мақсаттары төмендегідей деп ойлаймыз: дүниені, қоршаған ортаны, өзге адамдарды және жеке өзінді толықтай түсіну; жеке ойлар мен мүдделер қақтығысының жоқтығы; ахуалды шынайы қабылдай білу, түрлі қиялдарға берілмеу; ағымдағы ахуалды, жеке ойлар мен сезім әрекеттерін үнемі бақылау; рухани дүниетанымның психикалық құбылыстармен үйлесімділігін үнемі сақтап отыру; тылсым күштерге сенім және табиғат заңдылықтарын ұғыну.

Болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымын қалыптастыру мен дамытуда білім ізденісі барысындағы түрлі салалар бойынша еңбектер мен философиялық трактаттардың орны ерекше деп ойлаймыз. Әрине, бірнеше кітап оқып рухани дүниетаным артып кетпейтіні анық. Кез келген адам өзіндік жеке бақылау жасап, сала мамандарынан кеңес алған дұрыс деп есептейміз.

Болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымы адам болмысының әмбебап құндылығы болып табылады. Осы рухани дүниетаным арқылы болашақ мұғалімнің тұлғалық мәні, маңыздылығы, тұтастығы мен бірегейлігі көрініс табады. Өзін-өзі дамыту, тұлғалық өзін-өзі кемелдендіру, құндылық бағдарлары болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымы деңгейінің көрсеткіші екені даусыз. Сондықтан қазіргі білім беру жүйесіндегі реформалар болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымын қалыптастыру мен дамытуда қолайлы педагогикалық шарттар жасауы керек деп ойлаймыз. Өйткені болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымын дамыту олардың кәсіби пайдалылығының жоғарғы көрсеткішін танытумен қатар, мектептегі оқушылармен педагогикалық өзара әрекеттер барысындағы тұлғалық-бағдарлы оқыту қағидаларын қалыптастырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мироззрение человека [Электронный ресурс]. – URL: <http://psych.info/psihologiya-lichnosti/mirovozzrenie/mirovozzrenie-cheloveka.html> (дата обращения: 13.10.2017)
- 2 Никандров В.В. Психология. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – 974 с.
- 3 Толочек В.А. Психология труда. – СПб: Питер, 2017. – 480 с.

- 4 Литвинов Э.П. Личность и её мировоззренческие основы [Электронный ресурс]. – URL: <http://e-almanac.space-time.ru/assets/files/Том%202%20VIP%201/rubr3-kategoriya-smysla-st2-litvinov-2013.pdf> (дата обращения: 13.10.2017)
- 5 Хачатрян Н.Г., Агузумцян Р.В. Методологические предпосылки изучения духовности // Национальный психологический журнал. – 2011. – №1 (5). – С. 14-18.
- 6 Смирнов Д.В. Педагогическое искусство: сюжеты и ассоциации на заданную тему // Педагогическое искусство. – 2017. – №1. – С. 134-147.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются психологические проблемы духовного мировоззрения будущих учителей. Анализируются некоторые концептуальные идеи по данной проблеме.

RESUME

In this article there are considered psychological problems of the spiritual worldview of future teachers. Some conceptual ideas on this problem are analyzed.

ӘОЖ 37.035.6

Ш.Ә. Ташимова

Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
магистрант

Т.Ә. Данияров

Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
пед. ғыл. канд., профессор

Жеке тұлға бойында ұлттық құндылықтарды қалыптастырудың педагогикалық мазмұны

Аннотация

Мақалада адамгершілік құндылықтарды жеке тұлға бойында қалыптастыру туралы баяндалады. Жеке тұлға адамзаттық қасиеттерімен, меймандостық, кісілік, сыйласымдылық, имандылық, кішіпейілдік, кеңпейілділік, салауаттылық, тіршілікке бейімділігі, өнерпаздық, шешендік, ақынжандылық, сыпайлығы, мәдениеттілігі т.б. қасиеттері арқылы ерекшеленеді. Әрбір ұлт ұлттық тәрбиеге байланысты дамып, қалыптасқан. Халық педагогикасы ұлттық әдебиет пен сол ұлттың салт-дәстүрінен құралады. Қазіргі кезеңде мектеп табалдырығынан бастап білім беруде ел тарихын терең қозғап, тәрбие сағаттарында қазақ зиялы қауымының еңбектерін, қоғам дамуына қосқан үлесін айтып түсіндіру арқылы оқушылардың адами құндылық қасиеттерін қалыптастыра аламыз. Оқушы меймандостық, кісілік, сыйласымдылық, имандылық, кішіпейілдік, кеңпейілділік, салауаттылық, тіршілікке бейімділігі, өнерпаздық, шешендік, ақынжандылық, сыпайлығы, мәдениеттілігі т.б. қасиеттері арқылы ерекшеленеді.

Түйін сөздер: ұлттық құндылық, ұлт, тәрбие, салт-дәстүр, оқушы.

Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында: «Білім берудің мақсаты - жылдам өзгеріп отыратын дүние жағдайларында алған терең білімнің, кәсіби дағдыларының негізінде еркін бағдарлай білуге, өзін-өзі іске асыруға, өзін-өзі дамытуға және өз бетінше дұрыс, адамгершілік тұрғысынан жауапты шешімдер қабылдауға қабілетті, дені сау жеке тұлғаны қалыптастыру» делінген [1]. Жоғарыда аталған қағидаларды ұстансақ, Қазақстанда ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды, тарихи тәжірибелерді, сан ғасырлық мәдени ұлттық дәстүрлерді ескере отырып, қазіргі білім мазмұнын жаңғыртуда, жаңа талаптар қоя отырып, ұлттық рухта болашақ ұрпақты тәрбиелеу керек деп санаймыз.

Еркіндік пен демократия қанатын жайып, экономикасы дамып, келешегі даңғыл қазақ

еліндегі білім жүйесі де күрделі реформаларды басынан кешіріп, ұлы кешке еруде. «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстанды» құру біздің алдымызға үлкен мақсаттар қойып отыр. Ол - жеке тұлғаның және қоғамның, «Парасатты экономиканың» қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін бәсекелестікке қабілетті білім беру жүйесін қалыптастыру [2].

«Қытайлықтар ұлы қытай қорғанымен, италяндықтар сазды әуенімен таң қалдырса, қазақ халқы ұлттық құндылықтар мен бай тілін мақтан етеді», - деген екен жазушы М.О. Әуезов. Ғаламдану кезеңінде ұлы жазушымыз атап айтқан ұлттық құндылықтармыз бен бай тілімізді келер ұрпаққа жеткізуде мектептің ролі мен ұстаздар қауымының алар орны ерекше және күн тәртібінен түспес өзекті мәселе болып қалуы керек. М. Жұмабаев кезінде: «Әрбір ел келешегіне негізді балаларын тәрбиелейтін, даярлайтын мектебімен салмақ. Бір елдің тағдыры - мектебінің құрылысына байланысқан нәрсе». Бұл ескірмейтін игі сөз, өзгермейтін бір шындық. Қазақтың тағдыры, келешекте ел болуы да мектебінің қандай негізге құрылуына барып тіреледі. Мектебімізді таза, сау, берік һәм өз жанымызға қабысатын, үйлесетін негізге құра білсек, келешегіміз үшін тайынбай-ақ серттесуге болады. Сондай негізге құра алмасақ, келешегіміз күңгірт», - деп келешек ұрпақты ұлттық құндылықтар жүйесінде тәрбиелеуге ой салады және де бұл педагогикалық аса маңызды мәселе екенін меңзейді [3, 52].

Бүгінгі жаһандану үрдісінде әр ұлт, әр мемлекет өзіндік менталитетін, өзіндік бет-бейнесін сақтап қалуға тырысуда. Бізді де осы үрдістен алып шығар – ежелден қалыптасқан ұлттық құндылықтарымыз және білімді ұрпақ. Сол себептен жас ұрпақты тәрбиелеуде басты ұстанар бағытымыз – ұлттық құндылықтар болуы қажет. Біз интернет жүйесімен жаңа озық технологиямен, тіпті ғарышты игерумен ғаламды таң қалдыра алмаймыз. Санаулы жылдардан кейін еліміздегі барлық мектептердің материалдық-техникалық базасы әлемдік стандартқа сай болатынына шүбәміз жоқ. Сонда басқа елден немен ерекшеленеміз? Әрине, ұлттық мәдениетімізбен, әдет-ғұрыптарымызбен, тіліміз, ділімізбен, ғана ерекшеленеміз.

ҚР «Білім туралы» заңының 11-бабында «Ұлттық және адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау», - деп білім беру жүйесінің міндетін анықтап берді [4]. Қазақ халқының кешкен тірлігі мен тұрмысы сонау көне ғасырдан бері жасасып келе жатқан бай ауыз әдебиетінде сақталған. Ұлттық құндылықтардың кең өрісті, келісті көрініс табуы – халықтың мақал-мәтелдерінде, шешендік сөздерінде, даналықтарында. Мектепте бастауыш сыныптан бастап оқушыларға мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаш, жыр жаттатып, ертегіні нақышына келтіріп баяндауды үйретіп, рухани құндылықты бойына сіңіреміз. Жастайынан осыларды естіп, ұлттық бұлақтан сусындап нәр алған бала ешқашан да ұлттық келбетін жоймайды. Баланың бойына ұлттық құндылықтың нәрін сеуіп, азамат қылып өсіру ұстазға да байланысты. Тәрбиенің түп қазығы мұғалімнен бастау алады. Сондықтан да ұстаздың білімді де білікті болуы керек. «Білім туралы» заңда «Педагогикалық қызметкер мәртебесі» бөлімінің енгізілуі бізді қуантады әрі үлкен жауапкершілік жүктейді.

Республикамыздың әрбір азаматы ұлтына, сенімі мен нанымына, саяси көзқарасымен, ұстаған бағыт-бағдарына қарамастан, өзі өмір сүріп, ауасын жұтып, игілігін пайдаланып отырған мемлекетті «Туған елім, Отаным» деп тануы керек. Мемлекетке есімін беріп отырған ұлттың салт-дәстүрлеріне құрметпен қарау, оның тілі мен ділін сыйлау, рәміздерін ардақтап, жетістіктеріне шаттану - қоғамның әрбір мүшесінің міндеті. Олай болса, баланың сана - сезімін сол ұлттық мәдениеті мен салт дәстүрлерін меңгеру негізінде дамыту керек, ұлттық құндылықты жастайынан бала бойына сіңіре білсек, еліміздің ертеңі ашық, келешегі жарқын да нұрлы болмақ, несімен ерекшеленбек дегенде, ұлттық құндылығымен және білімді ұрпағымен дегеніміз жөн болар.

Бүгінгі таңда жас ұрпақты өз халқының тарихын, тегін, салт-дәстүрін, тілін білімін, адамзаттық мәдениетті, адами қасиетті мол терең түсінетін шығармашыл тұлға етіп

тәрбиелеу өмір талабы, қоғам қажеттілігі. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» заңында жас ұрпаққа жан-жақты білім мен тәрбие берудің мемлекеттік саясатының негізі ұстанымдарын айқындап берді [4]. Олар: Қазақстан Республикасының барлық адамзатының білім алуға тең құқылығы, әрбір адамзаттың интеллектуалдық дамуы, психофизиологиялық және жеке басының ерекшеліктері, халық үшін білімнің барлық деңгейіне кең жол ашылуы. Яғни, білім заңында әрбір азаматтың білім алуға құқықтығын негізге ала отырып, оқушы бойына ұлттық құндылық қасиеттерін қалыптастырып, құрметтеуге тәрбиелеуде дидактикалық шарттар яғни оқыту, тәрбиелеу, дамыту, қалыптастыру үрдісін жан-жақты қамту қажеттілігі туындайды.

Оқушы бойына ұлттық құндылықтарды және жалпы адамзаттық құндылық қасиеттерді қалыптастыру үшін ұлттық мәдениет, салт-дәстүр, халық тағылымдары және т.б. мәселелеріне тоқталып өткеніміз жөн. Қазақ мәдениеті – ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениет. Ол ұлттық тәлім-тәрбиенің негізінде дамып, қалыптасты. Жалпы адамзаттық құндылық қасиеттер ұлттық тәрбиемен ұлттық мәдениеттің дамуындағы қозғаушы күші болып табылады. Әрбір халықтың тарихы тіршілігі мен рухани тәжірибесі бар. Халықтың тұрмыс-тіршілігіндегі рухани тәжірибелері арқылы қалыптасқан тәрбиелік және дүниетанымдық көзқарастарын біз халық педагогикасы дейміз. Халық педагогикасы – халық мәдени мұрасы. Халық педагогикасы сол халықтың (ұлттың) этностық ерекшеліктеріне байланысты дамып, қалыптасқан.

Ал, ұлттық тәрбие мен жалпы адамзаттық құндылық қасиеттерінің мәселесі – адамзат тарихынан өн-бойына ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлы мақсат. Бұл адамзаттың өркениеттің өзгеше биігіне көтерілген, үшінші мыңжылдыққа қадам басқан кезеңінде де жас мемлекетіміз үшін рухани асыл мұрат болып Қазақстандық патриотизм, азаматтық парыз, тұлға бойындағы ұлттық құндылықтар мен ар тазалығы және жалпы адамзаттық қасиеттерді жатқызамыз. Жас ұрпаққа ұлттық тәрбие берудің бағдарлы идеялары еліміздің Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қалың елім Қазағым» атты жинағында мемлекеттік идеология мәселесін ұдайы есте ұстауымызды ескерте келе былай деп жазды: «Біз арыстарымызға арналған тарихи зерде кешенінде мен қазақстандық отаншылдық сезімін тәрбиелеуге көңіл бөлген едім» - дегенді [5, 85].

Қорыта айтқанда, қазіргі кезеңде мектеп табалдырығынан бастап білім беруде ел тарихын терең қозғап, тәрбие сағаттарында қазақ зиялы қауымының еңбектерін, қоғам дамуына қосқан үлесін айтып түсіндіру арқылы оқушылардың адами құндылық қасиеттерін қалыптастыра аламыз. Нәтижесінде оқушының жалпы адамзаттық қасиеттері меймандостық, кісілік, сыйласымдылық, имандылық, кішіпейілдік, кеңпейілділік, салауаттылық, тіршілікке бейімділігі, өнерпаздық, шешендік, ақынжандылық, сыпайлығы, мәдениеттілігі т.б. орнығып, ерекшеленеді. Адамгершілік құндылықтарды сіңіру арқылы жеке тұлға қалыптасады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. – Астана, 2015.
- 2 Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы №118 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасы Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2011.
- 3 Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 131 б.
- 4 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. – Астана, 2014.
- 5 Назарбаев Н.Ә. Қалың елім Қазағым. – Алматы: Өнер, 1998. – 292 б.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается формирование нравственных ценностей учащихся через народную педагогику, основанную на национальной литературе и народных традициях.

RESUME

In this article the formation of moral values of the students through the folk pedagogy, based on the national literature and folk traditions is described.

ӘОЖ 37.035.6:37.037.1

Аннотация

Жас ұрпақты патриоттыққа тәрбиелеуде ұлттық спорттың рөлі мен мәні өте зор. Патриот деген өз елін және өз салт-дәстүрін біліп, қадірлейтін адам. Әрбір адам, әрбір халық өз ұрпағының болашағына жанашырлық жасап, өмірдің талабына сай тәлім-тәрбие беруге міндетті. Қазіргі таңдағы басты міндет – өз жерін сүйетін, халқының тарихын білетін, тілін, дінін, дәстүрін білетін азамат тәрбиелеу. Дене тәрбиесінің мән-мағынасы әлеуметтік феномен, керемет көрініс ретінде қоғамымыздың дамып өрлеуімен қоса өсіп жетіледі. Аурудың алдын алумен бірге денсаулықты жақсартуға сонымен қоса, көңіл-күйді жақсартуға көтеруге байланысты оның алатын орны мен тәсілі ерекше. Жастардың денешынықтыруға деген белсенділігі, әсіресе өсіп жетіп келе жатқан жас ұрпақтар арасында жағымсыз құбылыстардың қысқарып, азаюына жеткізді. Мақалада жастарға дене шынықтыру арқылы патриоттық тәрбие берудің ғылыми-педагогикалық мазмұны баяндалады.

Түйін сөздер: дене шынықтыру, денсаулық, патриоттық тәрбие, оқушы, мектеп.

Ш.У. Әлкен

Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
магистрант

Т.Ә. Данияров

Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
пед. ғыл. канд., профессор

Жастарға дене шынықтыру арқылы патриоттық тәрбие берудің ғылыми- педагогикалық мазмұны

Ұлттық тәуелсіздік, тәуелсіз мемлекеттілік, Мәңгілік ел болуымыз – біздің ғасырларға созылған асыл арманымыз еді. Біздің ұлттық мемлекеттік тәуелсіздігіміз - теңдесі жоқ жетістігіміз. Тәуелсіздігіміз бүгінгі бүкіл өміріміздің қайнар бұлағы, бастауы, барлық жақсылығымыздың арқауы. Мемлекеттің тәуелсіздігі – қазақтың қолы жеткен арманы. Әрине, мұның барлығы салиқалы, сарабал саясат ұстанып, экономика мен ғылымға ерекше ден қойып, ел тізгінін берік ұстап, асқан шеберлікпен басқарып келе жатқан, елі сүйіп қадірлеген Президент Н. Назарбаевтың ерлігі. Оның бір ғана жарқын мысалы еліміздің мұратына айналған «Мәңгілік ел» идеясы – халықтың әл-ауқатын жақсартып, ынтымағын арттыратын, елді дамудың жаңа сатысына жетелейтін жаңа қадам. «Мәңгілік ел» идеясының маңыздылығын Елбасы Н. Назарбаев «Қазақстан жолы - 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты жолдауының негізі етіп алып, бұл туралы өз сөзінде: «Бір жыл бұрын мен еліміздің 2050 жылға дейінгі дамуының

жаңа саяси бағдарын жария еттім. Басты мақсат – Қазақстанның ең дамыған 30 мемлекеттің қатарына қосылуы. Ол – «Мәңгілік Қазақстан» жобасы, ел тарихындағы біз аяқ басатын жаңа дәуірдің кемел келбеті... Өткен тарихымызға тағзым да, бүгінгі бақытымызға мақтаныш та, гүлденген келешекке сенім де «Мәңгілік Ел» деген күдіретті ұғымға сыйып тұр» деген болатын [1].

Жас ұрпақты патриоттыққа тәрбиелеуде ұлттық спорттың рөлі мен мәні өте зор. Патриот деген өз елін және өз салт-дәстүрін біліп, қадірлейтін адам. Әрбір адам, әрбір халық өз ұрпағының болашағына жанашырлық жасап, өмірдің талабына сай тәлім-тәрбие беруге міндетті. Қазіргі таңдағы басты міндет – өз жерін сүйетін, халқының тарихын білетін, тілін, дінін, дәстүрін білетін азамат тәрбиелеу. Ұрпағының өнерлі, еңбексүйгіш, үлгілі абзал азамат болуын қадағалаған қазақ халқы бұғанасы енді ғана қата бастаған қыз баланы төсек орнын жинауға, ыдыс-аяқ жууға, үй сыпыруға, ою-өрнек тігуге, кесте, өрмек тоқуға, шай құюға, су әкелуге, ұл баланы – мал бағып күтуге, шөп шабуға, түрлі бұйым жасауға үйреткен. Ән айтқызып, қобыз бен домбыра тартқызып, өлең-жыр жаттауға, шабандоздыққа, жаңылтпаш айтқызып, жұмбақ жасыруға, ұлттық ойындарға баулыған [2]. Баланың бірінші әрекеті – ойын, сондықтан да ойын мән-мәнісі ерекше. Ойын – адамның өмірге қадам басардағы алғашқы адымы. Қазақ халқының ұлы ойшылы Абай Құнанбаев: «Ойын ойнап, ән салмай, өсер бала бола ма?» деп айтқандай баланың өмірінде ойын ерекше орын алады. Жас баланың өмірді танып, еңбекке қатынасы психологиялық ерекшеліктері осы ойын үстінде қалыптасады. Ойынды зерттеу мәселесімен тек психологтар мен педагогтар ғана емес, философтар, тарихшылар, этнографтар және өнер қайраткерлері мен бұл саладағы ғалымдар да шұғылданады. Көптеген жазушылар бала ойынының психологиялық мәнін және ойынға тән ерекшеліктерді көркем бейнелер арқылы ашып берді. Адам іс-әрекетінің ерекше түрінің бірі – ойынның пайда болуы туралы зерттеушілердің көпшілігі өз еңбектерінде өнер және ойын көркемдік іс-әрекетінің алғашқы қадамы деп түсіндіреді. Ойында шындықтың көрінісі, оның образды сәулесі қылаң береді. Өмірдің әртүрлі құбылыстары мен үлкендердің әртүрлі іс-әрекеттеріне еліктеу ойынға тән нәрсе. Ойынға шартты түрдегі мақсаттар қойылады, ал сол мақсатқа жету жолындағы іс-әрекет бала үшін қызықты. Ойын балаларға ақыл-ой, адамгершілік, дене шынықтыру және эстетикалық тәрбие берудің маңызды тетігі деуге болады. Балалар ойын барысында өзін еркін сезінеді, ізденімпаздық тапқырлық әрекет байқатады. Сезіну, қабылдау, ойлау, қиялдау, зейін қою, ерік арқылы түрлі психикалық түйсік пен сезім әлеміне сүңгиді [2].

Педагогикада бала ойынына ерекше мән беріледі, өйткені балалық шақтың түйсігі мен әсері адамның көңіліне өмірбақи өшпестей із қалдырады. Бала ойын арқылы өзін толқытқан бүгінгі қуанышын, ренішін, асқақ арманын, мұрат – мүддесін бейнелесе, күні ертең сол арман қиялын өмірде жүзеге асыруға мүмкіндік алады. Баланың қуанышы мен реніші ойында айқын көрінеді. Ойын кезіндегі баланың психологиялық ерекшелігі мынада: олар ойланады, эмоциялық әсері ұшқындайды, белсенділігі артады, ерік қасиеті, қиял елестері дамиды, мұның бәрі баланың шығарымпаздық қабілеті мен дарынын ұштайды. Ойын үстінде бала бейне бір өмірдің өзегіндей қуаныш, реніш сезіміне болады. Бірақ одан ойын екенін білмейді деген түсінік тумайды. Сондықтан шындықтағыдай «сөйтейік, бүйтіп көрейік» деуі, олардың «ойынды ойын» деп түсінуінен болады. Бұған байланысты ойын туралы жасалатын тұжырым мынау:

а) ойын – тәрбие құралы арқылы ақыл-ойды кеңейтеді, тілді, ұстартады, сөздік қорды байытады, өмірді танытып, сезімді кеңейтеді.

ә) ерік және мінез қасиеттерін бекітеді, адамгершілік сапаны жетілдіреді.

б) ұжымдық сезім әрекеттері өсе түседі.

в) эстетикалық тәрбие беру құралы.

г) еңбек тәрбиесін беру мақсаттарын шешуге мүмкіндік береді.

д) дене күшінің жетілуіне көмектеседі.

Демек, ойын баланың көңілін өсіріп, бойын сергітіп қана қоймай, оның өмір құбылыстары жайлы таным-түсінігіне де әсер етеді. Балалар ойын арқылы тез тіл табысып жақсы ұғысады, бірінен-бірі ептілікті үйренеді. Ойын үстінде дене қимылы арқылы өзінің денсаулығын нығайтады. Халқымыз ойындарға тек балаларды алдандыру, ойнату әдісі деп қарамай, жас ерекшеліктеріне сай олардың көзқарастарының, мінез-құлқының қалыптасу құралы деп те ерекше бағалаған. Қазір бізге жеткен ұлт ойындарымыз баршылық. Қазақтың ұлттық ойындарына тоқталатын болсақ, олардың әрқайсысының қоғамдық және әлеуметтік мәні зор. Ұлттық ойындар қазақ халқының о бастан ерекше мәдениетті болғанын айқындайды. Ата-бабаларымыз ұлттық ойындар арқылы ұрпақтың береке-бірлігі мен ынтымағын жарастырып отырған. Шындығына келсек, адамның өмір сүруінде қазақтың ұлттық ойындарының атқаратын маңызы ерекше. Басқаны былай қойғанда, әр ұлттық ойын оған қатысушыны өмір сүруге бейімдеп ғана қоймай, қиындықтан қорықпай, қарсы тұра білуге үйретеді. Мысалы, бір ойын талғампаздыққа, ал енді бір ойын қиын-қыстау кезеңде тез шешім қабылдап, оңтайлы жол таба білуге баулиды. Оның үстіне ұлттық ойындардан спорт пен патриоттық тәрбие айқын аңғарылады. Мұның өзі қазақтың ұлттық ойындарының тәрбие берудің таптырмас құралы екендігін дәлелдейді. Ойынды сабақта қолдану оқушылардың ой-өрісін жетілдірумен бірге, өз халқының асыл мұраларын бойына сіңіріп, кейінгі ұрпаққа жеткізе білу құралы. Бірақ оны жүргізуге арналған нақты әдістемелік құралдар жоқтың қасы. Сондықтан орыс тілінде жазылған әдебиеттер қолданылды. Соның нәтижесінде қазіргі таңда тақырыптың өзектілігі туындап отыр. Халық педагогикасының адам, отбасы, өскелең жас ұрпақты тәрбиелеу туралы арман-мақсаттарын, орныққан пікірлерін, ұсыныстарын қамтып көрсететін педагогикалық идеялар мен салт-дәстүрлері өткен мен қазіргінің арасындағы байланысты көрсетеді. Ол тарихи даму барысындағы әлеуметтік мәні бар ақпаратта (білім, білік) т.б. жиналып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады [3].

Ең алдымен, халық педагогикасы өскелең ұрпақтың еңбек пен өмір сүру бейнесінің негізі болып, оларды келешектегі қызметіне дайындайды. Біздің халықтық педагогикада еңбек тәрбиесі өте ертеден бастау алады. Ертеден келе жатқан еңбек тәрбиесінің әдіс-тәсілдер құралы, сөз жоқ, еңбек болып табылады. Еңбек адамның қалыптасуы мен тәрбиеленуінде бір ұрпақтан екінші ұрпаққа өмірлік тәжірибе береді және халықтың дамуы барысында шешуші рөл атқарады. Еңбек ету кезінде адамның дене, ақыл ой, эстетикалық дамуы мен еңбек тәрбиесі қатар жүреді. Халықтық педагогиканың ең бір көне тиімді құралдарының біріне ойын жатады. Ойын арқылы бала қоршаған ортаны өз бетінше зерделейді. Сөйтіп, өзінің өмірден байқағандарын іске асырып, қоршаған адамдардың іс-әрекетіне еліктейді. Соның нәтижесінде өзі көрген жағдайларда отбасылық тұрмыс пен қызмет түрлерін жаңғыртады. Мәселен, қазақтың ұлттық ойындары: «Бәйге», «Көкпар», «Алтын сақа», «Хан талапай», «Қыз қуу», «Тоғызқұмалақ» т.б. балалардың еңбекке деген қарым-қатынасы мен қабілеттерін арттырады [4].

Ұлттық ойындар оқушылар бойына, ептілікті, шапшаңдықты, батырлықты, сымбаттылықты, патриоттық сезімін қалыптастыруға ықпал етеді. «Тәрбие – тал бесіктен басталады» демекші, тәрбие ананың мейірімімен, ата-бабамыздың қаны арқылы да беріледі. Біздің мақсатымыз сол берілген жақсы қасиеттерді ары қарай тәрбиелеп, дамытып, қалыптастыру. Біз болашақ ұрпақты дені сау, қабілетті, бәсекелестікке қарсы тұра алумен қатар, ұлттық рухта ұлымызды ұлдай, қызымызды қыздай ұлтжанды елін, жерін, отанын, ана тілін, салт-дәстүрін сүйетін етіп тәрбиелеуіміз керек. Патриотизм дегеніміз – әр азамат өзін осы елдің төл баласы, нағыз азаматы ретінде сезінгенде пайда болатын сезім. Патриотизм – өз елінің табиғатына, халқының тіліне, мәдениетіне деген сүйіспеншілік қана емес, ең алдымен ана тілі мен мәдениетін, салт-дәстүрін қалыптастыратын, халқына деген сүйіспеншілік, осы халықтың бақытты болуына ұмтылу.

Ұлттық ойындар арқылы оқушыларға патриоттық тәрбиенің берілуіне тоқталсақ:

– Теңге ілу, асық ойыны, садақ ату ойындары арқылы оқушыларды ептілікке, мергендікке, сыйластыққа, күштілікке тәрбиелейміз.

– Қыз қуу, жаяу жарыс, қазақша күрес, бәйге ойындары арқылы оқушыларды төзімділікке, өжеттілікке, ерлікке, шыдамдылыққа, күштілікке тәрбиелейміз.

– Көкпар, арқан тартыс, ақ сүйек ойындары арқылы әділдікке, адамгершілікке, сыйластыққа, ұйымшылдыққа, күштілікке, қорғаушылыққа тәрбиелейміз.

– Тоғызқұмалақ, шахмат ойындары арқылы оқушылардың ақыл-ойының дамуына, еңбектенуге тәрбиелейміз.

– Оймен келетін ойындар, мақал-мәтелдер айту, жұмбақ жасыру, жаңылтпаштар айту, айтыс өнері де оқушыларға патриоттық тәрбие беруде үлкен рөл атқарады.

– Ұлттық ойындардан ақсүйек пен көкпарды алсақ, ондағы командамыз, ойыншыларымыз, алаңымызды – отанымыз дейміз, ойын алаңымызды – жеріміз дейміз. Ал ойыншыларымызды – еліміз десек, Отанымыз, еліміз, жеріміз үшін ойнаймыз ба? Әрине, ойнаймыз деген тұрғыда патриоттық тәрбие береміз.

Дене тәрбиесіне орай, оқу орындарын бітірушілер, әдетте, жаттықтырушы мамандық қызметіне сай дайындалатын. Өткен жылдардағы халықаралық сахнадағы спорт саласы болып саналатын Спорт ойындарында мемлекеттік көлемде көмек көрсету бүкіл кеңес кезеңіндегі дене тәрбиесінің үнемі спорт түрлерін мадақтап қолдау, дәріптеп көтеру мақсатында болғаны анық. Оған негізінен жастардың басым көпшілігі тартылған болатын. Сөйтіп тек қажетті бағытта ғана әлеуметтік жағдайдың қалыптасуына жеткізіп, шындығында спорт резервтерін қолдан жасайтын.

Міне, дәл осындай көрініс өмір жүзінде спорт ұстаздарының жұмысын шексіз биік нәтижеге көтерген болатын. Ал бүгінгі күні еліміздің әлеуметтік-экономикалық хал-ахуал жағдайы мүлдем басқаша. Қоғамымыздың бүгінгі даму кезеңі әлеуметтік процесстің әсерлі жетілуін анықтап кәсіби денешынықтыру білімі жүйесіндегі жылдар бойы шешімін таппаған біраз мәселелердің бетін айқындап ашты [5]. Олар: қажетті жұмыс орнының саны, халыққа қызмет көрсетуде өз ортасында тұрақты әлеуметтік сұраныстың дене тәрбиесі құралдарына немқұрайлылығы, жас мамандарды жұмыспен қамтамасыз етудің, орналастырудың мемлекеттік жүйесінде кедергілердің болғаны және еліміздің дене тәрбиесі жоғары оқу орындарындағы кемшіліктер себепкер болды.

Дене тәрбиесінің мән-мағынасы әлеуметтік феномен, керемет көрініс ретінде қоғамымыздың дамып өрлеуімен қоса өсіп жетіле беретіні де анық. Дене қозғалысына деген сұраныстың тапшылығы «... адам организмнің өмір сүруіне, сонымен қоса оның генетикалық мүмкіндігінің дамып жетілуіне керекті барлық компоненттердің сыңарларының дамуына кедергі болды дене тәрбиесіне үлкен маңыз бөлінуде. Аурудың алдын алумен бірге денсаулықты жақсартуға сонымен қоса, көңіл-күйді жақсартуға көтеруге байланысты оның алатын орны мен тәсілі ерекше демекпіз. Жастардың денешынықтыруға деген белсенділігі, әсіресе өсіп жетіп келе жатқан жас ұрпақтар арасында жағымсыз құбылыстардың қысқарып азаюна жеткізді» [6].

Қорыта айтқанда, жастарға дене шынықтыру арқылы патриоттық тәрбие берудің ғылыми-педагогикалық мазмұны халықтық мұра, соның ішінде ойын элементтеріне де тікелей байланысты. Табиғатпен үнемі үйлесімді қалыптасып халқымыздың дене шынықтыру үрдісі практикалық тұрғыдан алғанда біліммен әрқашан да тығыз байланыста болған. Денешынықтыру дайындық бағытындағы жеке тұлғаның тәлім-тәрбие жұмысы барысындағы оның дайындық қабілет, білгірлігі мен дағды-әдеті, қызығушылығы, сенушілігі, тұлғаның адамгершілік қасиеті, білімдарлығы өте маңызды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған «Қазақстан- 2050» бағдарламасы. Елорда. - Астана, 2013.
- 2 Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Ойлау тарихының белестері. - Алматы, 1994.
- 3 Жамбылов Д. Тәуелсіздік және саяси сана. - Алматы, 1999.
- 4 Жұмабаев М. Педагогика. Оқу құралы. - Алматы, 1992. - Б. 160.
- 5 Төлеубекова Р.К. Адамгершілік тәрбиесінің негіздері // Бастауыш мектеп. - 2004. - №5. - Б. 22-23.
- 6 Бесбай А. Жеке тұлғаны патриотизмге, Отан сүйгіштікке тәрбиелеу // Молодой ученый. - 2015. - №8.1. - Б. 29-31.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается научно-педагогическая основа патриотического воспитания молодежи посредством физического воспитания.

RESUME

The author of the article describes the scientific and pedagogical basis of patriotic education of the youth through physical education.

UDC 398(5)

Liza Naviy

Professor of Kokshetau
State University named after
Sh. Ualikhanov,
Candidate of Pedagogical Science

G.G. Zhusupbekova

PhD student of the Kazakh
National Pedagogical
University named after Abay

Zh.B. Mukashev

2-course master student of
Kokshetau State University
named after Sh. Ualikhanov

The role of the national pedagogy in the development of physical culture

Annotation

The authors of this article describe the role of national pedagogy in the development of physical culture. The concept of "physical culture" of the Kazakh people and the importance of personal development in society are explained. The article includes education of modern generation through national pedagogy.

Key words: physical education, physical culture, national pedagogy.

A healthy person is the most valuable product of nature. This position is guided by the Republic of Kazakhstan since its independence. The main focus in society is on achieving the goal of joining the 30 most competitive countries.

One of the long-term priorities of the President's Address to the "Kazakhstan-2030" Nation is the development of citizens for a healthy lifestyle "in the field of health, education and well-being of citizens of Kazakhstan", "... that our citizens live until the end of their lives and have a clean environment" [1]. Formation of a healthy lifestyle in future generations is clearly reflected in the Law of the Republic of Kazakhstan "On Education" and in the program "Spiritual Renaissance".

Health is a set of spiritual and social benefits. The future of Kazakhstan is the healthy youth, who determine the consciousness and population of the people. Continuous bodybuilding, improving the quality of consciousness, raising the field of intelligence and educating the soul are all that is good for health. The realization of this, ensuring the welfare of the younger generation, is primarily conditioned by the family and the school. Therefore, today schools in Kazakhstan are primarily focused on teaching people who have a well-developed and healthy lifestyle [2].

The study of physical education in general schools in the context of modern technologies and best practices with the principles of national and human values is one of the problems of pedagogical science, which is the result of today's demand. Consideration of the essence of body culture in accordance with the requirements of the modern era is determined not only as a product of the environment itself, but also as a person with physical culture and human relationships in this environment. Body culture is one of

the common cultures. The need to recognize the basic laws, structure and functions of physical culture, social and social phenomena of physical culture, its necessity and knowledge are needed to improve the physical education of students in general secondary education in accordance with the requirements of education and upbringing. Physical culture is a culture that teaches the whole body to exercise, to have a strong health-giving effect, to teach the body to move in the right, harmonious space, to improve its physical form and to provide excellent sports results. Giving that physical education is not only a physical exercise in school, it is a system of health-related activities outside the classroom, the physical education system is now a lifelong commitment to the well-being of the schoolchildren, their well-being and their biological and psychological needs refers to the development of relations.

Magjan Jumabayev, the great Kazakh poet, says: "It's not easy to look at the culture of the body, and it's wrong to think how much the body needs. If the bag is strong, the substance inside will be stronger. If the device is strong, its owner is also strong" [3]. It is known that physical education can help restore health after many diseases and injuries and further improve health.

Physical culture arose, developed and developed as a social phenomenon. Features of the design and operation of the system were those branches of science that had their own laws. To understand the essence of the culture of the body it is important to determine their meaning first.

First of all, physical culture is a set of spiritual material values that society creates and uses to improve human health and increase its mobility.

Secondly, one of the indicators of prosperity and development of each state is physical culture, sport. Sportsmen and their achievements, indicators that show the state of nation to the whole world. The world community is recognized not only by ignorant statesmen, but also thanks to this sport.

Thirdly, there is another important public service in physical culture. This is the most important tool for a healthy lifestyle in society [3].

We all know that sport has an important place in a person's life.

A person involved in sports is healthy and patient. Our ancestors knowingly said "a healthy body is a healthy soul". A special place in the study of problems of education and upbringing is given to physical education. Today's physical culture is a multidimensional phenomenon. Physical culture is a source of health that works for health, develops the strength of a person, strengthens his ability to win and concentrates on coping with difficulties. This is also important for the spiritual world of a person. Doing any kind of sport depends on a person's ability [4].

"Health is great wealth, the beginning of human happiness," our people say. It is true that these wise ideas of our ancestors have passed through many centuries. Among many ways of physical education, a special place is occupied by national pedagogy. The health of the nation is great wealth, but we must make a lot of efforts to get it. Health is the nature, which is given to man only once. It is stable, it does not last forever, it always changes. To save it, you need to work harder. It needs clear knowledge, enthusiasm, it is difficult to maintain a more healthy, long-term health. Identification of the spiritual and energy potential of the individual, the formation of a solid foundation of morality and spiritual life, create the necessary conditions for the development of each person. It is a great honor for us to begin to draw attention to national pedagogy and pay attention to the quality of people's pedagogy, which has been developing, forming and flourishing for centuries. An educated person, an educated generation, formed traditions, ethical conclusions of our people, who received education from the descendants of this work, are spiritual treasures of our eternal life. The main direction of increasing the efficiency and quality of education is to ensure the growth of a citizen, the full mastery of the spiritual material culture, the education of traditions, customs and traditions, education and moral qualities of the nation as a loving person [5].

The main source of education is national pedagogy. National value education means the accumulation and selection of the young people over a century of experience and good qualities

of the younger generation, the child's attitude to the environment, attitude to art and behavior. Folk pedagogy has been preserved for centuries in the folklore, traditions and games of people. The number of traditions and work that are done to educate the younger generation and bring it to a civil status is different. In today's process of globalization, national interests, national education, and the preservation of the national spirit are important. Spiritually the Kazakh people occupy a special place in schools in the education of true love for the country, people, culture. It is important to educate students in the process of teaching the family on the traditions and customs of the Kazakh people, the true moral values of the child, morality and reasonable behavior among people. In the traditions of the Kazakh people, a boy is characterized by the character of courage, bold, tolerant, courageous, characteristic human behavior, and by the girl's skill: a sense of housekeeping and tenderness create the character of the girl. Good moral qualities must be formed from childhood in the family. One of the most important values of a family is children. It should be borne in mind that the scientific understanding of national traditions and their significance in the life of generations is a powerful means of attracting young people to humanity and charity, honesty and mercy, respect for the elderly, caring for the young, fostering hard work and patriotism, courage. One of the biggest problems facing any society is the upbringing of future generations. To educate a versatile, mature, promising generation it is necessary to educate on national pedagogy in order to transfer valuable resources. If young people are raising a nation having not indifferent attitude to the country, of course, our state will prosper. One of the directions of national pedagogy is the education of students through various national sports in classes of physical education. National games are a valuable treasure that has come to us from our ancestors, an invaluable wealth linking the past and the present. Therefore, it is very useful for us to learn about this, to use this in everyday life in order to educate the modern generation. The role of national pedagogy in the formation of physical culture is a special and modern requirement. The main task of the formation of physical culture is to preserve national traditions, educate people and culture in the spirit of the modern Kazakh people. The development of a national game system in the school curriculum is with a special emphasis on their viability. In the future, if our national games are one of the best in the world and are played out at the Olympic Games, our people's dream will be fulfilled, and our nation will be great in global development.

LIST OF REFERENCES

- 1 From the Address of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev "Kazakhstan 2030". - 2014. - 17 january.
- 2 Alipbek A.Z. Zhetistikterdin salauatty omirsaltyn estetikalık kundylyktar negizinde kalyptastyru // Abstract. - 2010.20.09. - P. 3.
- 3 Abuseitov B.Zh. Zhalpy orta mektepterde dene madenietin kalyptastyru // Abtoreferat. – Turkistan, 2009. - P. 20.
- 4 Uanbaev E.K. Sport zhane dene tarbiesi panin okytu adistemesi. Oku kurali. – Oskemen, 2014. - P. 5-8.
- 5 Saduakasov A. Halyk pedagogicasy dasturlerin kazak mektepterinin oku tarbie procesinde paidalanudyn sharttary // Ult tagylymy. - 2002. - №2. – P. 9-12.

ТҮЙІН

Мақалада ұлттық педагогика негізінде жеткіншектердің дене мәдениетін қалыптастыру, салауатты өмір сүру дағдыларына баулу өзекті мәселе екендігі сипатталады. Сонымен қатар дене

мәдениеті ұғымына түсініктеме беріліп, ұлттық педагогика арқылы жеткіншектердің дене мәдениетін қалыптастырудың маңыздылығы қарастырылады.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена актуальной проблеме формирования физической культуры подростков и здорового образа жизни на основе народной педагогики. Раскрывается понятие физической культуры.

УДК 378.147:811.161.1

С.А. БаймамыровКарагандинский государственный
технический университет,
преподаватель

Экстралингвистические факторы терминологической номинации в обучении русскому языку студентов специальности нефтегазового дела

Аннотация

В статье продемонстрированы логические и другие отношения внутри системы понятий подъязыка нефти и газа, представлены особенности обучения языку специальности иностранных студентов-нефтяников, даны примеры использования дефиниций в обучении и работы с терминами на занятии.

Ключевые слова: терминология нефтегазового дела, словообразование, дефиниция терминов, иностранные студенты, обучение языку специальности.

Обучение языку специальности – наиболее важная задача обучения русскому языку студентов технических вузов по специальностям, связанным с добычей, транспортировкой и переработкой нефти, которые особенно востребованы в настоящее время.

Преподаватель русского языка не заменяет преподавателя-предметника, хотя у них общая задача: знакомство студентов с терминологией специальности. В задачу лингвиста входит репрезентация понятий специальности, т.е. описание лингвистических характеристик изучаемого объекта наряду с демонстрацией логических закономерностей и связей внутри семантического поля.

Опираясь на теорию логического спектра, можно представить понятия нефтегазовой отрасли как логические единицы в аспекте их отношений между собой. Это помогает студенту представить семантическое поле понятия, усвоить грамматическое оформление его членов, увидеть словообразовательные отношения однокоренных слов-терминов.

Терминоведение, в том числе описание подъязыка нефти и газа, широко освещается в научной литературе [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7].

Далее мы представим понятийные категории нефтегазового дела, разработанные для специальности Карагандинского государственного технического университета «Нефтегазовое дело».

В профессиональных языках принято выделять общие логические категории: предмет, процесс, свойство, величина (например: нефтепродукты, добыча, горение, залежь). По

объёму содержания можно вычлелить понятия с пересекающимися значениями (нефтегазодобыча и нефтегазодобытчик), понятия, включающие часть значения другого понятия (газосварка, газосварщик), понятия, полностью исключаящие друг друга (горение, остывание).

Чтобы определить место понятия внутри системы понятий, выделяются родовые и видовые признаки, например: добыча: нефтедобыча, газодобыча; оборудование: нефтеоборудование, газооборудование.

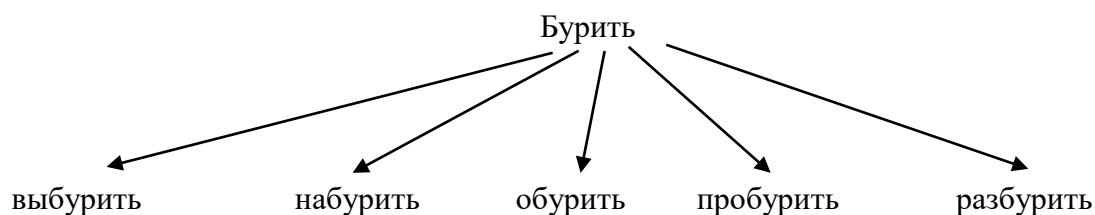
Принято определять иерархические (логические) и неиерархические отношения между понятиями. Среди логических отношений, демонстрирующих внутренние связи понятий одной категории, представлена субординация (газоносный пласт – газоносность), координация (нефть/газ), пересечение и частичное совпадение понятий (нефтебур, гидробур, турбобур, электробур). Среди неиерархических (онтологических) понятий, демонстрирующих контакты предметов во времени и пространстве, можно выделить следующие: причина – следствие (нефтегазодобыча – нефтедобыча), материал – продукт (нефть – нефтепродукты), орудия – функция (бур – бурение), часть – целое (нефтеотдача – нефтеносный пласт). В качестве признаков, характеризующих часть целого, наиболее частотны следующие пары терминов:

а) для понятия категорий предметов – назначение (склад – нефтесклад; груз – нефтегруз),

б) для понятий категорий процессов – содержание процесса (гнать – нефтеперегонный; качать – нефтеперекачивающий),

в) для понятий категории величина – назначение (резервуар – нефтерезервуар).

Партитивные отношения между понятиями устанавливаются, когда более широкое понятие относится к целому, а более узкое – к его частям, например:

При партитивных отношениях, как и при логических, могут быть выделены вертикальные серии понятий, так называемые родовидовые лестницы:

а) бур –

буровой –

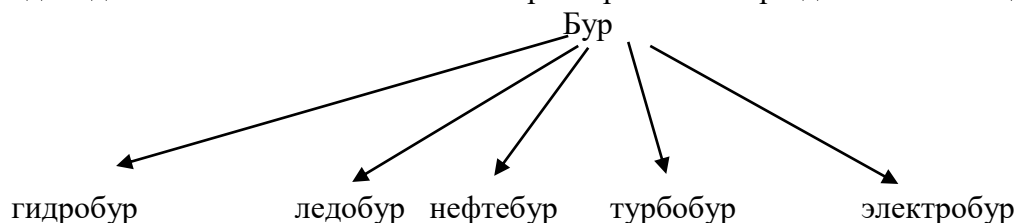
буровзрывной

б) электричество (явление) –

электробурение (явление + процесс) –

электробур (явление + элемент машины)

Родовидовые понятия на основе категории применения разделяются на подпонятия:

Для студента важно, как разграничить понятия, так и установить связи между ними. Дифференцировать понятия помогают навыки морфемного и словообразовательного анализа терминов (бур → нефт-е-бур; бур-ени-е → электро-бур-ени-е), а также использование дефиниций.

Дефиниция помогает освоить термин – словесную номинативную единицу – и репрезентировать понятие, поэтому принято говорить о дефиниции понятия и дефиниции

термина. Для студента важно понять структуру дефиниции. Обычно она имеет две части: 1) описание, 2) применение. В приведённых ниже дефинициях указано деление на части:

Газовая сеть – система трубопроводов (газопроводов) (*часть первая – описание*), служащая для транспортирования горючих газов и распределения их между потребителями (*часть вторая – применение*).

Газлифт – устройство для подъёма жидкости – вертикальная труба, частично опущенная в жидкость. При подаче в нижний конец газа в трубе образуется газожидкостная смесь, которая поднимается над уровнем жидкости (*Часть первая – описание*) Применяется для подъёма нефти и воды из буровых скважин (*Часть вторая – применение*).

В дефиницию, как можно увидеть из примеров, входят только существенные характеристики, непосредственно важные для идентификации понятий. Но одни и те же термины могут использоваться в разных дисциплинах с разным понятийным наполнением. Например, понятие газ для химиков, физиков и газодобытчиков будет разным. Поэтому в процессе обучения сравниваются дефиниции, известные из пройденных студентами дисциплин, с дефинициями специальности. Внутри дефиниций специальности предлагаются варианты, различающиеся временем создания, а также включающие социальные просторечия, активно используемые нефтяниками-практиками, историю возникновения термина и пр., например:

Масло – жидкое горючее тело, отказывающееся смешиваться с водой. Оно или естественное по происхождению, или искусственное (петролиум), перегонное (*Дефиниция принадлежит М.В. Ломоносову*).

Соляровые масла (устаревшее – соляр, разговорное – солярка) – жидкий продукт, который используется в качестве топлива в дизельном двигателе внутреннего сгорания. Название «солярка» происходит из немецкого Solaröl (солнечное масло) – так ещё в 1857 году называли более тяжёлую фракцию, которая образуется при перегонке нефти. Фракция названа так в связи с желтоватым цветом.

Дефиниции широко используются в комментариях к текстам по специальности, которые предлагаются студентам на занятиях по русскому языку. Умение строить дефиницию отрабатывается в ходе выполнения послетекстовых заданий. Эти два аспекта (представление дефиниций и навыки их построения по образцу) выделены курсивом в приведённом ниже отрывке из методических указаний по русскому языку для студентов-нефтяников первого курса [8]:

«История и современность использования нефти

Люди знали о существовании нефти ещё в глубокой древности. Иногда при рытье колодца¹ вместо воды из земли выступала тёмная маслянистая жидкость с острым запахом. У неё было замечательное свойство – она прекрасно горела (как и газы, выделяющиеся вместе с ней). Нефтью стали заправлять светильники, смазывать оси колёс, пропитывать кусочки ткани, которые прикрепляли к стрелам. Из неё готовили лечебные мази для лечения различных заболеваний.

Однако до тех пор, пока не был изобретён двигатель внутреннего сгорания, большой потребности в нефти не было.

Сейчас из нефти делают бензин², керосин³, мазут⁴, на которых работают автомобили, тепловозы, тракторы, а также электростанции и заводы. Из нефти делается смазка для машин и механизмов, синтетический каучук, эластичные волокна, пластмассы, краски, взрывчатые вещества⁵, лекарства.

Чаще всего нефть залегает очень глубоко. Чтобы её добыть, приходится бурить скважины⁶, глубиной в несколько километров.

Из скважин нефть по трубам направляют в хранилища, а затем заливают в железнодорожные цистерны, перевозят через океаны и моря в огромных нефтеналивных

судах – танкерах. Но лучше всего перекачивать её по нефтепроводу – трубам, проложенным под землёй и под водой.

Комментарии к тексту

1. Колодец (рыть колодец) – специально делать глубокую яму, в которую собирается вода, находящаяся под землёй; из этой ямы потом берут воду.

2. Бензин – бесцветная жидкость, которую получают из нефти путём её перегонки и используют как топливо в автомобилях и в самолётах с поршневым двигателем.

3. Керосин – бесцветная жидкость, которую получают из нефти и используют как топливо для тракторов, реактивных самолётов, в жидкостных реактивных двигателях.

4. Мазут – густая тёмная жидкость, остаток после отгонки из нефти бензина и керосина, используется в качестве топлива и для получения смазочных масел.

5. Взрывчатые вещества – химические соединения и смеси веществ, способные к быстрой химической реакции с выделением большого количества тепла и образованием газов; при этом газы создают сильную разрушающую ударную волну. Взрывчатые вещества применяются в военном деле, в горном деле, в строительстве.

6. Скважина (бурить скважину) – делать при помощи сложных буровых механизмов узкое и глубокое отверстие в земле, из которого под давлением поднимают на поверхность нефть, газ или воду.

Послетекстовые задания

1. Нарисуйте колёса на оси и объясните, зачем ось смазывали нефтью.

2. Нарисуйте стрелу и место, к которому прикрепляли пропитанный нефтью кусочек ткани. Объясните, зачем это делали.

3. Нарисуйте железнодорожную цистерну с нефтью. Какая у неё может быть масса?

4. Нарисуйте примерную схему двигателя внутреннего сгорания и обозначьте место, где помещаются производные нефти.

5. Что называется танкером?

6. Что называется нефтепроводом?

7. Что называют бензином, керосином, мазутом? Как они используются человеком?

8. Что изготавливают из нефти?

9. Что называют взрывчатыми веществами?

10. В чём различие между колодцем и скважиной?

11. Как использовали нефть в древности?

12. Как используют нефть в современном мире?

13. Посмотрите слайды об использовании нефти человеком. Опираясь на наглядный материал (слайды), ответьте на вопросы, помещённые после них» [8].

В предтекстовых заданиях, призванных снять лексические трудности при последующем чтении текста, помещаются задания по морфемике и словообразованию, построенные на материалах терминологии нефти и газа [8]:

Задание

Определите, от каких глаголов или от каких имён прилагательных образованы следующие имена существительные: залежь, добыча, осадок, распад, уплотнение, удвоение, соотношение, соединение, изменение, извлечение, развитие, показатель, плотность, ширина, толщина, глубина.

Задание

Объясните значение следующих сложных слов, исходя из их состава: газообразование, десятилетие, землетрясение; радиоактивный, железосодержащий, топливно-энергетический; уравновешивать.

Задание

Определите, какие прилагательные, помещённые во второй группе, являются производными от существительных, помещённых в первой группе. Выделите суффиксы

прилагательных. 1) автомобиль, авиация, фракция, дизель, путь, солнце; 2) авиационный, фракционный, дизельный, автомобильный, попутный (газ), солнечный.

Задание

Определите, какие существительные и прилагательные, помещённые во второй группе, являются производными от глаголов, помещённых в первой группе: 1) смешать, смазать, повторить, кипеть, гнать, растворить, остаться; 2) смазочный, повторный, кипение, перегонка, растворитель, остаток, смесь.

Таким образом, репрезентация понятий нефтегазового дела активно используется в обучении русскому языку, что позволяет сформировать навыки и умения в области лингвистического и логического анализа терминологии изучаемой специальности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Реформатский А.А. Термин как член лексической системы // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1968. – С. 103-125.
- 2 Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.: Издательство «Наука», 1977. – 245 с.
- 3 Лотте Д.С. Образование научно-технических терминов. – М., 1963. – 147 с.
- 4 Лексикография. Терминология. – М., 1984. – 294 с.
- 5 Гринев-Гриневиц С.В. Терминоведение: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – СПб.: Издательский центр «Академия», 2008. – 304 с.
- 6 Ионова О.С. Современная терминология в сфере нефтегазовой промышленности: Общие проблемы филологии // Вестник КАСУ. – Изд-во Казахстанско-Американского свободного ун-та, 2009. – № 2. – С. 86-90.
- 7 Корнейчук Ю.В., Корнейчук Г.Г. Лексикологические процессы в терминологии: Филология и лингвистика в современном обществе // материалы III Междунар. науч. конф. (г. Москва, ноябрь 2014 г.). – М.: Буки-Веди, 2014. – С. 70-73.
- 8 Русский язык как иностранный. Научный стиль. Профиль нефтегазодобычи: методические указания по выполнению практических заданий для студентов-иностранцев 1–2 курсов очной формы обучения, направления 131000.62 – Нефтегазовое дело / сост. О.А. Гордиенко, Т.А. Парина. – Краснодар: Изд-во КубГТУ, 2013. – 36 с.

ТҮЙІН

Мақалада мұнай-газ жүйелерінің логикалық және басқа байланыстары көрсетіледі, ол шетелдік студенттерді оқытудың ерекшеліктері, оқытудағы және оқу жағдайында тендеулерді қолдану ерекшеліктерімен айрықшалады.

RESUME

The author demonstrated logical and other relations within the system of concepts of the domain of oil and gas, presented the peculiarities of teaching English for special purposes for foreign students of petroleum, examples of the use of definitions in education and work with the terms in the lesson are given.

С.Б. Загатова

Евразийский гуманитарный институт,
канд. филол. наук, профессор

Способы элиминирования лакун при переводе художественного текста

Аннотация

В лингвистике лакуна рассматривается, чаще всего, как отсутствие в одном из сопоставляемых языков наименования понятия, имеющегося в другом языке. Лакунны более четко проявляются в процессе их переноса из текста оригинала в другую языковую среду. Преодоление трудностей перевода лакун называется элиминированием лакун. При этом происходит прагматическая адаптация исходного текста, внесение определенных поправок на социально-культурные, психологические и другие различия между реципиентами оригинала и переводного текста.

Ключевые слова: лакуна, элиминирование, язык и культура, художественный текст, исходный текст, калькирование, безэквивалентная лексика, реципиент, смысловое развитие, функциональный аналог.

Понятие «лакуна» рассматривается исследователями в различных аспектах, а также наблюдается разнообразие терминов для его обозначения: лакуна (Ж.П. Вине и Ж. Дарбельне, В.Л. Муравьев), пробелы, белые пятна на семантической карте языка (Ю.С. Степанов), нулевая лексема (И.А.Стернин), безэквивалентная лексика (Л.С. Бархударов, Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров) и др.

Имеются достаточно обширные классификации лакун, построенные также на разных принципах: языковые и неязыковые, мотивированные и немотивированные, абсолютные и относительные, родовые и видовые, предметные и абстрактные, номинативные и стилистические лакуны, культурологические лакуны [1].

Неоднозначны также определения феномена «лакуна». Канадские лингвисты Ж.П. Вине и Ж. Дарбельне определяют его как «явление, которое имеет место всякий раз, когда слово одного языка не имеет соответствия в другом языке» [2, 10].

Ю.С. Степанов считает лакунами лишь те иноязычные слова (устойчивые словосочетания), которые выражают понятия, не закрепленные в языковой норме данного языка и для передачи

которых в этом языке требуются более или менее пространные перифразы – свободные словосочетания, создаваемые на уровне речи» [3, 6].

И.А. Стернин следующим образом определяет природу лакуны: «Если в одном из языков лексическая единица отсутствует, то говорят о наличии лакуны в данной точке лексической системы этого языка; в языке сопоставления соответствующая единица оказывается безэквивалентной» [4, 36].

Определяя лакуны в самом общем понимании, И.Ю.Марковина отмечает, что «лакуны фиксируют то, что есть в одной локальной культуре, и чего нет в другой» [5, 47].

Таким образом, обобщая вышесказанные определения понятия «лакуна», можно отметить, что лакуна указывает на отсутствие в одном из языков, сопоставляемых между собой, наименования того или иного понятия, имеющегося в другом языке.

Цель данной статьи – выявить некоторые способы устранения лакун при переводе художественного текста. Переводом называется процесс преобразования речевого произведения на одном языке в речевое произведение на другом языке при сохранении неизменного плана содержания, то есть значения [6]. При этом происходит прагматическая адаптация исходного текста, т.е. внесение определенных поправок на социально-культурные, психологические и иные различия между получателями оригинала и переводного текста [7].

Именно в процессе перевода лакуны становятся заметными, переводчиком осуществляется перенос лакун из текста оригинала в другую социокультурную и языковую среду. Как утверждает Ю.А. Сорокин, художественная литература может быть рассмотрена как совокупность совпадений и расхождений (лакун), требующих интерпретации и являющихся способом существования смыслов (реализуемых через представления), традиционно функционирующих в той или иной локальной культуре [8]. В процессе перевода переводчику необходимо преодолеть национально-специфические и языковые различия контактирующих языков и культур. Преодоление трудностей передачи лакун называется элиминированием лакун.

Как известно, элиминирование лакун осуществляется двумя основными способами – заполнением и компенсацией. Заполнение лакуны – это процесс раскрытия некоторого понятия, принадлежащего чужой для реципиента культуре и лексически зафиксированного в исходном языке. Процесс заполнения лакун зависит от многих факторов: вид лакуны, тип текста, ситуация или контекст.

Компенсация – это средство фиксации лакуны в переводящем языке, начальный этап элиминирования, вслед за которым в некоторых случаях происходит, а в некоторых - не происходит заполнение семантического «пробела». Слово или выражение, при помощи которого лакуна фиксируется, обозначают термином компенсатор – т.е. языковая единица, словосочетание, описание и т.д., которые используются для компенсации отсутствующего в системе языка слова. В результате компенсации лакуна не устраняется, а остается, сопровождаемая особым пояснением – компенсатором, в котором реализуется лакуна.

В качестве анализа элиминирования лакун нами взят оригинал на французском языке – Н.Вазин «Vipèreau poing» и его перевод на русский язык – Э.Базен «Змея в кулаке» (перевод Н.Немчиновой).

(1) *J'étais en train de la nouer autour de ma cheville, quand retentit la cloche de la Belle Angerie sonnante pour les confitures* [9, 18].

Когда я обвязывал ее вокруг своей лодыжки, зазвонил колокол у ворот «Хвалебного» - детей сзывали к полднику, состоявшему из тартинок с вареньем [10, 22].

Следует отметить, что в данном примере (1) текста оригинала лакуна *les confitures* переведена с использованием приема функционального аналога (*полдник*) и приема смыслового развития (*состоявшему из тартинок с вареньем*). На самом деле, в обеих культурах зафиксировано понятие «полдник» - прием легкой пищи между обедом и ужином. Во французском языке существование (здесь) специфического слова *les confitures*

связано с этимологией самого слова, в семантику которого включено слово *confiture* (варенье). Можно предположить, что лакуна была недостаточно «глубокой» и переводчику удалось без труда, удачно преодолеть элиминирование, без ущерба коммуникативному эффекту.

(2) *...les cabanes dédiées à quelque saint frileusement recroquevillé dans sa niche et servant de relais aux jours de Rogations...* [9, 20].

... множество беседок в парке, посвященных каждая какому-нибудь святому, скрючившемуся в нише, - во время крестного похода и в канун дня Вознесения перед ними служили молебны о ниспослании хорошего урожая... [10, 25].

В приведенном примере (2) с точки зрения разрешения переводческой проблемы – передача в переводе лакуны *aux jours de Rogations* - использован прием смыслового развития. Что касается элиминирования лакуны, то в тексте переводящего языка оно передается способом заполнения – раскрыто понятие, принадлежащее другой культуре и лексически зафиксированное в исходном языке (французском). Переводчику удалось преодолеть элиминирование, заменив в переводе *aux jours* объяснением *во время крестного похода и в канун дня Вознесения*, что в итоге в данном контексте ликвидировал семантический «пробел».

Подобную стратегию элиминирования можно наблюдать также в следующем примере (3):

(3) *...des tas de cousins ou de tantes, plus ou moins membres de tiers ordres, nuls en math, mais prodigieusement calés dans la comptabilité en partie double...* [9, 25].

... целой кучи кузенов и тетушек, более или менее причастных к какому-нибудь монашескому ордену, ничего не смыслящих в математике, но чрезвычайно сведущих в двойной бухгалтерии отпущения грехов... [10, 29].

Следует отметить, что также в этом высказывании и далее по тексту переводчику удалось передать всю иронию и сарказм Э.Базена по раскрытию фарисейства во время молебн.

(4) *Mais, fait prodigieux, les bottines ont fait place à des souliers bas.*

- *Ah ! bougogne-t-il, je me tordrai les chevilles avec ces Richelieu* [9, 82].

Но вот чудо, вместо башмаков у него на ногах изящные полуботинки.

- *Фу, черт! – ворчит он. – Я себе вывихну лодыжки в этих модных туфлях!* [9, 89].

В оригинале приведенного выше контекста встречаются несколько названий вида мужской обуви, где *Richelieu* является лакуной, требующей разъяснения. Однако, благодаря другим названиям типа обуви (которые также приведены в переводе), элиминирование и перевод прошли удачно, с разъяснением, что это – вид мужской обуви, модный в данное время (прием функционального аналога).

Следующий ниже пример (а также текстовая ситуация) примечателен не только элиминированием лакуны *culotte à choux*, но успешной стратегией передачи в переводе иронического описания вида персонажа Жака Резо.

(5) *Sa culotte à choux, large et fendue comme les pantalons des dames du temps jadis, commençait à le quitter, et sa cartouchière desserrée, bringuebalait sur son ventre* [9, 47].

Широкие сборчатые короткие штаны с разрезами, как на дамских панталонах прежних времен, немного сползли, а расстегнутый патронташ болтался на животе [10, 53].

Вместе с тем, анализ показывает, что не всегда в переводе до конца проходит процесс элиминирования лакун. Например:

(6) *Athanase, né dans la banlieue rouge de Trélazé, Athanase, l'intrépide, alerta directement l'archevêché, qui prit l'affaire en main et délégua le recteur de Soledot* [9, 62].

Атаназ, уроженец Трелязе, красного предместья Анже, бесстрашный Атаназ, обратился непосредственно в управление епархии, там взяли дело в свои руки... [10, 67].

(7) *J'ignore encore que la prodigalité de l'espace est le premier des luxes bourgeois et que le prix du mètre carré de terre cronnaise autorise des ceintures vertes, que ne peut s'offrir la «ceinture rouge»* [9, 119].

Я еще не знал, что широко располагаться в земельных владениях – это роскошь, доступная лишь буржуазии. И что цена на землю в Кранэ позволяет устраивать там «зеленый пояс», который не под силу людям, живущим в «красном поясе» столицы [10, 125].

В рассматриваемых примерах лакуны *labanlieueroige* (красное предместье), *la «ceinturerouge* («красный пояс») переведены на русский язык с помощью калькирования, что не позволило раскрыть полностью данные лакуны. Речь идет о районах провинции и Парижа, в которых рабочие находятся под влиянием коммунистов. Поэтому, здесь предпочтительнее описательный перевод, так как реципиентам переводящего языка не совсем понятны данные сочетания, даже при том, что перевод был предназначен читателям советского периода.

Таким образом, на примере перевода художественного текста нами показаны способы преодоления трудностей при передаче лакун с одного языка на другой. Анализ показал, с одной стороны, в процессе перевода лакун с французского языка на русский язык происходит адаптация исходного текста, внесение определенных поправок на социально-культурные, психологические и другие различия между реципиентами оригинала и переводного текста. С другой стороны, наблюдается разная степень элиминирования, что указывает в отдельных случаях на невозможность полного раскрытия лакун в языке перевода.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Абдуразакова Ш.Р. Межязыковые лакуны и способы их перевода // Филология и лингвистика в современном обществе: материалы Междунар. науч. конф. - М.: Ваш полиграфический партнер, 2012. - С. 97-99.
- 2 Вине Ж.-П., Дарбельне Ж. Технические способы перевода // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. - М., 1978. - С. 157-167.
- 3 Лакуны в языке и речи: Сборник научных трудов / Под ред. проф. Ю. А. Сорокина, проф. Г.В. Быковой. - Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2005. – Вып.2. – 123 с.
- 4 Стернин И.А. Лексическая лакунарность и понятийная безэквивалентность. - Воронеж, 1997. – 105 с.
- 5 Марковина И.Ю. Психологические и социально-психологические механизмы культурологической лакунизации // Вопросы психолингвистики. – 2010. – № 11. – С. 34-42.
- 6 Бархударов Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). - М.: Международные отношения, 1975. – 240 с.
- 7 Комиссаров В.Н. Слово о переводе. - М.: Международные отношения, 1973. – 216 с.
- 8 Сорокин Ю.А. Лакуны: еще один ракурс рассмотрения // Лакуны в языке и речи: сборник научных трудов / под ред. Ю. А. Сорокина, Г. В. Быковой. – Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2009. – С. 3–11.
- 9 Bazen H. *Vipèreau poing*. - Moscou: Editions du Progrès, 1979. – 156 p.
- 10 Базен Э. Избранное: Семья Резо. Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1982. – 512 с.

ТҮЙІН

Мақала көркем мәтінді аудару барысында лақунаны жою тәсілдеріне арналған. Автор лақуналарды француз тілінен орыс тіліне ауыстыру барысында кездесетін қиындықтарды еңсеру ерекшеліктерін көрсетеді.

RESUME

The article is devoted to the methods of eliminating lacunas while translating literary texts. The author points to the peculiarities of overcoming difficulties in translating lacunas from the French language to the Russian language.

Л.К. Мейрамбекова

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
PhD

Ш.Б. Сейтова

Қазақ инновациялық
гуманитарлық-заң университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

А.А. Макулбаева

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. магистрі

**Бір буынды түбір
етістіктердің
«Қыпшақтық»
корпусындағы
консонантизм
жүйесіндегі
салыстырмалы
сипаттамасы****Аннотация**

Мақалада қазақ тіліндегі етістік моносиллабтар жақын туыстық қатыстағы ноғай, қарақалпақ, татар, башқұрт, құмық, қарайым тілдерімен салыстырылып, қазақ тіліндегі V, CV, VC, CVC, VCC, CVCC құрылымдық типтердегі етістік моносиллабтардың фонологиялық құрылысындағы консонантизм жүйесіндегі қыпшақ тобы тілдеріне тән ортақтықтардың табиғаты сараланады.

Түйін сөздер: етістік моносиллабтар, фонологиялық құрылысы, қыпшақ тобы тілдері, консонантизм жүйесі.

Қазақ тілінің, жалпы түркі тілдерінің түбір морфемасы жайлы сөз қозғағанда, түбірдің фонетикалық құрылысы мен сипаты, аумақ-көлемі жайлы мәселеге соқпай өту мүмкін емес. Мәселе мынада: түркі сөздердің түбір морфемасы бір буынды болып келеді. Сөйтіп, түбір морфема екінші жағынан буын ретінде де ұғынылады. Сондықтан да алғашқы түбір, негізгі түбір дейтін ұғымдар сол түбірді құрайтын буынның сипаты жайлы ұғыммен тығыз байланысты қаралып отырады [1].

Н. Уәлидің айтуынша, «Қазақ тілі – түпкі түрін сақтаған байырғы тіл. Қазақ тілі ғайыптан пайда болған жоқ және оқшау жаратылған тіл емес. Оның шыққан ататегі бар. Қазақ тілі түркі тілдері деп аталатын алып бәйтеректің аса бір ірі тармағына жатады. Бір негізден өрбіп, түркі ата тілінен тарағандықтан, әзірбайжан, балқар, башқұрт, ғағауыз, қазақ, қарақалпақ, қарайым, қарашай, құмық, қырғыз, ноғай, өзбек, саха (якут), татар, тофалар, туба, түрік, түркімен, ұйғыр, чуваш, хакас тілдері түркі тілдері деп аталады. Туыстығы жағынан қарақалпақ, ноғай, өзбек тілінің диалектісі, сондай-ақ татар, қырғыз тілдері қазақ тіліне ең жақын тілдерге жатады. Тілші ғалымдар туыстығы өте жақын тілдердің деректерін салыстыру арқылы туыстығы алыс саха, чуваш тәрізді тілдерде тіліміздің қандай көнелік белгілері сақталғанын, дыбыстық, мағыналық жақтан қандай өзгерістерді өткергенін өз зерттеулерінде айқындап берді. Ғылыми мәні зор болғандықтан, тілдердің туыстығына ерекше көңіл бөлді.

Сонымен, түркі тілдерінің туыстығы олардың дыбыс жүйесінен, лексикалық мағынасы мен грамматикалық құрылысынан айқын көрінеді.

Сондай-ақ түркі тілдерінің әрқайсысына тән фонетикалық, лексикалық, грамматикалық ерекшеліктер тұтас тілдердің деректерін салыстыру негізінде анықталады.

Басқа түркі тілдерінде /б/, /ғ/, /г/ дыбыстары келетін орындарда қазақ тілінде /у/, /к/, /к/ дыбыстары қолданылады: аба-ауа, тағ-тау, гелді-келді, ғырмызы-қырмызы.

Басқа түркі тілдерінде /ш/ дыбысы келетін біраз сөздерде қазақ тілінде /с/ дыбысын қолданады: баш-бас, таш-тас т.б.

Басқа түркі тілдерінде сөз басында /й/ келетін жерде қазақ тілінде /ж/ дыбысы айтылады: йаш-жас, йол-жол, йаз-жаз, йыл-жыл т.б.» – дей келе, тілдік деректердің туыстық қатынастылықты айқындаудағы маңызын былайша түйіндейді: «Қазақ тілінің түркі тілдерімен туыстас болатын себебі *ай, тәңір, көк, жер, су* тәрізді есімдер, *бас, тіс, көз, қол, аяқ* тәрізді дене мүше атаулары, *ақ, қара, көк, сары, қызыл* тәрізді сын есімдер, *ондық, жүздік, мыңдықты* білдіретін сан есімдер, *бар, кел, жүр, ұш, отыр, тұр, жат* тәрізді етістік, *ана, қарындас, ата, келін, қайын* ата т.б. туыстық атаулар ортақ болып келеді. Өмірлік мәні бар мұндай атаулар, әдетте, ауыс-түйіске жатпайды, сондай-ақ олар түркі тілдерінің бір негізден, бір ата тілден тарағандығының белгісі болып табылады. Грамматикалық шақ, жақ көрсеткіштері мен негізгі септіктердің түркі тілдеріне ортақ болып келуі – олардың бір ата тілден тарағандығын, туыстығын көрсететін ең сенімді тілдік деректер» [2, 20-21].

Сөз таптары тұрғысынан қарастырғанда, етістіктер құрамында бір буынды түбірлердің саны екі буындыларға қарағанда әлдеқайда аз, бірақ сол аз ғана топтағы бір буындылар барлық етістіктердің ұйытқысы болып отырады. Қазақ тіліндегі түбір морфемалар жүйесінің құрылымдық типтерін құрайтын V, CV, VC, CVC, VCC, CVCC модельдерінің барлығы қазіргі қыпшақ тобы тілдеріне тән болғанымен, қолданыс жиілігі, мағыналық дербестігі, қазақ және қазіргі қыпшақ тобы тілдеріндегі нұсқаларымен тұлғалық сәйкестігі әртүрлі.

Бір буынды түбір етістіктердің «қыпшақтық» корпусындағы консонантизм жүйесінде қазақ тілін қазіргі қыпшақ тобы тілдерімен салыстыра қарастырғанда, мынадай негізгі фонетикалық өзгешеліктерді аңғаруға болады:

b≈n сәйкестігінің түбір етістіктердің консонантизм жүйесінде өзгеруі: қыпшақ тобы тілдері арасында – анлаут және ауслаут позицияларында VC, CVC типтік модельдерінде көрініс береді.

b≈n сәйкестігі VC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің ауслаут позициясында: қазақ тіліндегі «аб+д+ыр+а» VC тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде «ап+т+ыр+а» нұсқасында кездеседі.

b≈n сәйкестігі ауслаут позициясында:

«б»: қаз., ноғ., құм., қар. абдыра-/abdira-;≈ «п»: тат., башқ. аптыра-/aptira - (ЭСТЯ I, 57 б.).

Туынды етістік, сөздің негізгі түбірі *аб-д-ыр+а* өзгелік етіс жұрнағы, бәлкім, еліктеуіштіктен пайда болды *аб/ап ~ ап/аб-*, түр. диал. ар-іш ерекшеленеді – 1) сасып қалу, 2) абыржу, 3) қимылсыз қатып қалу (DS I, 288 б.)

b≈n сәйкестігі CVC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің анлаут позициясында: қазақ тіліндегі «біт», «піс» CVC тұлғалы бір буынды түбір етістіктері қыпшақ тобы тілдерінде «пит», «биш» нұсқасында кездеседі.

b≈n сәйкестігі анлаут позициясында:

«б»: қаз., тат., башқ. біт-/bit-; ноғ., құм., қар. бит-/bit-;≈«п»: ққал. пит-/pit- (ЭСТЯ II, 154-155 б.);

«п»: қаз. піс-/pis-; ққал, ноғ. пис-/pis-; тат. піш-/piš-;≈ «б»: башқ. биш-/biš-; бит-/bit- ; құм., қар. биш-/biš-(ЭСТЯ II, 161-163 б.).

б фонемасының түбір етістіктердің консонантизм жүйесінде өзгермеуі: қыпшақ тобы тілдері арасында – анлаут позициясында CVC типтік модельде көрініс береді.

б фонемасы *CVC* тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің анлаут позициясында: қазақ тіліндегі «бар», «бер» *CVC* тұлғалы бір буынды түбір етістіктері қыпшақ тобы тілдерінде «бар», «бер», «бир» нұсқаларында кездеседі.

б фонемасы анлаут позициясында:

«б»: бар-/baɣ- қаз., ноғ., кқал., тат., башқ., құм., қар. (ЭСТЯ II, 64-65 б.);

«б»: бер-/ber- қаз., ноғ., кқал., құм., қар.; бир-/bir- тат., башқ. (ЭСТЯ II, 114-115 б.).

ж~й сәйкестігінің түбір етістіктердің консонантизм жүйесінде өзгеруі: қыпшақ тобы тілдері арасында – анлаут позициясында *CV* типтік модельде көрініс береді.

ж~й сәйкестігі *CV* тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің анлаут позициясында: қазақ тіліндегі «же» *CV* тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде «йе» нұсқасында кездеседі.

ж~й сәйкестігі анлаут позициясында:

«ж»: же-/ʒe- қаз., кқал.; ≈ «й»: йе-/je- ноғ., құм., қар., тат., башқ. (ЭСТЯ I, 333 б.).

ж фонемасының түбір етістіктердің консонантизм жүйесінде өзгермеуі: қыпшақ тобы тілдері арасында ешбір позицияларда және ешбір типтік модельдерде көрініс таппады

к~г сәйкестігінің түбір етістіктердің консонантизм жүйесінде өзгеруі: қыпшақ тобы тілдері арасында – анлаут позициясында *CVC* типтік модельде көрініс береді.

к~г сәйкестігі *CVC* тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің анлаут позициясында: қазақ тіліндегі «кез», «кет» *CVC* тұлғалы бір буынды түбір етістіктері қыпшақ тобы тілдерінде «гез», «гит» нұсқаларында кездеседі.

к~г сәйкестігі анлаут позициясында:

«к»: кез-/kez- қаз., ноғ.; ≈ «г»: гез/gez- кқал., тат., башқ., құм., қар. (ЭСТЯ III, 10-11 б.);

«к»: кет-/ket- қаз., ноғ., кқалп., қар.; кит/kit- тат., башқ.; ≈ «г»: гет-/get- құм. (ЭСТЯ III, 49-50 б.).

к фонемасының түбір етістіктердің консонантизм жүйесінде өзгермеуі: қыпшақ тобы тілдері арасында – ауслаут позициясында *VC* типтік модельде көрініс береді.

к фонемасы *VC* тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің ауслаут позициясында: қазақ тіліндегі «ек» *VC* тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде «ек», «ик» нұсқаларында кездеседі.

к фонемасы ауслаут позициясында:

«к»: қаз., түрк., қар., ноғ., кқалп., құм. ек-/ek-; тат., башқ. ик-/ik- (ЭСТЯ I, 251 б.).

қ~х сәйкестігінің түбір етістіктердің консонантизм жүйесінде өзгеруі: қыпшақ тобы тілдері арасында – ауслаут позициясында *CVC* типтік модельде көрініс береді.

қ~х сәйкестігі *CVC* тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің ауслаут позициясында: қазақ тіліндегі «бақ» *CVC* тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде «бах» нұсқасында кездеседі.

қ~х сәйкестігі ауслаут позициясында:

«қ»: қаз., ноғ., кқал., тат., башқ., құм. бақ-/baq-; ≈ «х»: қар. бах-/bah- (ЭСТЯ II, 38-39 б.).

қ фонемасының түбір етістіктердің консонантизм жүйесінде өзгермеуі: қыпшақ тобы тілдері арасында – анлаут позициясында *CVC* типтік модельде көрініс береді.

қ фонемасы *CVC* тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің ауслаут позициясында: қазақ тіліндегі «қон» *CVC* тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде «қон», «қун» нұсқаларында кездеседі.

қ фонемасы ауслаут позициясында:

«қ»: қаз., ноғ., кқал., қар., құм. қон-/qon-; тат., башқ. қун-/qon- (ЭСТЯ VI, 54 б.).

м фонемасының түбір етістіктердің консонантизм жүйесінде өзгеруі: қыпшақ тобы тілдері арасында ешбір позицияларда және ешбір типтік модельдерде көрініс таппады.

м фонемасының түбір етістіктердің консонантизм жүйесінде өзгермеуі: қыпшақ тобы тілдері арасында – анлаут, ауслаут позицияларында VC, SVC типтік модельдерінде көрініс береді.

м фонемасы VC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің ауслаут позициясында: қазақ тіліндегі «ем» VC тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде «ем», «им» нұсқаларында кездеседі.

м фонемасы ауслаут позициясында:

«м»: қаз., қар., ноғ., ққалп., құм. em-/em-; ≈ «и»: тат., башқ. им-/im- (ЭСТЯ I, 271 б.)

м фонемасы SVC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің анлаут позициясында: қазақ тіліндегі «мін» SVC тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде «мін», «мин» нұсқаларында кездеседі.

м фонемасы анлаут позициясында:

«м»: қаз., қар., ноғ., ққалп., құм., тат., башқ. мін-/min- (ЭСТЯ VII, 68 б.).

н фонемасының түбір етістіктердің консонантизм жүйесінде өзгеруі: қыпшақ тобы тілдері арасында ешбір позицияларда және ешбір типтік модельдерде көрініс таппады.

н фонемасының түбір етістіктердің консонантизм жүйесінде өзгермеуі: қыпшақ тобы тілдері арасында – ауслаут позициясында VC типтік модельде көрініс береді.

н фонемасы VC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің ауслаут позициясында: қазақ тіліндегі «ен» VC тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде «ен», «ин» нұсқаларында кездеседі.

н фонемасы ауслаут позициясында:

«н»: қаз., ноғ., ққал., қар. en-/en-; ≈ «и»: тат., башқ., қум. ин-/in- (ЭСТЯ I, 353 б.).

ң фонемасының түбір етістіктердің консонантизм жүйесінде өзгеруі: қыпшақ тобы тілдері арасында ешбір позицияларда және ешбір типтік модельдерде көрініс таппады.

ң фонемасының түбір етістіктердің консонантизм жүйесінде өзгермеуі: қыпшақ тобы тілдері арасында – ауслаут позициясында VC типтік модельде көрініс береді.

ң фонемасы VC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің ауслаут позициясында: қазақ тіліндегі «оң» VC тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде «оң», «уң» нұсқаларында кездеседі.

ң фонемасы ауслаут позициясында:

«ң»: қаз., ноғ., ққал., қар. oñ-/oñ-; тат., башқ., қум. уң-/uñ- (ЭСТЯ I, 457б.).

с̄ш сәйкестігінің түбір етістіктердің консонантизм жүйесінде өзгеруі: қыпшақ тобы тілдері арасында – ауслаут позициясында VC, SVC типтік модельдерде көрініс береді.

с̄ш сәйкестігі VC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің ауслаут позициясында: қазақ тіліндегі «ес», «ыс» VC тұлғалы бір буынды түбір етістіктері қыпшақ тобы тілдерінде «иш», «ыш» нұсқаларында кездеседі.

с̄ш сәйкестігі ауслаут позициясында:

«с»: қаз., ноғ., ққал. es-/es-; ≈ «ш»: тат., башқ. иш-/iś-; құм., қар. еш-/eś- (ЭСТЯ I, 396 б.).

с̄ш сәйкестігі SVC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің ауслаут позициясында: қазақ тіліндегі «қос» SVC тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде «қос», «қуш», «қош» нұсқаларында кездеседі.

с̄ш сәйкестігі ауслаут позициясында:

«с»: қаз., ноғ., ққал. qos-/qoś-; ≈ «ш»: тат., башқ. қуш-/quś-; құм., қар. қош-/qoś- (ЭСТЯ VI, 89 б.).

с̄х сәйкестігінің түбір етістіктердің консонантизм жүйесінде өзгеруі: қыпшақ тобы тілдері арасында – инлаут позициясында CVCC типтік модельдерде көрініс береді.

с̣х сәйкестігі CVCC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің аулаут позициясында: қазақ тіліндегі «сұрт» CVCC тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде «сұрт», «сурт», «хұрт» нұсқаларында кездеседі.

с̣х сәйкестігі аулаут позициясында:

«с»: қаз., ноғ., ққал., тат. сұрт-/sürt-; құм., қар. сурт-/surt-; ≈ «х»: башқ. хұрт- (ЭСТЯ VII, 391-392 б.).

и̣ч̣с сәйкестігінің түбір етістіктердің консонантизм жүйесінде өзгеруі: қыпшақ тобы тілдері арасында – анлаут, аулаут позицияларында VC, CVC, CVCC типтік модельдерде көрініс береді.

и̣ч̣с сәйкестігі VC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің аулаут позициясында: қазақ тіліндегі «иш» VC тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде «иш», «ич», «іс» нұсқаларында кездеседі.

и̣ч̣с сәйкестігі аулаут позициясында:

«ш»: қаз., ноғ., ққал. иш-/iś-; ≈ «ч»: тат. іч-/iç-; құм., қар. ич-/iç-; ≈ «с»: баш. іс-/is- (ЭСТЯ I, 391 б.).

и̣ч сәйкестігі CVC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің аулаут позициясында: қазақ тіліндегі «құш» CVC тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде «құш», «қуч» нұсқаларында кездеседі.

и̣ч сәйкестігі аулаут позициясында:

«ш»: қаз., ққал., ноғ. қш-/quş-; ≈ «ч»: тат., башқ., құм., қар. қч-/quç- (ЭСТЯ VI, 104 б.).

и̣ч̣с сәйкестігі CVCC тұлғалы бір буынды түбір етістіктердің анлаут позициясында: қазақ тіліндегі «шанш» CVCC тұлғалы бір буынды түбір етістігі қыпшақ тобы тілдерінде «чанч/чәнч/сәнс/сенч» нұсқаларында кездеседі.

и̣ч̣с сәйкестігі анлаут позициясында:

«ш»: қаз. шанш-/šanş-; ноғ., ққал. шанып-/šanır-; ≈ «ч»: құм. чанч-/çanç-; тат. чәнч-/çänç-; ≈ «с»: баш. сәнс-/säns-; қар. сенч-/senç-

Қорыта айтқанда, қазақ тілі мен қазіргі қыпшақ тобын құрайтын басқа да түркі тілдеріне ортақ бір буынды түбір етістіктердің фонологиялық құрылымының арқауын V, CV, VC, CVC, VCC, CVCC типтік модельдері құрайды. Бір буынды түбір етістіктердің «қыпшақтық» корпусының консонантизм жүйесінде анлаут (ж̣й CV, к̣г CVC; ш̣ч̣с CVCC), аулаут позицияларда (қ̣х CVC; с̣ш VC; с̣ш CVC; с̣h CVCC; ш̣ч̣с VC; ш̣ч CVC) дауысты және дауыссыз дыбыстық сәйкестіктер V, CV, VC, CVC, VCC, CVCC типтік модельдерінде орын алады.

Сонымен қатар, туыс тілдер арасында орын алатын дыбыс сәйкестіктері «түбірлес сөздердің» фонологиялық нұсқаларын түзумен қатар, олардың бастапқы жалпытүркілік мағыналарының ыдырап, нақтылануына алып келеді. Осы құбылыстың нәтижесінде бір сөздің әртүрлі мағына білдіретін, әртүрлі синтаксистік қызмет атқаратын бірнеше фоно-морфологиялық нұсқалары қалыптасады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М.: Высшая школа, 1969. – 384 с.
- 2 Уәли Н. Қазақ тілі қандай тіл // Тіл және қоғам. – Астана: Альманах Ш. Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2015. – №4 (42). – Б. 20-28.

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

башқ.	башқұрт тілі
қаз.	қазақ тілі
қар.	қарайым тілі
ққалп.	қарақалпақ тілі
құм.	құмық тілі
ноғ.	ноғай тілі
тат.	татар тілі
ЭСТЯ I-III	Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, I-III т. 1974, 1978, 1980. – 767, 349, 395 с.
ЭСТЯ IV-VII	Левитская Л.С., Дыбо А.В., Рассадин В.И. Этимологический словарь тюркских языков. Тома IV-VII. Общетюркские и межтюркские основы на буквы Ж, Ж, Й, К, Қ, Л, М, Н, П, С. – М.: Языки русской литературы, 1989, 1997, 2000, 2003. – 292, 368, 261, 474 с.
V	Vowel – дауысты
C	Consonant – дауыссыз
A	ауыспалы мағына

РЕЗЮМЕ

В данной исследовательской статье моносиллабические глаголы казахского языка сопоставляются с моносиллабическими глаголами ногайского, каракалпакского, татарского, башкирского, кумыкского и карайымского языков, относящихся к кыпчакской группе языков, осуществляется фонологическое описание односложной глагольной основы в системе консонантизма в других кыпчакских языках, соответствующих моносиллабическим глаголам V, CV, VC, CVC, VCC, CVCC структурных типов.

RESUME

In this article the relation of verbal monosyllabic words in Kazakh and Nogai, Karakalpak, Tatar, Bashkurt, Kumyk and Karaiym languages, belonging to the Kipchak group has been analyzed. Besides, common features of these verbal monosyllabic words belonging to the Kipchak group languages in phonological structure have been thoroughly considered. While analyzing monosyllabic verbs, attention was paid to the most productive models among V, CV, VC, CVC, VCC, CVCC types.

Аннотация

Мақалада отандық және әлемдік мәдениеттің рухани құндылықтарын игерудегі қоғам санасында қалыптасқан болмысты тіл бірліктерімен бекітуге қатысты логоэпистема термині зерттелген. БАҚ материалы негізінде логоэпистемалардың трансформациялануы анықталған. Оқырмандарды көбірек тарту үшін «сөз ойнатудың» мақсат пен нәтижесі айқындалып, оларды оқырмандардың қабылдауы аялық біліміне байланысты болатыны қарастырылған. БАҚ материалында «сөз ойнату» мақал-мәтел ғана емес, оқырманға барынша таныс ақын-жазушылардың шығармаларын негізінде де іске асқан. БАҚ-та мақала авторы өзекті мәселелерге қатысты логоэпистемаларды ұтымды өзгертіп отырған.

Түйін сөздер: логоэпистема, трансформация, мәдени құндылық, аялық білім, сөз ойнату.

С.Қ. Иманбердиева

С. Сейфуллин атындағы
Қазақ агротехникалық
университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

А.Б. Шормакова

Еуразия гуманитарлық институты,
пед. ғыл. канд., доцент

Бұқаралық ақпарат құралдарында кездесетін логоэпистемалардың трансформациялануы (газет материалдары бойынша)

Қазіргі кезде кеңес өкіметі кезіндегідей қатып қалған тәртіппен сөздерді бір қалыпқа құйғандай қолданудан бөлек, сөйлеуші сөзді қалай қолданам десе де өз еркі. Сондықтан соңғы кездерде, әсіресе бұқаралық ақпарат құралдарында сөз ойнату кең етек алып келеді. Жаңа мәтін, жаңа сөз, ең кереметі, ескі, танмал мәтін, сөз негізінде жасалып отыр. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы жаңа мәтін, сөз ойнату, күлкі сарынын түсіну үшін адам сол жаңа мәтіннің түпкі шығу төркінін білу керек, ал ол адамның аялық біліміне байланысты.

Кеңес өкіметі ыдырап, әр республика тәуелсіздік алғаны тілге тікелей өзгеріс әкелді. Мәселен, Ресей ғалымдары ондағы болып жатқан жаңа тілдік өзгерістерді зерттеп, «тілдегі карнаваллизация» деп атаған. Кеңес өкіметіне тән ресми лекция мен символикаға пародия жасау қауырт өсіп келеді, әр қоғамның өзгеруінде, мүмкін, бізге онша байқалмаған тілдік өзгерістер де болған болар, бірақ тап қазіргідей емес, яғни ашықтан ашық ойнату орын алуда [1].

Қоғамда болып жатқан тілдік және мәдени өзгерістерді зерттеуді мақсат еткен орыс ғалымдарынан В.Г. Костомаровты, Н.Д. Бурвикованы атауға болады. Ол екі мақсатпен орындалып отыр. Біріншісі – бұрын тек көркем мәтінде кездесетін сөз ойнату, пародия қазір жаппай қолдануда, «қызыл тілмен жеткізу үшін»

барлығы да жарайдының қалпы. Екіншіден, әртүрлі бірліктер негізінде сөз ойнатуды, яғни терминология тұрғысынан сол бірліктерді, сол құбылыстың өзін зерттеу. Олар осы мақсатта «логоэпистема» терминін қолдануды ұсынып отыр (грек тілінен *лог* – «сөз», *эпистема* – «білу; тану») [2], яғни сөздің түп төркінін тану.

Бұқаралық ақпарат құралдарында көпшіліктің назарын аудару, қызықтыру мақсатында логоэпистемалардың трансформациялануы кеңінен қолданылған. Мәтін автор мен оқырмандар санасында қалыптасқан білім арқылы мағынасы анықталып, талдану барысында қабылданады, яғни бұл шығармашылық еңбек оқырманның тікелей қатысуымен орындалады. Мұның өзі, яғни оқырманды ойландыру арқылы аялық білімі бар болған кезде, аса қызығушылық тудырады. Мәтінге деген қызығушылығын арттырады, ал ол – сол газетті оқырмандардың сүйіп оқитындығының кепілі.

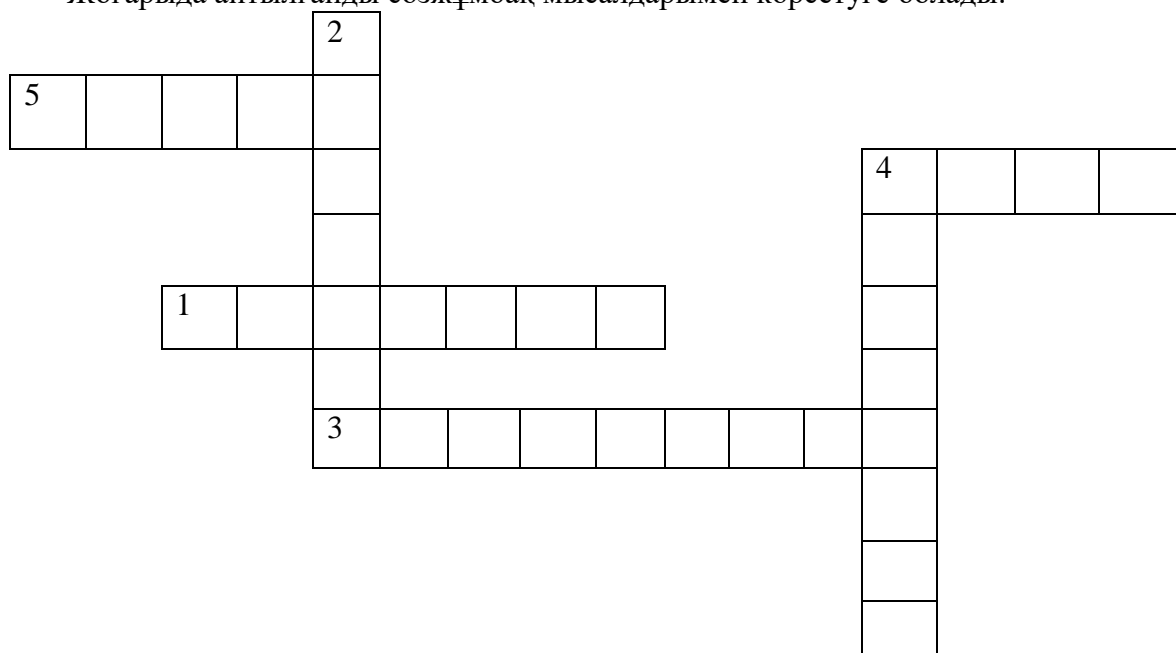
Бізді қызықтырып отырған тілдік бірліктердің мағыналары ауқымды семантика-прагматикалық реңктік мағына байланысынан тұрады. Қазіргі лингвистикадағы антропоэзектік бағыт, әлеуметтану, этнография, мәдениеттанумен байланыстыра зерттеуді талап етеді. Бұл байланыс жаңа ғылыми зерттеу парадигмасындағы сәйкес категорияларға сүйенеді. В.Г. Костомаров, Н.Д. Бурвикова логоэпистемаларға әр деңгейдегі лингвоелтанымдық құнды бірліктерді (қанатты сөздер, фразеологизмдер, прецеденттік мәтін т.б.) жатқызады. Олардың әр деңгейде болуы логоэпистемаларды қолдануға байланысты, ал ондағы мағына сөздің мағынасын мәдени факт ретінде қолдана білуінде деп түсіндіреді [1].

Сонымен, логоэпистема – бұл отандық және әлемдік мәдениеттің рухани құндылықтарын игерудегі қоғам санасында қалыптасқан болмысты тіл бірліктерімен бекіту.

«Логоэпистемалар – бұл өткен өмір нышаны, олардың жаңғыруы, қазіргі уақытқа сәйкес қолданылуы – сөйлеушінің мықты білімділігін көрсетеді. Санадағы мәдени құндылықтарды қарастырғанда, логоэпистемалар сол әлеуметтік мәдени топқа, ұлтқа қатыстылығын аңғартады. Себебі олар сол халықтың әлем бейнесі менталдық, әлеуметтік мәдени тарихы арқылы жаңа мазмұндағы сөзді қолдануға мүмкіндік береді» [1].

БАҚ және күнделікті сөйленісте әртүрлі қолданыста болатын өзіндік мәтіндік аялық біліміне байланысты феномендер қолданылуы көрініс тапқан. Осы ақпаратқа байланысты аялық білімі жоқ қабылдаушы еш мәлімет алмайды.

Жоғарыда айтылғанды сөзжұмбақ мысалдарымен көрсетуге болады:

Көлденеңінен: 1. Жиреншенің жан жары; 3. «Аңқау, алаңғасар» адамды оған теңейді; 4. Құс та, жеміс те; 5. Ертегідегі қырық өтірікті айтатын адам.

Тігінен: 2. Ертегідегі алып құс; 4. Қоңызымен әйгілі болған Америка штаты.

Бұрынырақта сөзжұмбақтар сөздің энциклопедиялық сөздікте берілген түсіндірмесіне негізделген болатын. Сөзді ғана еске түсірсе, жететін еді. Ал қазір жасырылған сөзді табу үшін барлық тіл иелеріне немесе белгілі бір әлеуметтік топқа мәлім аялық білімі болу керек. Мысалы, көркем шығармалар, фразеологизмдер, оқиғалар, прецеденттер.

Логоэпистемалар құрамы күнделікті толығып отырады. Функционалды-семантикалық өрісі де прецедентті мәтін, прецедентті атау арқылы тілдік тұлғаның актив және пассив сөз қоры байлығы, тілдегі антропоэлектің берілу тәсілін кеңейтуде. Аталғанды мысал түрінде талдап көрелік:

Тоқта, ана, біз келеміз артында – логоэпистеманың трансформациялануы М. Мақатаевтың өлеңінде қаратпа сөз *балам* болса, логоэпистемадағы қаратпа сөз *ана* және ол өлең жолдарындағы *ата* сөзіне антоним болып келеді. Сонымен қатар өлең жолдарында «...атаң келедіартында» болса, логоэпистемада «біз келеміз артында» деген мәтін «алдыңғы арба қайда болса, соңғы арба сонда жүреді» мақалына сәйкес мағына беріп, үлкендердің кішілерге үлгі болу керектігін мезгеп тұр (Егемен Қазақстан, № 62, 18.03.03).

Абайдың асында шаппағанда – логоэпистеманың трансформациялануы «Абылайдың асында шаппағанда, атаңның басына шабасың ба?» деген мақал негізінде жасалып тұр. Мұндағы нақ осы мақалдың бірінші жартысын қолдануы және Абылай есімі Абай есімімен алмастырылуы тегін емес. Біріншісіне дәлел – ұлы Абайдың 100 жылдығының тойлануы жайында сөз қозғалуы. Екіншісі – қазақ халқының тарихында өшпес із қалдырған әйгілі ханымыз Абылай есімінің қазақ халқының болашағын ойлаған ғұлама ақын Абай есіміне алмастырылуында үлкен мән бар. Осы екі тұлғаны халқымыздың тең көріп бағалауы, екі ұлы тұлғаны да қадір тұтуында (Егемен Қазақстан, №29, 01.03).

Кірпіш болып қаланар кетігің қайсы? – логоэпистеманың трансформациялануы ұлы Абайдың «Сен де бір кірпіш дүниеге кетігін тап та, бар қалан» өлең жолдары негізінде қалыптасқан. Ұлы Абай сол кезеңдегі жастарды оқуға, білімге шақырған, халық тұрмысының жақсару кілті білімде деп дұрыс айтқан. Қазіргі кезде білім алудың қиындап, ақылы болғанын мақаланың авторы осы логоэпистема арқылы жеткізіп тұр (Түркістан, 08.08.02).

Баяғы жартас... – логоэпистеманың трансформациялануы Абайдың «Баяғы жартас бір жартас, қаңқ етер, түкте байқамас» өлең жолдарынан қалыптасқан. Мақала авторы Алматы қаласында өтетін «Азия дауысы» халықаралық байқауының неше жылдан бері еш өзгеріссіз, бірқалыпта өткізілетінін әңгімелеген (Түркістан, 08.08.02).

Бандыны қуған Қайырбек – логоэпистеманың трансформациялануы прецеденттік атау С. Сейфуллиннің «Бандыны қуған Хамит» атты шығармасы негізінде жасалған. Кеңес өкіметінің жауларымен талмай күрескен шығарма кейіпкері Хамит есімі бұрынғы Ішкі істер министрі Қайырбек Сүлейменов ісін тілге тиек еткен (Жас Алаш № 91, 01.08.02).

Ақша, Ақша және Ақша – логоэпистеманың трансформациялануы заманына сай революция көсемі Лениннің «Оқы, оқы және оқы» негізінде жасалған (Түркістан, 07.02.02).

Ау, пугалица – птица, қызғыш құс – логоэпистеманың трансформациялануы 200 жылдығын тойлаған күрескер ақын Махамбеттің «Ау, қызғыш құс, қызғыш құс» өлеңі бойынша қалыптасқан. Мақала авторы қайталанып тұрған қызғыш құс тіркесінің орысша баламасын беруінде себеп бар. Біріншіден, ақынның мерейтойы қарсаңында жазылған мақала. Екіншіден, егер қайталанған қызғыш құс тіркесінің екеуінің де орысша баламасын берсе, түпнұсқамен байланысын жоғалтып, оқырман қауымды тартатын кереметтігінен айырылады. Үшіншіден, аталмыш мақалада Махамбет шығармаларының орыс тіліне аударылуы жөнінде жазылған (Егемен Қазақстан, 25.02.03).

Адасқанның алды жөн – логоэпистеманың трансформациялануы С. Мұқановтың «Адасқандар» романы негізінде жасалған. Логоэпистема ретінде мақала авторы

прецедентті атаудың жекеше түріндегі формасын қолданған және романдағы кейіпкерлердің адасқан тағдырларына қарама-қарсы роман желісі бойынша қойылған спектакльдің көрермен көңіліне жол тауып жатқандығын айтқан. Логоэпистеманың ішкі тұтастығындағы компоненттердің қарама-қайшылығы (антитеза – «Адасқанның алды жөн») – оқырман назарын аударудағы басты тәсіл (Түркістан, 07.02.02).

Ұшты-ұшты, ұн ұшты – логоэпистеманың трансформациялануы балалар ойыны «Ұшты-ұшты, не ұшты?» бойынша жасалған. Ойын барысында ұн ұшпайтыны анық, ұн ұшты деген балаға ойын жазасы кесілетіні белгілі. Мақала авторы Қызылорда стансасы жүк тасымалдау бөлімшесі қызметкерлерінің жауапсыздығынан 1 вагон ұн жоғалғанын, ұнды ұшты-күйлі жоғалтып жібергендердің жазасыз қалғандарын тілге тиек еткен (Егемен Қазақстан, 01.04.03).

Жері байдың елі бай емес – логоэпистеманың трансформациялануы қазақ халқының «Жері байдың–елі бай» мақалы негізінде қалыптасқан. Көшпелі қазақ үшін қыстау, жайлау, күзеудің малға жайлы болғаны маңызды болған. Жері, құнарлы, пішені бітік шыққан жердің малы күйлі, елі бай болады. Ал қазіргі кезде мұнай, газ т.б пайдалы қазбаларға бай Қазақстанның халқы, әсіресе, ауылды жерлердегі халқы бай емес, жағдайлары нашар болуы мақала авторының аталмыш логоэпистеманы қолдануына себеп болған (Түркістан, 04.04.02).

Сөз төркінімен таныс емес адамдар үшін мақаланы сөзбе-сөз түсіну қалыптасады, ол кезде сөз ойнату, астырт мағына мақал-мәтелмен, фразеологизм, прецедентпен т.б ешқандай байланыс байқалмайды. Бұл кезде сөз көркемдігі, сөз ойнату, күлкі сарыны жоғалтылады, әрине, бұл әр адамның мәтінді, сөзді қабылдауы мен аялық біліміне байланысты. Мәселен, «Бандыны қуған Қайырбек» С. Сейфуллиннің «Бандыны қуған Хамит» шығармасынан немесе «Бандыны қуған Хамит» көркем фильмінен бейхабар оқырман бұрынғы Ішкі істер министрі Қайырбек Сүлейменовтің қызметі жөнінде айтылған пікірді ғана қабылдап, мақала авторының логоэпистема қолданып, сөз ойнатқанын түсінбейді. «Абайдың асында шаппағанда немесе ақсақалдың ақырғы сыры» мақаласынан аялық білімі төмен оқырман «Абылайдың асында шаппағанда, атаңның басына шабасың ба?» мақалымен байланыстырмай, ұлы ақын Абайдың 100 жылдық мерейтойының атап өтуді автор тілге тиек етіп отыр деп қабылдайды.

Логоэпистемалар көлемді мәтін, дискурс, мақал-мәтел, прецедентті атау т.б. негізінде жасалып, солардың бір эмблемасы, символикасы болып келеді. Б.М. Гаспаров: «адамзат өте көлемді, ауқымды мәдени тәжірибе жинаған, ал сол тәжірибеге көз жүгірту белгілі бір үнемдеуді талап етеді, себебі ауқымды тәжірибені «құшаққа сыйғызу» мүмкін емес, ол үшін бір бөлігі ғана қолданылады», - деп айтқан болатын [3]. Логоэпистема сол бір бөлік болып табылады. Егер жалпы тілдік бірліктер сөз, сөз тіркесінің мағынасы олардың қолдану өрісіне, терминнің мағынасы оның ерекшеліктеріне байланысты болса, логоэпистемалардың мағынасы олардың тарихи, мәдени, ассоциативті т.б. байланыспен қалыптасқан түпкі мәтін мағынасынан шығады. Осыдан логоэпистемалардың ұлттың бет пердесі ашылады. Мысалы, «Шығайбайы жоқ шыршалар». Қазақ халқының мәдениетін, ертегілерін, мақал-мәтел, фразеологизмдерін білмейтін өзге ұлт өкілі үшін бұл түсініксіз мақала. Тіпті орыс мектебінде оқыған, қазақ тілін жетік біле бермейтін қазақ жастары үшін де түсініксіз. Себебі олар Жаңа жылдық мерекеге қазақ ертегілерінің кейіпкерлері Жиренше шешен, Керқұла атты Кендебай, Шығайбайларды қатыстыруды ұсынып отырған автордың не айтпақ екендігін аталмыш кейіпкерлерді білмегендіктен түсіне алмайды.

Логоэпистемаларды екі деңгейде талданатын белгі ретінде қабылдау керек: біріншісі–тілдік, екіншісі–мәдени деңгейде. Себебі логоэпистемалар әртүрлі лингвоелтанымдық құнды бірліктер (қанатты сөздер, фразеологизмдер, прецедентті мәтін, «сөйлейтін» есімдер мен атаулар) негізінде жасалады.

Тіл де мәдениет те белгілер жүйесі болып табылады және белгілер жүйесі ретінде бір-бірінің қатынасынсыз болмайды. Бұл қатынас адамның рухани қызметінде байқалады, себебі ойын, сезімін өзге адамдарға логопистемалар арқылы жеткізеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Кормер В.Ф. О карнавализации как генезисе «двойного сознания» // Вопросы философии. – 1991. - № 1.
- 2 Костоморов В.Г., Бурвикова Н.Д. Старые мехи и молодое вино. Из наблюдений над русским словоупотреблением конца XX века. - СПб., 2001. – С. 72.
- 3 Гаспаров Б.М. Литературные лейтмотивы. – М., 1994. – С. 275.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается термин логопистема, который закрепляет языковыми единицами в сознании общества освоенные духовные ценности отечественной и мировой культуры. На основе материалов СМИ выявлена трансформация логопистем. Выявлены цель и результаты «игры слов» для привлечения читателей, рассмотрено восприятие их читателем на основе фонового знания.

RESUME

In the article the term of a logoepistem which fixes the mastered cultural wealth of domestic and world culture by language units in consciousness of society is considered. On the basis of media materials there is revealed transformation logoepisty. The purpose and results of "word-play" for attracting more readers are revealed, there was considered their perception by the reader on the basis of their background knowledge.

Ж.Ә. Аймұхамбет

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

Д. Еркебай

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
магистрант

Мифологиялық «Ғажайып мекеннің» көркем прозадағы интерпретациясы

Аннотация

Мақалада мифтік сана туындатқан мәңгілік өмір туралы ұғымның «Ғажайып мекен» мотивін туындатқаны кіріспе сөз болады. Одан әрі рухтың мәңгілік тұрағына айналған «Ғажайып мекен» жайлы қоныс туралы түсініктің қайнар көзіне айналғаны ғалымдар еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдарды негізге ала отырып қарастырылады. Адамзаттың мәңгілік өмірге деген аңсары осылайша «мәңгілік мотивке» негіз болғаны түсіндіріледі. Көркем жазба әдебиетте де жалғасын тапқан «ғажайып мекен» мотиві адамзаттық асқақ мұраттарды бейнелеуде басты орынға ие болғаны нақты мысалдар арқылы талданады. Осы мотив «Мәңгілік Ел» туралы арман-мұратты бейнелеудің басты құралы болғаны көрсетіледі. Әлем және қазақ әдебиетіндегі прозалық, поэзиялық туындылар мысалында «Ғажайып мекен» мотивінің көркемдік-бейнелілік тұрғыдағы түрленуі, оның негізгі мәні түсіндіріліп, қорытындылар жасалады.

Түйін сөздер: миф, мифтік сана, «Ғажайып мекен», мотив, мәңгілік өмір, көркем әдебиет, проза, поэзия, символ.

Бүгінгі таңның ұлттық әдеби үрдісінде мифтік сюжет, образ, мифтік таным-түсініктерді арқау еткен, белгілі бір дәрежеге дейін мифтік архетиптерді өз құрылымында жаңғыртқан көркем шығармалар аз емес. Арғы бергі дәуірлердегі көркем өнер туындыларында бейнеленген «Ғажайып мекен» мотиві ежелгі заманның көне жазба жәдігерліктерінен, таным-түсінігі мен мифологиялық жүйесінен тамыр тартатыны белгілі. Әр халықтың таным-түсінігі, сана-сезімі мен тұрмыс-тіршілігі әр түрлі болуына байланысты, сол танымнан өрбіген мифтік сюжеттер де әр түрлі сипатта дамыды. Ғажайып мекен кей халықтарда өлімнен кейінгі рух аттанатын Жұмақ ретінде түсінілсе, кей халықтарда қарапайым пенде іздеп таба алатын «тылсым, паралельді кеңістік» ретінде түсінілгенін аңғарамыз. С.Қасқабасов мұндай сюжеттердің пайда болуын адамдардың өмір қиындығын көре келе жұмақты жер бетінен іздеп, тауқыметсіз өмірді тірі кезінде көргісі келгенімен байланыстырады [1, 378]. Мифтік

танымдағы «Ғажайып мекен» бейнесі аңыз әңгімелер арқылы фольклорға еніп, адамзаттың мақсат-мұраттарын бейнелейтін тұрақты сюжеттердің біріне айналды. Себебі «Ғажайып мекен» - адамзат баласының танымына ортақ, мәңгілік өмірге деген аңсардан туған ой жемісі.

«Ғажайып мекен» адамзат санасына орныққан өзіндік функциясын әлі де жойған жоқ. Поэзиялық, прозалық шығармаларда бұл бейне өзіне дейінгі бақытты өмірдің түсінігін өзі өмір сүріп отырған заманмен байланыстырып, мінсіз мемлекет, қоғам, бақытты мекеннің жиынтық бейнесін жасап шығарады. Осыған орай, бағзы заманнан келе жатқан ежелгі мотивтің жекелеген өнер адамдарының көркем өңдеуі мен субъективті қабылдауына байланысты өзгеріске ұшырауы заңды құбылыс. Айталық, Джеймс Хилтонның «Потерянный горизонт» атты романында Шангри-Ла атты ойдан шығарылған ел сөз болады. Жазушы бұл елдің бейнесін тибет мифологиясындағы Шамбалаға негіздеген. Аталмыш романда сипатталған Шангри-Ла елінде ауру мен өлім, ұрс пен соғыс жоқ, бұл жердің тұрғындары бейбітшілік пен татулықта өмір сүреді. Адамдардың өмірін билік пен шенеуліктер емес, лама монастырлерінің қызметкерлері қадағалайды. Жазушының ойлап тапқан елі көне будда мәтіндерінде кездесетін Шамбала елінің сипаттарына ұқсас келеді. Тибет-буддалық дәстүрге сәйкес, Шамбала Гималай тауларының шығуға жолы қиын жерлерінде орналасқан. Ал оны іздеп табу тек «таңдаулылардың» ғана қолынан келеді. Терең тау сайлары мен қар көшкіні қасиетті мекенді зұлымдықтан қорғап, кез келген жолаушыны өткізбейді. «Потерянный горизонт» романының желісі үш мектеп сыныптастырының кездесуінен басталады. Әңгіме барысында төртінші сыныптас – Конвэй еске алынады. Кездесуден шыққан жазушы Разерфорд пен шығарманы баяндаушы автор оңашада төртінші досы туралы әңгіме бастайды. Разерфорд Конвэйдің мектеп, университет кезіндегі ашық, жайдары мінезі мен соғыстан кейінгі қатқыл мінзін салыстыра келіп, оны алыс монастырьде кездестіргенін айтады. Конвэй бұл жерге есін білмей, амнезия ауруымен тап болыпты. Екі дос туған еліне аттану үшін кемеге отырады. Кешке кемеде фортепьяно аспабында музыка ойналады. Мұны тамашалап тұрған Конвэй аспапқа отырып, ел білмейтін тамаша мелодияны ойнай бастайды. Бұл қай композитордың әні деген сұраққа «Шопен» деп жауап береді. Алайда музыкатанушы маман «Шопеннің барлық туындыларын білемін. Оның мұндай композициясы жоқ» деп қарсы шағады. Сол мезетте Конвэй орнынан тұрып бөлек кетеді. Музыканың арқасында оған жады қайта оралып, ол барлық бастан кешкенін Разерфордқа баян етеді. Разерфорд досының бастан кешкен әңгімесін кітапқа айналдырып жазады. Бұл тылсым оқиғалар желісі Конвэй дипломатиялық жұмыстарға байланысты Баскулде жүріп, Пешеварға баратын ұшыққа мінуінен басталады. Ұшақта жас жігіт Майленсон, американ азаматы Барнард, миссионерші әйел және Конвэйдің өзі отырды. Біраз уақыт ұшқан соң, жолаушылар көздеген бағытқа емес, басқа жаққа бара жатқандарын байқайды. Ұшақты танымайтын қытай ұшқышы басқарып келеді екен. Ұшақ түңгі уақытта белгісіз жерге келіп қонады. Қону барысында жаракаттанған ұшқыш Конвэйге «міндетті түрде Шангри-ла монастыріне барыңыздар» деп айтып, қаза болады. Түңгі суық, ызғарлы жел онсыз да аштықтан әлсіреген төрт жолаушыны қажытады. Олар желден қорғану үшін ұшақтың ішіне кіріп таңды күтеді. Таңертең таулы алқаптың қай жағынан Шангри-ланы іздейтінін білмей тұрғанда, алыстан бір топ адамдарды көреді. Конвэй көп жыл Қытайда қызмет атқарғандықтан қытайша сөйлеп, түсінісе алады. Алайда жақындап келген адамдарды басқарушы қытайлық таза ағылшын тілінде сөйлеп, жол көрсетуді ұсынады. Шангри-Ла – Ламалардың басқаруындағы ескі монастыр болып шығады. Оған барар жол қиын әрі қауіпті соқпақтардан тұрады. Ауа қысымына шыдай алмай, адасқан төрттік тауға шығуда қиындық көреді. Ұзақ жүріп, мақсатты жерге жеткеннен соң, монастырдың әдемі, таза, әрі кең ғимарат екеніне көздері жетеді. Қытайлық Чанг Лама болуға дайындалып жүрген шәкірт болып шығады. Бір қызығы, монастырда ванна секілді заманауи жабдықтар бар екен. Мұндағы адамдар, тіршілік, әлемнен жырақта орналасқан монастыр, ерекше сұлу

табиғат – бәрі де келген қонақтарға белгілі дәрежеде үрей туғызады. Топтың ең жас мүшесі, Майленсон, бірден елге, өркениетті қоғамға оралғысы келеді. Ал қалған үш кісі уақыт өте Шангри-ланы ұнатып, белгілі мақсаттарға байланысты қалуды шешеді. Күндердің күнінде Конвэй Жоғарғы Ламаға шақырылып, Шангри-ла мекенінің құпиясын табады. Бұл мекенде ежелден ұсақ тайпалар мекендеген екен. 1719 жылы Пекиннен Несториандық діннің қалдықтарын іздеуші төрт капуцин монахтар жолға шығады. Көптеген айлар бойы олар оңтүстік батысқа жылжып отырады. Үш монах жолда қаза табады. Төртіншісі ажал үстінде жартасты жолмен жүріп отырып, Шангри-Ланы табады. Оған бұл мекен қатты ұнап, мәңгілікке осында қалуды шешеді. Жылдар өтіп, өлімге дайындалған Лама бөлек бөлмеге орналасып, өлімді күтумен болады. Бірақ ажал Ламаның өмірін қимайды. Осылайша ұзақ өмір сүрген Перро Шангри-Ланың Жоғарғы Ламасына айналған екен. Бұл мекеннің өз заңдары, өмір сүру ерекшеліктері бар екен. Соған байланысты оның тұрғындары ұзақ өмір сүре алады. Сондай-ақ қартаю процесі өте баяу жүреді. Айталық, жас 20 жастағы қыз екі жүз жыл өтсе де, әлі жас күйінде көрінеді [2]. Алайда бұл ғажайып тікелей Шангри-Ла мекенінің қасиеттерімен байланысты. Бұл мекеннен кеткен адам, әп-сәтте өзінің табиғи жасына сай өзгеріп, қайтыс болады екен. Бұл «Ғажайып мекен» желісіндегі уақытқа әсер етуші жердің кіндігі мотивіне сәйкес келеді. Ұзақ өмірге ие болған пенделер барынша өзін рухани дамытуға кіріседі. Күнделікті күйбең тіршілікте маңызды нәрселерге уақыт таба алмай, өнерді, адамның өзін-өзі тануы, бойындағы ерекше қабілет, дарынды ашып, оны дамытуға уақыты болмаған адамдардың бұл жерде барлық қырынан толық ашылуына мүмкіндік туады. Сондай-ақ, бұл мекен ешқандай картада көрсетілмеген, құпия мекен болып табылады. Оның сыры – адамзат баласы рухани азғындыққа ұшырап, алапат соғыс ашқанда, бұл мекен барлық рухани құндылықтарды, мұраларды сақтап қалушы мекен болмақ. Сондай-ақ, ізгілікті қайта жаңғыртушы күш болмақ.

Френсис Бэконның «Жаңа Атлантида» романына келетін болсақ, оқиға желісі ағылшын саяхатшыларының Тынық мұхитының оңтүстік теңіздерінде Бенсалем атты аралды (жаңа Аталантиданы) табуымен басталады. Бұл мінсіз мемлекетте король, сенат және шіркеу, әр түрлі деңгейдегі шенеуліктер, ақсүйектер мен бұқара халық, ақша мен алтын да бар екен. Бенсалемде парақорлық пен асыра сілтеу жоқ, бәрі шүкірлікте өмір сүреді. Бұл қоғамда аштық пен кедейлік жоқ, сол себепті де патриархалды жүйеге құрылған монархиялық қоғам гүлденуде. Бенсалемде ғылым мен техникалық шығармашылықпен айналысатын Соломон үйі басты назарға алынады. Соломон үйінің басты мақсаты – заттардың күші мен тылсым сырын танып, адамның табиғатқа деген үстемдігін арттыру. Бенсалемде терең кеніштер қазып, ерекше қасиеттері бар жасанды металлдар өндіреді. Мұнда дүркін оқтан да жылдам жұмыс істейтін құрылғылар бар. Қуатты сарқырамалардың күші қосылып, дәл сондай күш-қуатқа ие магниттер жасалған. Күн қызуына пара-пар пештері, су асты кемелері мен ұшатын аппараттары бар. Мұнда тіпті ауыл шаруашылығы да қолға алынған: Соломон үйі күрделі тыңайтқыштар ойлап тауып, өсімдіктер мен жануарлардың жаңа түрлерін дүниеге әкелген. Сондай-ақ Бенсалемде адам өмірін, денсаулығын сақтау мақсатында табиғи тағамдар жақсартылып, емдік қасиеттері бар жасанды тамақтар ойлап табылған. Өлген жануарларды тірілту мақсатындағы зерттеулер болашақта адам өмірін сақтауға бағытталған. Адамның сезім мүшелерінің қызметін күшейтетін құрылғылар ойлап табылған [3, 193]. Жазушының ойлап тапқан «Ғажайып мекенін» талдай келе, оның негізгі сипаттары автордың субъективті қабылдауы мен қызығушылығы, көзқарастарына негізделгенін байқаймыз. Ф.Бэкон интеллектуал ғалым болғандықтан, ол нақтылық пен адам ақылын алдыңғы орынға шығарады. Қаламгердің гуманистік идеясы адамзаттың өмірін оңайлату мен жақсартуға арналған. Қорыта айтқанда, Френсис Бэконның идеялы қоғамы «Жаңа Атлантидада» - бүгінгі күні іске асып жатқан идеялардың жиынтығы тоғысқан десе де болады. XX ғасырда жазылған

көптеген фантастикалық шығармалар осы Бенсалем қоғамын, оның идеяларын негізге алған.

Сирано де Бержерактың «Иной свет, или Комическая история о государствах и империях Луны» атты утопиясының сюжеттік желісі таңқаларлық. Шығармадағы оқиға желісін баяндаушы автор Прометей сияқты жердің ауыртпашылығынан арылуды қалайды. Шық салынған сауыттарды іліп алған ол күннің күшімен аспанға көтеріліп, Канададан түседі. Иезуиттер оған сиқыр пайдалану айыбын тағып, ракетаға байлап ұшырып жібереді. Осылайша кейіпкер Айға жетеді. Онда ол кезінде Адам ата мен Хауа ана қуылған пейішті табады. Мұнда Енох, Илья, және басқа да патриархтар өмір сүреді екен. Атейстік көзқарастары үшін Сираноны төрт аяқты ақылды жаратылыстардың мекеніне жібереді. Бұл елдің тұрғындары оны «Патшайымның жануары» деп ойлап, жіпке байлап, елге көрсетіп жүреді. Көптеген күлкілі әрі қиын жағдайлардан кейін Сирано көне грек ойшылы Сократқа кеңес беруші болған өлімсіз жынды кездестіреді. Ол жерден келген адамға Ай қоғамының ерекшелігін баяндайды. Мысалы, жерде адамдар екі аяқпен жүрсе, айда төрт аяқпен қозғалады. Қарапайым қоғамда азық үшін ақша төлесе, Айда өлең айтып есеп айырысады. Соғыстардың шешімі соғыс алаңында емес, ғалымдардың пікірталасында анықталады. Сондай-ақ, Ай әлемінде өскелең ұрпақ қарттарды емес, керісінше, ата-анасы балаларына бағынады. Себебі «тек қана жастар қозғаушы күш», «тек жастар ғана әділдікті орната алады». Қарама-қарсылыққа құрылған қоғамның сыртқы сатиралық сипатының астарында жазушының идеал арманы елестейді. Айталық, мәңгілік көктем, гүлдер, әсем ән салған құстар, бұлақтар мен өзендер тек сыртқы декорация ретінде алынып, Ай тұрғындарының басты қол жеткізген құндылығы – ой еркіндігі деген идея алдыға шығады. Мәселен, Сократтың жыны бұл елді мекендеуінің себебін келесідегідей түсіндіреді: «Менің мұнда тұратынымның себебі – бұл жердің адамдары шындықты жақсы көреді. Мұнда тақуалар жоқ, философтың ойын тек ақылды тұжырым келтіріп қана өзгертуге болады. Ғалымның авторитеті немесе көпшіліктің авторитеті жөнді ақыл айтқан балташының ойынан асып түсе алмайды» [3, 227]. Осылайша, Сирано жер бетіндегі бұғаулы сананың, қиялдың, Ай бетінде бостандыққа ие екендігін, ақылдың жасампаздығын сөз етеді.

Француз жазушысы Луи Жаколионың «Сыновья бога» романында алғаш рет тибет мифологиясындағы ғажайып мекен - Агарті жайында сөз етіледі. Француз қаламгері көп жыл Үнді елінде тұрып, мыңдаған жылдар бұрын жойылған «Күн қаласы» жайлы брахмандық аңызды кітап бетіне көшірді. Бұл тылсым ел туралы басқа да туындылар жарық көрді. Мәселен, француз ғалымы Джозеф Александр сент-ив д-Альвейр «Миссия Индии в Европе» атты кітап жазды. Мұнда ол Омар Шариф деген ауған ханзадасынан естіген хикаятты баяндайды. Мұндағы тылсым Агарті қаласы әлемдік құбылыстарды билеп отырады. Бұл елде құпия білімді сақтаушы университет бар деп жазады. Оның билеушісі «махатма» өз патшалығының құпияларын сақтап, ешкімге ашпайды, себебі бұл құпия білім жауыз адамдардың қолына түссе, олар аса күшті қару жасап шығарады. Жауыз күштер жойылғаннан кейін ғана махатма адамзаттың игілігіне арнап құпияны жария етеді. Өз сипатымен жоғарыда сөз еткен Соломон үйін еске түсіреді. Ал 1922 жылы Фердинанд Оссендовский «Жануарлар, адамдар және құдайлар» атты кітабында өзінің Монғолияға барған саяхатын баяндайды. Монғол ламалары Оссендовскийге жер астында орналасқан Агарті патшалығы жайлы айтып берген. Бұл тылсым патшалықты «Әлем патшасы» билейді. Сондай-ақ ондағы құдіретті тылсым күш адамдардың тағдырына әсер есер етіп, белгілі дәрежеде өзгеріс енгізе алған. Болашақта материализм әлемді жойып, алапат соғыс басталғанда, агарті тұрғындары жер асты патшалығынан сыртқа шығып, бейбітшілікті орнатуға көмектеседі деп сенген. Бұл шығармадағы Агартінің сипаттамасы Калачатантрада суреттелген Шамбалаға ұқсас келеді. Алайда Шамбала жер асты патшалығы емес, жер бетіндегі тұманмен жасырынған тылсым мемлекет.

Грег Иганның 1994 жылғы «Город перестановок» романында Элезиум атты виртуалды әлем суреттеледі. Жазушы оқиға желісін болашақтағы 2050 жылдан, адамзаттың даму деңгейі барынша қарқындап, ақылдың өлместігіне қол жеткізгенінен бастайды. Дененің физикалық өлімінен кейін адамның сана-сезімі оның көшірмесі іспетті виртуалды әлемде өмір сүруді жалғастырады. Бұл үрдіс күллі әлем бойынша бір желіге жалғасқан компьютерлік процессорлардың күрделі есептегіш қуаттарын талап етеді. Өмірінде алып корпорациялар мен кіріс әкелетін компаниялары, кәсіптері бар адамдар оны өлгеннен кейін де басқаратын болған. Ақиқат өмірде «Көбелек операциясы» атты жоба жасалынған. Бұл жоба табиғат апаттарын алдын алып, адамдардың өмірін сақтап қалуға арналған. Мұндай жобалар көшірмелердің көмегімен жұмыс жасайтын болғандықтан, болашақта басқа да осыған ұқсас жобалар пайда болса, көшірмелер толықтай сыртқы әлемнің заңына бағынышты болады. Сондықтан ең ауқатты көшірмелердің бірі – Пол Дарэм аздаған бағаға «Орын ауыстыру қаласына» билет сатады. Бұл мекенде көшірмелер сыртқы әлемнен тәуелсіз өмір сүре алады [4].

Эдуард Кондратовтың «По багровой тропе в Эльдарадо» шығармасының өзегі шынайы өмірден алынған. Осыдан төрт жүзге жуық жыл бұрын испан жаулаушысы Франсиско де Орельян елуге жуық батыл, бірақ қатыгез және ашкөз рыцарьларды ертіп, Оңтүстік Америка құрлығы бойынша бұрын соңды болмаған батыл саяхат жасады. Испандықтар тобы қарлы Анд тауынан асып, тропикалық ну орманнан өтіп, жол-жөнекей үлкен қиындықтарға кезігіп, экватордағы орасан үлкен, белгісіз өзен – әлемнің ең күшті Амазонка өзеніне шығады. Орельян өз серіктерімен бұл өзеннің ағысымен төмен қарай ескі қайықтар арқылы жүзіп, қиын жағдайларға кезігіп, ақыр соңы Атлант мұхитына шығады. Франсиско де Орельяның есімі Христофор Колумб, Васко да Гама, Америго Веспуччи және т.б. ел білмеген жерлерді алғаш ашқан саяхатшылардың қатарында тарихқа енді. Ал оның жүріп өткен жолы тек қана екі жүз жыл өткеннен соң ғана қайталанды. Эльдарадо мифтік елі жайлы аңыз алтын мен қазынаға кенелгісі келген көптеген ашкөз адамдардың бейберекет іс-әрекеттеріне әкеп соқты. Осылайша Кондратовтың «Эльдарадоға барар қызыл жол» шығармасының атауы тікелей сол кезеңдегі сұмдық оқиғаларды баяндайды. Басқыншылар жүріп өткен соқпақ жол үндістердің қанына боялды. Бүгінгі күнге Орельяның серігі болған монахтың жазбалары жеткен. Алайда монахтың барынша жұмсақтатып жазған естеліктері сол күндердің қатігез әрі ащы шындығын жасырып қала алмады. «Эльдарадоға барар қызыл жол» атты повесте отарлау мен басқыншылықтың тарихтағы ең ауыр беттерін ашады. Ондағы оқиғалар мен кейіпкерлер аттары ақиқат өмірден алынған шындық. Ал бұл экспедициядағы оқиғалар желісін оның қатысушысы он жеті жасар испандық жігіт Блас де Медина баяндайды [5].

Қазақ әдебиетінде де бақытты өмір, идеалды қоғамды бейнелеген қаламгерлер аз емес. Айталық, Бердібек Соқпақбаевтың «Ергежейлі еліне саяхат» повесінде бақытты мекен суреттелген. Сюжеттік желі жазушысының үстіне аспаннан кішкентай қуыршақ тәрізді адамның келіп қонуынан басталады. Біраз уақыт бір-бірін зерттегеннен кейін, үй иесі мен тылсым қонақ отырып шай ішеді. Жазушы басқа әлемнен келген қонақты былайша суреттейді: «Адам қуыршақтай болған соң сұлуланып кете ме, жоқ әлде, мынау өзі сондай сұлу ма, әйтеуір, көркіне көз тойғысыз. Өң-түсінің, шашының бояулары кісі таңғалғандай ағы ақ, қарасы қара – ап-айқын. Оң жағына қисайта тараған қою шашы көмірдей қап қара. Көздері қарақаттай мөп-мөлдір. Күлімсіреген кезде маржан тістері аппақ болып жарқырап көрінеді. Екі бетінің ұшындағы қызғылт қолдан қондырылған бояу тәрізді. Оймақтай кішкене аузы сәби аузындай монтиып, еріндері жаңа пісіп келе жатқан шиідей қызғылттанып, уылжып тұр... Тамақ үстіндегі бір байқағаным, тинімдей қонағымның ас ішудегі әдет-машығы соншалық тинімдей нәзік, өте бір мәдениетті жан екені болмашы әр қимылынан білініп тұр, нанды аса еппен саусағының ұшымен үзеді, майға батырғанда еппен батырады, шайнағанда аузын ашпай, мылжандамай, үндемей шайнап, жұтқанда білдірмей жұтады. Шайды, сүтті ұрттағанда да сондай» [6]. Бұл

кішкене адамның аты Елдесер Сапа екен. Ол Гулливер сипаттаған ергежейлілер елінен келген екен. Ергежейлі елі ғарышқа ұшуды әбден меңгерген екен. Елдесер Айға қонып, берілген тапсырмаларды орындап болған соң, қайтар жолда ракетаның басқату тетігі істен шығады. Кабинаның іші қызып, жағдай нашарлаған соң, Елдесер катапультаны басып, есінен танып қалады. Есін жиса – төменнен жер көрінеді. Бұл қай құрлық болды екен деп анықтап қараса, өз еліне ұқсамайтын әсем үлкен зәулім үйлерді көреді. Бұл Алматы қаласы болып шағады. Елдесер осындай жағдайларға байланысты жерге келген екен.

Ақиқат пен әділдік билік құрған «Ергежейлілер еліндегі» халықтың тұрмыс-тіршілігі мүлдем басқа. Ел сайлаған басшы тек мемлекеттің гүлденуі мен халықтың қамын ойлайды. Бұл елде жемқорлық пен ұрлық-қарлық, жаман пиғыл мүлдем жоқ. Сол себепті ергежейлілер елінде әскер мен қару жарақ та болмайды екен. Бұқара халық ешнәрседен таршылық көрмей, тоқтықта өмір сүреді. Кішкентай бүлдіршіндер мен қарт кісілерге барлық жағдай жасалып, мемлекет тарапынан қамқорлыққа бөленген. Сондай-ақ ергежейлілер елі басқа мемлекеттермен тең құқықтық қарым-қатынаста байланыс жасап, өзінің ата сал-дәстүрін берік ұстанған, бейбітшілік орнаған ел екен. Аталмыш сипаттарымен «Ергежейлілер елі» жазушы өмір сүрген кезеңнің мақсат-мұратын бейнелейтін тәрізді.

Қабдеш Жұмаділовтің «Қаздар қайтып барады» әңгімесін алсақ, нағыз көксеулі арман, барлық ниет, мақсат – ең сұлу да жанға жайлы ғажайып мекен, Туған жерге жету. Байтас қарияның қырық жыл бұрын ел асып кеткені өзіне үлкен қайғы болып оралды. Қанша рет туған өлкеге қайту қамын ойласа да, Етікші тауын асып, кіндік қаны тамған жерге оралу қарттық шағында бұйырады. Шыңға шығу, ызғарлы желге қарсы соқпақ жолмен жүру, аштық пен шаршағаннан қалғып кеткенде дыбыстан оянып, аңдардан қорғануы, осы секілді талай сынақтардан өткен қарияның бар тілегі – туған жерде жан тапсыру. Түнде шекараны асып өткен қария таңата айналаға үлкен махаббатпен көз тастайды. Туған өлкенің самал желі жұмсақ, бұлағының суы уыз татыған. Қарт зиратқа барып аруақтарға құран бағыштайды да, ескі қыстауға келеді. Құлаған үйдің орнынан өз бала кезінде жатқан бөлмесін тауып алып, шекпенін шешіп, шетке қояды. Кейін көйлек ішінен бойтұмарын шығарып, ішіндегі қырық жыл бұрын алып кеткен бір уыс топырағын жерге шашады. Мақсатына жеткен қарт буыны босап ұйқыға кетеді. Автор қарияның түсіне қырық жыл бұрынғы жастық шағын кіргізеді. Қызыл түлкіні қуған жас жігіт қалың жыныстың ішінде адасады. Сонда өзі азаптанып өткен Етікші шыңынын жанында есін жияды. Туған әкесі «іші боқ, сырты түк» тайға бола елден кеткен едің, таяққа сүйеніп оралған екенсің деп өзімен бірге шақырады. Әңгіменің бойынан туған жерге деген асқақ сезім мен бітімнен бөлек, басқа да мифопоэтикалық құрылымдарды кездестіреміз. Айталық, немересімен Қарасуға келген қария үйрек атып алып, қазға тиіспейді. Немересінің сұрағына «Бұлар да жолаушы, алысқа кетіп барады, туған жеріне кетіп барады...» деген жауап қатады. Аққу мен қаз – ежелден қазақ танымында киелі құстардың санатында. Мифтік желілерде де бұл құстардың алатын орны ерекше. Қаздарға туған өлкенсіне ұшып кетуге мүмкіндік берген қарияға да асау өткелдерден өтіп, туған жеріне аман-есен жету бақыты бұйырады.

Жалпы алғанда, мифтік желілерден тамыр тартатын «Ғажайып мекендердің» қаламгерлер туындыларындағы көрінісі осындай. Ал енді осы ғажайып мекеннің прообразы (түпбейнесі) ретінде нақтылы көне мәтіндердегі мекен аттары кездеспегенімен, өз бойына белгілі дәрежеде «ғажайып мекен» элементтерін, оның жекелеген сипаттарын сіңірген шығармалар бар. Айталық, «Ғажайып мекеннің» басты символы – мәңгілік өмір, рухтың өлмейтін мекені. Осыған байланысты кей шығармалардағы кейіпкерлер өлімнен кейін қайта туу процесіне сенсе, кей шығармаларда рухтың қайта жаңғыру идеясы негізге алынады.

Илияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясындағы «Жанталас» романынан үзінді келтірейік: «Көтеш ақын енді Олжабайдың қалай қаза болғанын айтып берді. Екеуі

өз қостарына қайтып бара жатып, жолай әдемі бір әуен естиді. Олжабай серігінің «қазақ әні емес, қалмақ әні тәрізді. Сірә, қоршаудан шыққан тұтқындар болуы керек» дегеніне қарамай:

– Жоңғарлар болса қайтеді, қазір бітімміз бар емес пе? – деп болмайды.

Бұлар ән шыққан тұсқа таяп келгенде, жанған отты қоршай отырған Жоңғардың қашқын жауынгерлерін көреді. Аттарының басын бұрып үлгірмейді. Қараңғы түнге қарап атқан садақ оғы сауытсыз келе жатқан Олжабайдың дәл көкірегінен кеп қадалады. Олжабайдың тек:

– Дүниеге келген соң өлуге де тиістісің, – деуге шамасы келді. – Амал қанша, арманда кетіп барам. Бірақ мен өлсем де менің арманым жетінші ұрпағымда бір қайталанады. Бір әулетім өзім тәрізді батыр және асқан жырау болады, – деді де көзін жұмды...

– Иә, Олжабай өленді жақсы көретін еді, – деді Абылай. Содан кейін төсегінен түрегеліп, сауыты мен қаруын әкелуді бұйырды.

Олжабайдың айтқаны келді. Жетінші ұрпағында тағы бір ұл туды. Халық оған арғы бабасының атын берді. Ол жас еді, бірақ асқан дарынды, тамаша ақын болды...» [7]. Бұл үзіндіде халық арасында тараған рухтың қасиеті, дарыны өлмейді, ол болашақта қайта жаңғырады деген сенімнің көрінісі бейнеленген.

Көркем әдебиет үлгілерін саралай отырып, біз сөз етіп отырған «Ғажайып мекен» бейнесі өзі өмір сүріп отырған кезеңге сай көркемдік-бейнелілік тұрғыда байқаймыз. Себебі әр заманның өз ауыртпашылығы мен сынағы бар. Айталық, жаугерлік не соғыс заманындағы аңсаулы арман – бейбітшілік, тату-тәтті өмір. Денені ауру жайлап, мазаны алғандағы арман – еш жерің ауырмай, әрқашан тың, сергек жүру. Туған-туыс, жақын адамдар дүниеден өткенде, немесе адам өзі өлім жайында ойлағандағы арман – мәңгілік өмірге ие болу. Алайда бұл мәңгілік өмір барынша бақытқа толы болуы тиіс. Сол себепті «мәңгілік өмір орныққан Ғажайып мекенде» барлық адамзат ойлап тапқан ізгіліктер мен арман-қиялдардың сипаттары жинақталған. Оның қатарына ең сұлу мезгіл саналатын көктем де кіреді. Мәңгілік көктем орнаған ғажайып мекенде ағаштар біз мезгілде әрі гүлдеп, әрі жемістеп тұрады. Бұл – адамның эстетикалық мұраты мен материалды қажеттілігінің тоғысқан бейнесі. Себебі жеміс ағаштары тек көктемде ғана, сондай-ақ бір апталық уақыт аралығында ғана гүлдеп тұрады. Одан кейін айналаны ғажап сұлулыққа бөлеген гүлдер жерге түсіп, жоқ болады. Ал материалды қажеттілікті түсіндірер болсақ, гүлдеп тұрған көктемде азық, жеміс піспейді. Жемістің пісер уақыты жаз бен күз айы. Осылайша «Ғажайып мекен» барлық эстетикалық, материалдық және гуманистік мұраттарды өз бойына сіңірген бейне. Сондай-ақ, кез-келген адам баласына туған жер оттай ыстық, ең қасиетті мекен ретінде көрінеді. Балаң балалық шақ өткен туған өлкеде ең бақытты сәттер өткендей елестейді. Сол себепті кіндік қан тамған туған жер бақытты мекен, не болмаса кезінде бақытыңның куәсі болған жер ретінде қабылданады. «Ғажайып мекеннің» Туған жер бейнесімен астасуын осы жайтпен де түсіндіреміз. Сондай-ақ, туған жерден жаугершілік заманда еріксіз қоныс аудару жағдайы да халықтың мұңы. Жаңа жерді жатсыну, туған өлкемен салыстыра отырып, өз атамекенін сағыну және т.б. халықтың мұң-қасіреті, арман-қиялы, жақсы өмірге деген үміті, көңіліндегі шері осылайша жекелеген қаламгерлердің шығармаларында ерекше көрініс тапқан.

Қорытындылай келгенде, «Ғажайып мекен» мотивінің көркем прозадағы көрінісі сан түрлі. Ол жекелеген қаламгердің идеясы мен таным-түсінігіне байланысты әр түрлі бейнеде көрінеді. Түпкі бейнесі көне мифологиялық жазбалардан алынып, автордың идеясына байланысты жаңа интерпретацияда көрінетін шығармалар бар да, автор қиялынан ойлап тапқан, идеалды өмір, мінсіз қоғам қандай болуы керек деген сұраққа жауап іздейтін шығармалар бар. Алайда мұндай сюжетті қамтитын шығармалардың барлығын талдай келе, оның түпкі негізінде сол бағзы замандардан сақталып келе жатқан көне мифтік мотивтер жатқанын байқаймыз. Әр көркемөнер иесі осы арнаға өз үлесін

қосып, адамзаттың рухани қажеттілігін бейнелейтін идеяны өз стилінде қайта жаңғыртады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Астана: Аударма, 2002. – 584 бет.
- 2 Хилтон Дж. Потерянный горизонт. – Москва: АСТ, 2008. – 415 с.
- 3 Утопический роман XVI-XVII веков. – Москва: Художественная литература, 1971. – 493 с.
- 4 Иган Г. Город перестановок. – Москва: АСТ, 2016. – 509 с.
- 5 Кондратов Э. По багровой тропе в Эльдарадо. – Самара: Куйбышевское книжное издательство, 1965. – 196 с.
- 6 Соқпақбаев Б. Ергежейлілер еліне саяхат // <http://qasym.kz/berdibek-sokpakbaev-ergezhejli-eline-sayahat/>
- 7 І. Есенберлин. Көшпенділер. Жанталас. – Алматы: Көшпенділер, 2006. – 896 б.

РЕЗЮМЕ

В статье повествуется порожденное мифологическим сознанием понятие вечной жизни, которое, в свою очередь, послужило основой зарождения мотива «о земле обетованной», рассматривается понятие «земли обетованной» как пристанища, как вечного обиталища духа, дается объяснение мотива «вечности».

RESUME

The article deals with the mythological understanding of the eternal life which in its turn served the basis for the motive of “the promised land”. The notion “promised land” is considered as the shelter, as an eternal abode of the spirit. The explanation of the motive “eternity” is given.

Т.Ә. Ахметов

Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

Ыбырай Алтынсарин және тәжік-парсы әдебиеті

Аннотация

Мақалада қазақ және тәжік-парсы әдебиетіндегі байланыс ұлы ұстаз Ыбырай Алтынсариннің педагогикалық қызметі арқылы көрсетіледі. Оған негіз болған екі елге ортақ аңыз әңгімелер, ертегілер, батырлық және ғашықтық эпостық жырлар, толғаулар мен өлеңдер арқау болады.

Түйін сөздер: Құдай, қазақ, тәжік, Ы.Алтынсарин, Сүлеймен-Саламон, Қыдыр, Ескендір, Лұқман, шығыс.

Қазақстан мен Тәжікстан арасындағы достық қарым-қатынас, әдеби-мәдени рухани байланыс сонау көне дәуірлерден бері жалғасып келеді. Оны екі елге ортақ ертегі, аңыз әңгімелерден де, батырлық, ғашықтық эпостық жырларымыздан да, толғауларымыз бен өлеңдерімізден де аңғару қиын емес.

1069-1070 жылдары Жүсіп Баласағұни (ХІғ.) «Құтты білік» («Құдатұғу білік») дидактикалық поэмасын тудырса, оның бұл ісін жалғастырып Ахмет Иасауи (ХІ-ХІІ ғғ.) «Хикметтер», Ахмет Жүйнеки (ХІІ ғ.) «Қиссас ұл әнбия» (Ақиқат сыйы) кітабын жазған. Олардың дәстүрін жалғастырып Шәкәрім Құдайбердиев Физулидің «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасын, Тұрмағамбет Ізтілеуов Фердаусидің «Шахнама» дастанының сюжетін пайдаланып «Рүстем-Дастан», Мұхамеджан Сералин «Рүстем-Зораб», Жүсіпбек Шайхисламов «Хисса-и-хәзрат-е Юсуф әлейһи-ус-сәләм илан зұлайханның мәселесі», Қ.Байғұлұлы «Қиссас-ұл әнбия», Мәшһүр Жүсіп Көпеев «Гүлшат-Шеризат», Әріп Тәңірбергенев «Зияда-Шахмұрат», Әсет Найманбаев «Ер Шеризат» дастандарын өмірге әкелді.

Бұл дастандар нәзира дәстүрімен жазылған, кезінде елімізге кең тараған шығармалар болды. Назира дәстүрі – бір ақынның жазған шығармасын екінші ақын өзінше қайта жырлау. Жазба әдебиеті өкілдері ішінен бұл дәстүрді алғаш бастап берген Абай Құнанбаев пен Ыбырай Алтынсарин болатын. Оны тәжік-қазақ әдебиеті арасындағы әдеби байланысты зерттеп жүрген тәжіктің әдебиеттанушы ғалымы, профессор Атахан Сафуллаевтың мына пікірі де

растайды: «Қазақтың ағартушысы, ақыны және жазушысы Ыбырай Алтынсариннің шығармаларында тәжік пен қазақ әдебиетінің байланысы мейлінше айқын байқалады. Алтынсариннің тәжік-парсы әдебиетінен қажетінше пайдаланғандығы оның шығармаларының өнбойынан көрініп жатады. Шығыстық сарын Ыбырай өлеңдері мен хикаяларының үгіт-насихаттық әсерін күшейте түскен» [1, 136].

Ы.Алтынсарин өз шығармаларын негізінен балаларға білім-тәрбие беріп, ғылым-білімге, өнерге құлшындыру мақсатында жазғаны белгілі. Ұлы ұстаздың «Өсиет өлеңдері» де аты айтып тұрғандай, сол мақсатта жазылған:

...Пайғамбар бұрынғы уақытта Дәуіт еткен,
Патша боп, бұл дүниеге даңқы кеткен.
Отыз ұлым бар ғой деп, көптік ойлап,
Құдайым отызын да әлек еткен.

Жылаған Дәуіт патша тоба қылып,
Өзінің пенде екенін сонда біліп.
Мұнан соң Тақ-Сүлеймен туды дейді,
Отыз ұлға бір өзін жора қылып, –

десе, жастарды барға мастанып, асып-таспаудан сақтандырып, бұл дүниеде қанша даңқты болсаң да Алла алдында пенде екеніңді ұмытпа деген ақыл-кеңес айтады. Өлең жолдарындағы Дәуіт – даңқты патша Библиядағы Давид, – мұсылман дініндегі Дәуіт пайғамбар, Сүлеймен-Саламон – Давидтің ұлы. Бұлар туралы аңыз-әңгімелер құранда да бар. Олар «Талұт», «Талұт пен Дәуіт», «Дәуіттің адасуы» деген хикаяларда баяндалып, оның адамгершілігі, адалдығы, әділдігі, әр уақыт пайғамбырлық мәртебесін сақтай білетіндігі сөз етіледі.

«Шығыс аңыз-әңгімелерінде Сүлеймен патша туралы да көп айтылады. Ол жайында «Рабғузи қиссасында» да бірнеше әңгіме бар. Оларда Сүлейменнің жастығына қарамай ақылдылығы, білімділігі, әкесінің қате билігін түзеткені айтылады [2, 35].

Ы. Алтынсарин Құрандағы, Шығыс аңыз-әңгімелеріндегі адамгершілік идеясын балалар санасына сіңіруді көздейді. «Өсиет өлеңдерінде» Ескендір жайында әңгімелеп, оның патша болғанын, дүниені жаулағанын, өлмеуді арман етіп, мәңгі судан ішкен адам мәңгі өлмейді екен дегенді естіп, мәңгі суды іздеп барғанын баяндайды. Мәңгі судан су алып келуге уәзірі Қыдыр-Илиясты жұмсайды. Қыдыр-Илияс суға барып, өзі ішіп, патшаға арнап тағы бір кесе су алады. Сонда бір адамға көзі түсіп, одан «Мұнда отырған неткен жансыз, қарасақ келбетіңе мұсылмансыз?» деп жөн сұрайды. «Мен-дағы бір патша едім, еш күмәнсіз», – деп бейтаныс адам әңгімесін былайша жалғастырды:

Өлмеске мен де осындай талап еттім,
Бір күні осы суға келіп жеттім.
Әрбір іс уақытында қызық екен,
Ақыры өз басыма азап еттім.
Бір заман әлек болды барша елім,
Қалмады қыдырмаған ешбір жерім.
Кемдіктің неше түрлі бәрін көріп,
Аһ, енді өлім болса маған дедім.

Дүниені неше айналып, неше кездім,
Өз жаным мен денемнен өзім бездім.
Маған өлім бермеді Құдай-тағала,
Енді тастап дүниені мұнда келдім.

Қыдыр-Илияс қайтып келіп суды Ескендірге ұсынады. Ол ішейін деп ұмтылғанда су аузына бармай қояды. Оның себебін ақын мына жолдармен жеткізеді:

Тағында Тақ-Сүлеймен не қылмады,
 Өмірін соңындағы шағындады.
 Наушеруан – діні кәпір, әділ өтті,
 Дозаққа соның үшін жағылмады.

Бұзғанбыз әділдікті бұл мал үшін,
 Жиясыз оны-дағы бір жан үшін.
 Өзәзіл періштенің бастығы екен,
 Не болды тәкәппарлық қылғаны үшін?

Аюпты сегіз жылдай мың құрт жеді,
 Болыпты бөлек-бөлек соның тәні.
 Мал-жанның өре туған бәрі безіп,
 Далада жалғыз жатып, «Алла» деді.

Әділетсіз, тәкәппар адам қанша бай болса да жұмаққа бармайды, діні кәпір болса да, әділетті адам дозаққа жағылмайды. Ескендірдің аузына судың бармау себебі осында екен.

Өлеңде кездесетін Қыдыр-Ілияс – Ілияс Хызыр (Илья) пайғамбар. «Шығыс елдері ауыз әдебиетінде киелі адам бейнесінде көрініс табады. Наушеруан – ежелгі дәуірдегі Иран патшасы. Аюп – Айуб (Иов) пайғамбар, Қарынбай – қазақ ертегілері мен аңыздарында кездесетін сараң, қайырымсыз, мейірімсіз бай адамның бейнесі. «Қарынбай мұсылман мифологиясындағы Құрандағы Карун туралы аңызға байланысты қалыптасқан. Құран мазмұнын жақсы білген Ы. Алтынсарин «...ұмытпа бай болдым деп бір құдайды, жер жұтқан қайырсыздан Қарынбайды» – деп қалыптасқан аңыздың алғашқы нұсқасының мазмұн-мәнін дәл сақтаған. Құранның 28 сүресінде (аятында) Корун қайырымсыздығы, сараңдығы үшін Тәңірі қаһарына ұшырап, оны жер жұтады [3, 279]. Зылиқа-Жүсіп – кіршіксіз адал махаббат, сұлулық символына айналған Фердаусидің «Иусиф вә Зулайха» дастанының кейіпкерлері. Бұл аңыз Шығыста көп тараған, көп жырланған.

Өлең қазақтың он бір буынды қара өлең үлгісімен жазылған терме. Терме – өнеге, өсиет, ақыл-нақыл, ойлы, тапқыр сөздерді теріп айту. Ыбырай да бұл өлеңінде балаларға үлгі-өнеге, сабақ боларлық аңыз әңгімелердің басын шалып, бірінен соң біріне көшіп, адалдықты ізеттілікті, ізгілікті насихаттайды: «Қорлама кем адамды болсаң дана», «Ұмытпа бай болдым деп бір Құдайды», «Иманды ер Құдайынан ұялады», «Ренжітпе пенде болсаң, бейшараны», «Араз бол, кедей болсаң, ұрлықпенен. Кете бар, кесе басың шындықпенен! Қорек тап, бейнеттен де Тәңірің жәрдем, Телмірме бір адамға мұңлықпенен!», «Бір әділ, қазынасы кең патшанды ізде!», «Мақтанба бақыттымын деп бағыңызға», «Мақтанба сұлуымын деп ажарыңа», Ажарсыз адамдарды ал назарыңа».

Бос мақтаннан, асып-тасудан, қайырымсыздықтан, сабырсыздықтан сақтандырады: «Жер жұтқан қайырсыздан Қарынбайды», «Іске аспай бақ-дәулетің қалуы оңай, Басыңнан бағын тайған шағыңызда», «Зылиқа, Жүсіппенен сұлу өткен, Тұрмаған ажал ара ажалына», «Бақ тайса ерге дәулет құралмаған», «Ағайын жат болады алыс болса, Болады жат та жақын таныс болса, Достарың, дұшпан түгіл, табалайды, Аяғын бір нәрседен шалыс болса!».

Бұл балалар үшін таптырмас дәріс!

Құранда Ескендір шапағатты, қайырымды, ізгі жан. Абай: «Ескендір» поэмасында:

Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?

Македония шаһары оған мекен.

Филипп патша баласы, өр көңілді,

Мақтан сүйгіш, қызғаншақ адам екен, –

деп оның ашкөздігін айтса, Ыбырай да тәкаппарлығын, тойымсыздығын көрсеткен. Абай поэмасының да өн-бойында ағартушылық идея, публицистикаға тән үгіт-насихат, өсиет, тәлім-тәрбие жатыр. Ол бірде:

Мықтымын деп мақтанба, ақыл білсең,
Мықты болсаң, өзіңнің нәпсіңді жең.
Іші тар, көре алмастың біреуі – сен,
Ондай кісі бұл жерге келмейді тең, –

десе, поэманың соңғы шумақтарында оқушысына:

...Қарның тойса, қайғырма мақтан үшін,
Тоймас көзің тояр деп қайғы жеме.

Қу өмір жолдас болмас, әлі-ақ өтер,
Өз күлкіңе өзің қарық болма бекер!
Ұятың мен арыңды малға сатып,
Ұятсызда иман жоқ, түпке жетер.

Мақтанасың біруге мақтасын деп,
Шауажайымнан еш адам қақпасын деп.
Сен кеткен соң артыңнан күліп қалар,
Антұрғаннан құдайым сақтасын деп.

Ақылсыз өзін мақтап былжырайды,
Бойына өлшеп сөйлесең, не құрайды?
Жақсы болсаң, жарықты кім көрмейді,
Өз бағыңды өзіңнен кім сұрайды?! –

деген ақыл-кеңес айтады. Фирдауси «Шахнамасында» Ескендірдің біздің эрадан бұрын 110-335 жылдар аралығында Иранда шахтық құрған Дараптың (Дарий үшінші Кодоманның) баласы десе, Низами «Ескендір намасында» Филикустың (Филипптің) баласы етіп көрсетеді. Ескендірдің әкесі Абайдың Ескендір поэмасында да Филипп деп алынған. М. Әуезов бұл поэманың Низамидің «Ескендірнамасындағы» аңыз әңгімелердің сюжеттерінен алынып жазылғанын, Абай аңызды өмір шындығына жақындатып, реалистік стильге бұрып, Александр Македонский жайына қарай бейімдегенін айта келіп: «Және де тарихтық дәл деректер бойынша, ертегілік Хызырдың орнына Ескендірдің тәрбиешісі болған философ Аристотель кіреді. Сөйтіп, адамдары мен олар арасындағы мінез-қатынастарға Абай тарихи шындықты негізгі арқау етеді [4, 180], – дейді.

Ыбырай мен Абайдың шығарма соңында айтқан уағыздары да бір-бірімен мазмұндас, ұқсас. Екеуі бір-бірімен кездесіп, сөйлеспеген, Ыбырай мен Абайдың Ескендір туралы жырларындағы ой-пікірлерінің бір жерден шығып, тоғысуы таң қалдырады.

Ыбырайдың «Өсиет өлеңдерінен», біріншіден, ақынның ізденпаздығын, білімпаздығын, екіншіден, араб, Шығыс классикалық әдебиетімен таныс болғанын, араб тілін білгенін, Құранды да оқып, зерттегенін, үшіншіден, ислам дінін ардақтап, оның идеяларын насихаттағанын, төртіншіден, оның шығыстың нәзира дәстүрін қазақ жазба әдебиетінде алғаш қолданған ақын екендігін байқаймыз.

Лұқман – шығыс әдебиетінде жиі кездесетін данышпан адам бейнесі. Яғни Лұқман – араб тілінде данышпан деген сөз. Бұл данышпан кісі жайында ислам діні шыққанша арабтарда да аңыз әңгімелер көп болыпты.

Құран Кәрімде: «Рас Лұқманға шүкіршілік етуі үшін даналық бердік, – делінеді. – Кім шүкір етсе, өзі үшін шүкір етеді. Ал кім мұңыз, мақтауға лайық. (Лұқман аса дана, табиғи болған кісі. Жалпы көзқарас бойынша, Лұқман пайғамбер емес, дәрігер б.ж.м.р.) (12)» [5, 31].

«Қисас-и Рабғузи» («Рабғузи қиссалары») кітабында Лұқман туралы хикаяттар Лұқман Хакім деген атпен беріледі. Бұл шығарма 1310 жылы жазылған, авторы – Бурханединұлы қазы Несреддин. Ы. Алтынсарин «Лұқпан әкім» әңгімесін өзінің ағартушылық көзқарасына бейімдеп, дүмше молдалардың ғылым-білімге ұмтылған

жастарға қарсылығын сынай баяндайды: Сопысымақтың «Сіздің ауруға ем етуіңіз күнә» деген сөзіне жауап берген Лұқпан оған: «Қашан да бір істі істегіңіз келсе, ол іске әуелі ақылыңызды, онан соң көзіңізді жұмсаңыз, сонан соң ақылыңыз дұрыстаса, көзіңіз көріп, жөнін танып, мақұл көрсе, тіліңіз бен қолыңызға сонда ерік беріңіз» деген ақыл айтып, «Бір шөпті у етіп жаратты, екінші шөпті оған басытқы етіп жаратты; бұларды да танып, бұйрықты орнына жұмсамасақ – күнәлі боласың, тиісті пайдалы орнына жұмсаудан обал болмаса керек» дейді.

Бұл сөздер де балаларға үлгі-өнеге, өсиет.

Ы. Алтынсариннің тәжік-парсы әдебиетімен байланысы жайында тәжікстандық әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Абдусаттар Нұралиев «XIX және XX ғасырлардағы тәжік-қазақ мәдени-әдеби байланысы» атты монографиясында: «Тәжік фольклорын зерттеушілер Көрғұлы жайлы аңыз түрік халықтарының творчествосынан дамыған шығарма деп санайды. Ал оның тәжікше варианты Орта Азия халықтарының достығы мен өзара шығармашылық байланыстарының нәтижесі болып саналады.

XIX ғасырдың орта шенінде пайда болған Көрғұлы қиссасының қазақша варианты қазақ халқының төл туындысына жақын келеді. Олай дейтініміз Шоқан Уалиханов пен Ыбырай Алтынсарин заманында Көрғұлы қазақтар арасында кең тараған болатын. Шоқан Уалиханов ол қиссаның кейбір үзінділерін өз қолымен жазса, Ыбырай Алтынсарин өз өлеңдеріне Көрғұлының ұлы Әуезге жазған нақыл сөздерін пайдаланған еді» – десе, енді бірде: «Атақты «Шахнама» сюжеттері қазақ ауыз әдебиеті ғана емес, жазба әдебиетінде де кең тараған. Әсіресе, А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин шығармаларында Шахнаменің негізгі кейіпкерлері – Жәмшид, Ескендір, Анушерван, Рүстем, Бахрам ж.б есімдері ерекше бір құрметпен аталады. Бұл тектен тек емес. XIX және XX ғасырлардағы қазақ ауыз әдебиетін зерттеудің нәтижесі, аудармашылардың бұл кейіпкерлердің ерліктерін, қоғамдық ойды қалыптастыруға пайдаланғандарын көрсетеді. Гуманизмнің ұлы идеялары, шынайы патриотизм, Отанды шақырусыз келген жаудан қорғау сол кездегі қазақ халқының рухына өте жақын болатын. Сондықтан да «Шахнаме» сюжеттері қазақ халқының «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр», «Ер тарғын» сияқты батырлық жырларынан орын алған және оларды қай жағынан болса да жақсартып, жаңа биікке көтеруге әсерін тигізгені көрініп-ақ тұр. «Шахнаме» қазақ оқушылары үшін сонысымен де құнды» деген пікір айтады [6, 86-87].

Тәжік совет энциклопедиясының 8-ші томында Қазақстанға арналған мақалада Алтынсариннің де есімі аталыпты. Мақалада Алтынсариннің XIX ғасырдың екінші жартысындағы ағартушылық қызметі, қазақ мектептері үшін жазған оқулықтары, шығармашылық өнері және оның тәжік-парсы классикалық әдебиетін жақсы білетіндігі туралы қысқаша мәлімет берілген [7, 268].

Тәжікстанда жарық көрген «Тәжік әдебиеті мен өнерінің энциклопедиясында» да Алтынсариннің есімі құрметпен аталады. Осы кітаптағы тәжік-қазақ әдеби байланыстары туралы арнайы мақалада: «Қазақтың ағартушы демократ ақыны, жазушысы әрі дарынды педагогі Ыбырай Алтынсариннің бүкіл әдеби және ғылыми мұрасында көркем аударма ерекше орын алатындығы әмбеге аян. Оның аудармалары арқылы қазақ халқы шығыстың, орыстың демократияшыл ой-пікірімен таныса бастаған. Алтынсарин өзінің оқулық ретінде арнайы жазылған хрестоматиясында қазақ әдебиетіндегі көркем шығармалардан үзінділер келтірумен қатар тәжіктің классикалық әдебиетінен өзі аударған өлең, хикаяларды да ендірген. Ескендір, Атымтай, Лұқпан сияқты образдарды өзінің адамгершілік, ағартушылық ой-пікірін уағыздау үшін орынды пайдаланған» [8, 24], – деп жазылған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Паеми барадари», («Достық жаршысы») – Душанбе, 1972. – 136 б.
- 2 Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 35 б.
- 3 Сәтбаева Ш. Алтынсарин өрнектерінің кейбір сырлары. «Ыбырай Алтынсарин тағылымы». – Алматы: «Жазушы», 1991. – 279 б.
- 4 Әуезов М. Абай Құнанбаев. – Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1967. – 180 б.
- 5 Лұқман сүресі, 31.
- 6 Таджикско-казахские культурно-литературные связи XIX и XX вв. – Душанбе «Сурушан», 2001. - С. 86-87.
- 7 Энциклопедияи советии тожик. – Душанбе, 1976. – 268 б.
- 8 Нұралиев А. Ыбырай Алтынсарин. «Энциклопедияи Адабиет» ва сангати тожик. – Душанбе, 2004. – 24 б.

РЕЗЮМЕ

В статье показана взаимосвязь казахской и таджико-персидской литературы через педагогическое наследие великого просветителя Ибрая Алтынсарина, основанная на сказках, былинах, героических эпосах, стихотворениях, являющимися общими для двух народов.

RESUME

The given article is devoted to the interconnection of the Kazakh and Tajik-Persian literature through the pedagogical heritage of the great enlightener IbrayAltynsarin based on fairy-tales, fables, heroic epics, poems being of the common character to both peoples.

Г.Қ. Рысбаева

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, филол. ғыл. канд., профессор м.а.

«Айналайын» сөзінің этнолингвистикалық сипаты

Аннотация

Мақалада тұрақты тіркестердің халық өмірімен, халықтың ұлттық-мәдени менталитетімен байланыстылығы «Айналайын» сөзіне қатысты этнолингвистикалық тұрғыда сипатталады. Қазіргі таңда қоршаған орта, әлем, дүние туралы барлық мағлұматтар халықтың сан ғасырлық дүниетанымы негізінде туындаған тілдік бірліктер яғни мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, қанатты сөздер арқылы сақталып, атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа беріліп, әлемнің тілдегі бейнесі жаңарып та, толығып та отырады. Әр ұлттың өз ғаламның тілдік бейнесі бар, себебі тіл тек ойлау, қарым-қатынастың құралы ғана емес, тіл бүкіл этностың рухани және мәдени айнасы. Тілдегі мәдени құндылықтар сөздердің мәні арқылы ұлттық мінез бен ұлттық менталитетті қалыптастырады. «Айналайын» сөзі көбінесе алғыс, жақсы көру мағынасында жұмсалады және «Айналайын» сөзі – үлкен кісінің өзінен кіші адамды жақсы көргенде айтатын сөзі, құрметтеу, кішірейту, еркелету т.б. мағынада қолданады.

Түйін сөздер: этнолингвистика, айналайын, құрметтеу, кішірейту, еркелету, эмоционалды-экспрессивті, отқа табыну, құрбандық, тазарту.

Этнолингвистика орта ғасырда шығыс елдерінде болып, XVII ғасырда қайта Европа елдеріне өтіп, бүкіл тіл білімінің тарихын басынан кешірді. Қазіргі таңда этнолингвистика АҚШ, ТМД елдерінде жоғарғы деңгейде зерттелуде. Жалпы, этнолингвистиканы тіл ғылымының термині ретінде орнықтырған Э. Сепир болды. Орыс тіл білімінде этнолингвистикалық бағытта ең алғаш қомақты ой-тұжырым жасап, зерттеу жүргізген ғалымдар: А.А. Потемня, Н.И. Толстой, В.Н. Топоров, В.В. Иванов, А.Ф. Журавлев, қазақ тіл білімінде этнолингвистика негізін салушылар Ә. Қайдар, Е. Жанпейісов, т.б. Этнолингвистика – гректің этнос (халық, тайпа) және лингвистика деген ұғымдарынан туындайтын, тілді оның мәдениетке қатысты тұрғысынан зерделейтін әрі лингвистикалық этномәдени және этнопсихологиялық факторлардың біте қайнаса

келіп, тілдің қызметі мен дамуына тигізетін әсерін зерттейтін тіл білімінің саласы. «Этнолингвистика – этос болмысын оның тілі арқылы танып-білу мақсатынан туындаған лингвистиканың жаңа да дербес бір саласы. Этнолингвистика «этнос», «этнос болмысы», «этнос тілі» «не тіл әлемі» деген ұғым-түсініктерге ерекше мән береді» [1, 8].

«Айналайын» сөзін түркологияда Ш. Уәлиханов, О. Сүлейменов және шетелдік авторлар Ильза Циртаутас, Мажарстан этнограф ғалымы Йозеф Торма, т.б. жан-жақты қарастырған.

Ш. Уәлиханов бірінші болып «айналайын» сөзін «айналайын, қарағым, шырағым» тіркесінде қағазға түсірген. Қазақтар «айналмақ» деген құрбандықты білетінін жазады [2, 155]. Ал, мажарстан этнограф ғалымы Йозеф Торма «Айналайын» сөзін қазақ тілінде және түркі тілдес халықтарда қандай мағынада қолданылатынын жан-жақты зерттей келе, оның табиғатын толық ашып берді десе болады. Ол өз зерттеуінде былай дейді: «Айналайын» сөзін қазақтар сөйлескенде, өте жиі естуге болады. Ол балаларға, жасы кіші адамдарға, әсіресе, қаратпа сөз сөйлеп тұрған адам өзі сыйлайтын адамға, айтылғанда қолданылады. Негізінен, бұл сөзді жасы кіші адам өзінен үлкен адамға қаратып айта қоймайды...» т.б. «Айналайын» сөзінің төрт мағынасын көрсетеді: 1) «Менің қымбаттым, сүйкімдім». Сын есім түрінде: Айналайын балалар; 2) «Баланы шамадан тыс еркелету», Балаға айналайын өтіп кеткен; 3) «Жарайсың айна-а-лайын» – созыңқы дауыспен, Наурыз айтыста; 4) «Айтылған сөзге тәнті болып, таңғалғанда». Айналайын сөзінен делінген [3, 4]. Й. Торма: «Айнал» етістігінің ежелгі, бастапқы түрі, «айдай айналу», «айналып өту, айналып жүгіру, айналып билеу», «айдың айналуын қайталау» мағынасында болуы мүмкін деген болжам айтады. Мажар тілінде көрүлуграл «біреуден айнала секіру» деген мағынада, ал, айнороз сөзі есейген баланы еркелетпеу керектігін мезгейді.

Айналайын сөзі сонау тұрмыс-салт шартына, садағаң кетейін, құрбаның болайын деген ыңғайда айтылатын айналу етістігімен байланысты. Юдахиннің сөздігі бойынша садаға не садақа «ризашылық құрбан» мағынасында. Қазақ және қырғыз тілдерінде айналайын, айланайын сөзі айналу етістігінен алшақтап жеке одағай сөз ретінде танылады.

«Айналайын» сөзі әр халықта әртүрлі айтылғанымен, семантикалық мағынасы жағынан да бір-біріне ұқсас. Қырғыз тілінде «айналайын»-ның бірнеше фонетикалық түрлері бар: айналайын, айнанайын, айлайын. Сөздікте басқа да синонимдер қағылайын «мейлі мен соғылайын!» немесе «мейлі мен айналайын!» беріледі. Екеуінің аудармасы: «қымбаттым» мағынасында. Келесі: «Сен үшін өз еркіммен өліп кетейін!» мағынасында. «Айналайын кетейиним!» – «Сен үшін құрбандыққа әзірмін!» мағынасында. Қырғыз тілінде бұдан басқа «Қағылайын тилиңнен!» тіркесі «Ай, сенің сүйкімді тілің, ай!» мағынасында. Түркіменнің «гөзиндин айланайын» сөзбе-сөз: «көзіңнен айналайын» деген мағынада аудармасы «қымбаттым»; өзбек тілінде «айланай» мағынасы – «қымбаттым». «Қаёққа бораяпсан айланай болам?» аудармасы – «Қымбатты балам, қайда барасың?» деген мағынада. «Айлансын!» «Мейлі айналсын» аудармасы «Құрбан болып өлсін!»; қарайымша «Айналдырма тишлярни» мағынасы «Басымды қатырма» деген мағынада. Азербайжанша «Құрбан олайым» – «Құрбан болайын»; түрікмен тілінде де осы мағынадағы айтылатын сөз «Садағаң болайын және Садағаң гидейін» қазақша «Садағаң кетейін» деген сөзбен мағыналас. Өзбекше: «кузингиздан айланайын» және түркіменше «гөзиндин айланайын» сөздері сөзбе-сөз: «көзіңнен айналайын» деген мағынада жұмсалады.

«Айналайын» сөзі от арқылы аластау /зороастризм/ тәсіліне байланысты пайда болған. «Ауру адамды айналу арқылы оның бойындағы дертін өзіне қабылдауға, оны сөйтіп аман алып қалуға болады» деген ертедегі сенім негізінде қазақтарда баласын, жақын адамын үш рет айналып өту әрекетін кейін сөз жүзіне ауыстырып, «айналайын» дейтін болған. Демек, жас баланы емірене сүйгенде, жақсы көргенде айтылатын «айналайын» деген сөздер қалыптасқан. Отты ортаға алау (костер) ғып жағып оны

төңірегіне айналып билейтін дәстүр болған, яғни халықтар от жағып, оны айнала би билеп, сауық құрған. Бұндай мейрамдар жаздың ең ұзақ күні 22 маусымда өткізілген. Мұндай мейрамдарға орыстардың «Иван Купала», беларустардың «Янка Купала» мейрамын, француздардың «Киелі Жан (Святого Жана)» мейрамын айтуға болады. Мынадай екі сөз *iū-n* – «жас», *n-iū* – «жаңа» деген мағынада герман тілдерінде, соның ішінде ағылшын тілінде *iung* (*young*) – жас, *new* – жаңа деген мағынада. Түркі тілдерінде бұл сөзге «i» аффиксі қосу арқылы *iangi* – жаңа (өзбекше), *eni* – жаңа (түрікше) жасалады. Ал қазақ тілінде *iān-a* «жаңа» деген мағынада. Сондықтан болар бұл мейрамға тек қана жастар қатысқан [4, 102-105]. Наурыз мерекесі күні (наурыздың 22 күні) от жағылып, бүкіл ауыл адамдары жас ерекшеліктеріне қарай топ-топ болып от ортасынан өтіп бара жатып қолдарындағы басына майлы шүберек ораған таяқтарын тұтатады. «*Алас, алас, әр бәледен қалас!*» деп хормен өлең айтып, айнала төңіректі отпен тазалап шығады, жастар жағы жанған оттан секіреді. Сол сияқты секірудің де мән-мағынасы жоқ емес. Қырсық, кесапаттан тазару, аластату үшін жасаған. Қазақ, қырғыздар отқа табынып, оны барлық жаманшылықтан сақтаушы, тазартушы ретінде құдірет тұтады. Анимистік наным бойынша өлген адамның жаны оттан, от жарығы шырақтан қорқады. От адамға қамқорлық етумен бірге, ол оның жауы да болады. Өйткені ол мылқау, мейрімсіз, тілсіз жау. От адамдарға үрей, қорқыныш сезімін тудырады. Сондықтан өлген адамның жаны үйіне қайта оралмасын деген ниетпен оның басына шырақ қойылып, түні бойы күзетілетін болған. «Қырық күнге дейін өлген адамның тәні бұзылмайды» деп білген ата-бабаларымыз «Жатқан жері жарық болсын!» деген мақсатпен де қырық күнге дейін күн сайын шырақ жаққан. Бұл салт отқа табыну ғұрпы мен оның жылтқыш, тазартқыш қасиетіне сенуге байланысты пайда болған. Ш. Уәлиханов: «Қазақтар жан беру, уәде, серт беру немесе жан сөзін ант беру үшін екі жерден от жағып, кінасы бар адам сол екі оттың арасынан өтеді... Сонымен бірге олар отқа табынып, оттың қаһарынан қорыққан, сол оттың қаһарымен анттасқан, – дейді [5, 154-177]. Отпен емдеу, отпен тазарту бүгінге күнде де бар.

Жоғарыда айтқандай, «*Айналайын*» сөзінің шығуы отпен аласату, яғни зороастризм дінімен байланысты деп түсінеміз, өйткені мұсылмандар жыл сайын Мекке қаласына барып, қажылық етіп қайтады. Қажыға келушілер Қағбаны жеті рет айналып шығады. Қағбаны жеті рет айналып шығу зороастризм дінінен алынған салт. Дәлірек айтсақ, Мұсылмандардың ислам дінінің орталығы Мекке қаласына барып, қажылық етіп қайтауы діни әдет-ғұрып. Бұл діни ғұрып қажы деп аталды. Қажыға барған мұсылмандардың табынатын қасиетті орындары Арабияның Хиджаз обылысындағы Мұхаммедтің алғашқыда пайғамбарлық насихатын таратқан Мекке мен Мадина қалалары. Меккеге келгендер Қағбаға барады. Қағба төрт бұрышты, биіктігі жеті, ені төрт метр, төбесі жазық, терезесі жоқ үй. Оның бұрышына жақын жерде бір ғана есігі бар, іші бос әрі қараңғы. Қағбаны діндарлар құдай үйі деп санайды. Қағбаның күн шығыс жақ қабырғасына жапсырыла қойылған қара тас (аль-хаджар-уль-асвад), оның қасында зәмзәм құдығы бар. Қажыға келушілер Қағбаға жақындағанда сыртқы киімдерін шешіп, Қағбаны жеті рет айналып шығады. Олар қара тасты сүйіп, зәмзәм құдығынан сусындайды. Қағбаны жеті рет айналып шығу зороастризм дінінен алынған салт. Мәселен, ертеде андроновтықтар арасында үй салу дәстүрі құрбандық шалудан басталған. Құрбандыққа сүт толы ыдыстар әкелініп, бұқа не бағлан шылынған. Сүт ішіліп, ет желініп болған соң, құмыралар мен сүйектер болашақ үйдің ошағының басына, оның тірілуінің, табалдырығының астына көмілген. Үй шатырын орнатар кезде оның жоғарғы өрлігіне құрбандыққа шалынған малдың қанын шашып, той-томалақ жасаған. Үйдің басты тіреу бағаны адамдардың көк аспанмен байланысын бейнелеген. Мерекелерде үйді гүлмен безендірген. Неке тойларында тас тіреу жанында жас күйеу мен қалыңдық отырған. Жай күндері бұл құрметті орында ақсақалдар отыратын болған.

Қазақтарда құрбандыққа қой соятын болған. Садақаға бұрын да, қазір де төрт түлік малдың қайсысы болса да сойыла береді, көбінесе садақаға түйе, жылқы, қой және кейде өгіз сойылады; бірақ қашан да болса еркек мал және ерекше бір белгісі бар мал сойылады. «Құдайыға» мал сойып, көпшіліктің батасын алады. Алла атымен айтқан құдайысы «ақсарбас» деп аталады. Ақсарбастың үш түрі бар: бозқасқа, көкқасақа, және қызылқасқа. Бозқасқа десе – қой, көкқасқа десе – жылқы, қызылқасқа десе – сиыр сойылып құдайы беріліп көпшіліктің батасын алады. Жақсылық тілеген кезде «ақсарбас» қой сояды. Ақсарбас, ақ, қызыл қойларды қасиетті деп санайды. Ал қара қойды қонаққа, сыйға соймайды. Ерулікке де қара қой апармайды. Аллаға жалбарынған кезде ақсарбас қой сойылып, құрбандық шалуға пайдаланады. Бұл ырым осы күндерде де қолданылады.

«Айналайын» сөзі көбінесе қарағым, қарашығым, шырағым, жарқыным, жаным, жалғызым, жұлдызым, күнім деген сияқты сөздермен тіркесіп қолданылады. Олар: *айналайын қарағым, айналайын шырағым, айналайын жарқыным, айналайын жаным, айналайын жалғызым, айналайын күнім, көзіңнен айналайын, айналып өту, айналып жүгіру, айналып би билеу, басынан айналдыру, айналып шығу, үш рет айналу, жеті рет айналу; өзбекше: «қузингиздан айланайын», түркіменше «гөзиндин айланайын» және қырғызша «элден айнанайын», «оозуңдан айланайын», «элден айланайын», «башымнан айналсын!»*, т.б. Мысалы:

*Айналайын, шырағым,
Көлге біткен құрағым /«Бесік жыры»/*

*Айналайын анамыз
Аязды күні айналдың
Бұлтты күні толғандың... /Батырлар жыры/.*

«Айналайын» сөзі кейде құдай сөзімен тіркесіп келеді: «айналайын құдайым, айналайын құдай-ау, айналайын бір құдай», т.б.

*Айналайын құдайым,
Дергейіңе жылайын /Батырлар жыры/.*

*Айналайын құдай-ау,
Хабарын кімнен аламыз?! /Батырлар жыры/.*

*Қыс қыстауы Бұқаржай
Сені берген иемнен
Айналайын бір құдай,
Дәмем еді осындай /Батырлар жыры/.*

«Айналайын» сөзі етістігі түркі тілдерінде жиі айтылатын қозғалысты білдіретін етістіктердей шығыс септігін не табыс септігін мегзейді. «Айналайын» сөзі де осы ерекшелікті сақтаған.

*Айналайын айтқан сөзіңнен,
Айналайын сенің өзіңнен,
Айналайын жәудіреген көзіңнен /Халық әні/.*

Тіліміздегі «айналайын» сөзінің төркіні көне замандағы діни-нанымдардан туындаған. «Айналайын» сөзінің бірнеше мағынасы бар.

Үлкен кісінің өзінен кіші адамды жақсы көргенде айтатын одағай сөз. Жақсы көргенде «айналайын» деп жататынымыз сондықтан болар. Мысалы: Көкелерім бе келе жатқан, боталарым ба келе жатқан?! Қуаттарым-ай, келіндер, әжеміздің үйіне барамыз деп келе жатқан ғой, ой, *айналайындар-ай*, – деп кебісін сүйрете-мүйрете алдынан шығып, немерелерін емірене сүйіп жатыр /«Жұлдыз»/. Көздерде көк ала үйрек байпаңдаған, Құрбыға бір сөзім бар айта алмаған. Сыпырған томағасын ителгідей, *Көзіңнен айналайын жаутаңдаған /Халық әні/*. *Айналайын...* асыл айнама, қадірлі қызым! /М. Әуезов/. Шал

баланы құшақтап, – кешір *айналайын*, мен сені ұрайын деп ұрған жоқпын, – деді /Б. Соқпақбаев, Жекпе-жек/.

«*Айналайын*» сөзі көбінесе бір, үш, жеті сан есімдерімен тіркесіп келеді. Мәселен, «Қарасай – Қазы» жырында жорыққа аттанғалы тұрған ағасы Қарасайдың аман-есен келуі үшін өзін құрбан етуге дайын екендігін Қибат:

*Айналайын, жан аға,
Үш айналып болайын,
Көке сенен садаға, –
деп білдіреді.*

Жырдағы Қибаттың соғысқа кетіп бара жатқан ағасының амандығы үшін өзін құрбандыққа ұсынуы ағаға деген құрмет. Бұдан біз әуелгі аруақтарға табыну ғұрпының келе-келе ұлттық дәстүрге, өзара сыйласымдылық тәрізді тәлім тәрбиелік мәнге ауысқанын байқаймыз. Екіншіден, осындағы үш рет айналу сөзінің маңызы зор. Оның әуелгі шығу тегі, адам жаны үш әлемді (жоғарғы, ортаңғы, төменгі) айналады деген наныммен сақтар дәуірінде обаларды айнарудан бастаған. Түркілер өлген адамды шаман рәсімі бойынша жерлеген. Дәлірек айтсақ, биіктеу жерге киіз үй тігіп, өлікті алдымен сол үйге қойған. Сол маңайға құрбандыққа әкелген малды байлаған. Өлген адамның жақындары жылап-сықтап, бетін тілгілеп, шашын жұлып, өлік жатқан үйді 7 рет айналатын болған.

Қазақтарда айналма, айналуға болмайды деген тыйымдар бар. Бір затты айналып өтуден сақтанады. Бір адамды айналып шығу оның бойындағы барлық ауруларын, барлық сиқырлы дерттерін өзіне жұқтырып алу болып есептеледі. «Айналайын» деген сөздің шығу тегі де осыдан болса керек. Бұл сені «айналып шығайын» деген мағынада айтылатын сөз. Ал, Орта Азия түріктерінде ургулайын деген сөз «сені айналып шығайын» деген мағынаны білдіреді екен. «Бұрын балажан адам баламның орнына тәңірім өзімді ал деген, ауру баласы жатқан үйді, мойнына белбеуін салып, айнала жүгіретін болған, ал оның туысқандары мен ауылдастары оған ондай қатерлі әрекеттерді істетпеуге тырысатын» [2, 32]. Қазақтар айналып өтудің әсеріне әбден сенген. Олар қолына түскен құсты басынан бірнеше рет айналдырып алмай жібермейді. Сол құс барлық ауыртпалықты (жамандықты, бақытсыздықты) өзімен ала кетеді деп түсінген. Өзін аруақтарға ұсынған адам да солай істейді. Сондықтан да «айналайын» дейді.

Қорыта келе, «айналайын» сөзі көбінесе алғыс, жақсы көру мағынасында жұмсалады. «Айналайын» сөзі – үлкен кісінің өзінен кіші адамды жақсы көргенде айтатын сөзі, құрметтеу, кішірейту, еркелету т.б. мағынада қолданады және ол дауыс ырғағына байланысты эмоционалды-экспрессивті мағына реңкін өзгертіп отырады. Бұл сөзді жасы кіші адам өзінен үлкен адамға қаратып айта қоймайды. «*Айналайын*» сөзі отқа табынуға /зороастризм/ байланысты және «Садағаң кетейін, құрбаның болайын» деген ыңғайда айтылатын айналу етістігімен байланысты. Сонымен қатар, оның адамды емдеу, оны басына төнген бәле-жаладан, ауру-сырқаудан тазарту тәсіліне де байланысты пайда болған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қайдаров Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселері. – Алматы: Ана тілі, 1998. - 304 б.
- 2 Уәлиханов Ш. Мақалалары мен хаттары. – Алматы, 1949. - 170 б.
- 3 Торма Й. «Айналайын» // Ана тілі. - 1994. - №47. - 4-5 б.
- 4 Сулейменов О. Язык письма. – Алматы-Рим, 1998. - 502 с.
- 5 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 2-бас. - Алматы, 1985. - 560 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается связь устойчивых словосочетаний с бытом и с национально-культурным менталитетом народа, в частности, слово «Айналайын» со стороны этнолингвистики. Рассматривается возникновение и сфера применения данного слова.

RESUME

The author of the article examines the relations of set expressions with life and with the national-cultural mentality of the people and particularly the word “Aynalaiyn” from the side of ethno linguistics. The author considers the origin and scope of the word “Aynalaiyn”.

Аннотация

Мақалада қазақ әдеби тілінің қалыптасуында өзіндік орны, қалдырған ізі бар қыпшақ тілінде жазылған мұралардың тілдік ерекшеліктері қарастырылған. Кейбір сөздердің мәтіндегі қолданылу сипаты беріліп, семантикасы ашылған. Іргелі зерттеу еңбектердегі талдау пікірлер негізге алына отырып, қарастырылған сөздердің мән мәтіндегі мағынасы бағамдалған.

Түйін сөздер: семантика, көне түркі дәуірі, қыпшақ тілі, әдеби ескерткіштер, батырлар жыры, көркем әдебиет.

С. Симбаева

«Тұран-Астана» университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

А.А. Амангелді

«Тұран-Астана» университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

Қыпшақ тілінде жазылған әдеби мұраларда кездесетін сөздер сипаты

Қазіргі қолданыста жүрген қазақ сөздерінің барлығының семантикасы нақты, анық, түсінікті деп айту қиын. Оның өзіндік себеп-салдары бар. Атап айтатын болсақ, сан ғасырды артына тастаған, тарих қойнауына жұтылып жоқ болған халық тарихымен қоса оның тілі де сан белесті басынан өткеріп, қалыптасу, даму кезеңдерін басынан кешірді. Сол себепті де қазақ тілінің тарихы көне түркі, орта ғасыр, әдеби ескерткіштерінің материалдарын салыстыра зерттеу негізінде танылады.

Ал қазақ тілінің тарихи тамырларының бірі болып табылатын қыпшақ тілінде жазылған мол әдеби мұралардың барлығы бірдей толығынан ғылыми айналысқа түсті, олардың тілдік ерекшеліктеріне қатысты мәселелер түбегейлі шешімін тапты деп айтуға әлі де болса ертерек. Қазіргі қыпшақ тілдері тобына жатқызылып жүрген қазақ, татар, қарақалпақ, құмық, башқұрт, қырғыз тілдерінің өз алдына жеке ұлт, халық тілі болып қалыптасуына Ноғайлы дәуірі де ұйтқы болды, өзіндік рөл атқарды.

Әдеби тіліміздің даму жолы көркем әдебиет тарихымен ұштасып жатады және оның көптеген мәселелері ұлт поэзиясын танып-білумен де шешіледі. Тілді зерттеу үшін сол халықтың рухани-мәдени дүниесінің тарихымен жақсы танысу қажет. Көптеген халықтардың тарихында оның әдеби тілінің қалыптасып, дамуы көркем әдебиетіне, оның ішінде поэзиясына тікелей қатысты болып келетінін бүгінгі тілтану теориясы мақұлдайды.

Тек жеке сөздер емес, тұрақты немесе лексикалық тіркес болып келетін сөздер де қыпшақ тілдеріне, оның ішінде сол кезеңдегі және қазіргі кездегі қазақ тіліне тән қолданыстар. Сол сөздердің біразына тоқтала кетейік.

Мысалы, *жаушы* сөзін батырлар жырынан жиі кездестіруге болады. Жаушыны кейде елші деп те атаған. Жаушы түркі тілдерінде кездесіп, осы қызметте жұмсалғанға ұқсайды. М. Қашқари сөздігінде «*савчы* сөзі – ұлы тәңірі жіберген елші» деген мағына береді [1, 124]. Сөздің этимологиясын М. Рясянен көне түркі тілдерінде қолданылған *сав*, *саб*, *сан* – «сөз» деп қарайды. *Sab* – *сөз*, *sabsu*, *savsu* – жаушы, елші, әдейі жіберілген адам. Түрікше *savsu*, өзбекше *saucu*, түркіменше *savsus* сөздері де осы мағынада. Жаушы сөзінің келтірілген семантикалық өрісі: *сөйлеуші* – *барып айтып келуші*. Барып келуші адам өзіне тапсырылған қызметтің бабына қарай елші, құда, жаушы т.б. болып әр тілде әр қалай айтыла беретін тәрізді [2, 84]

Ал енді көне түркілік қабатқа тән, мағынасы арнайы түсінікті қажет ететін лексемаларды қарастырайық.

«*Даңға шығу*» «Ер Сайын» жырында:

Байлығының белгісі

Малы алашқа даң болған, – деп келеді. «Ер Тарғын» жырынан да осы тіркесті кездестіруге болады. Бұл тіркес Қазақстанның батыс өлкесінде жергілікті сөз (диалектизм) ретінде, кейде ауызекі сөйлеу тілінде де ұшырайды. Мағынасы – «белгілі болу, атағы шығу, даңқы шығу». Даңға шығу дегеннің бірінші сөзінің түбірі – дақ. Бұл жеке тұрып қазірде көп қолданылмайды. Ал түркі тілдерінің кейбіреулерінде, мысалы, қырғыз тілінің оңтүстік диалектінде дақ – «атақ, даңқ» мағынасында ұшырасады. Осы түбірден өрбіген даңду «белгілі, атақты», даңдау «біреуді мақтап атағын жаю»; «даңдану «өзін жақсы жағынан көрсету» деген сөздер қырғыз әдеби тілінде жұмсалады. Қазақ тілінде де «даңдайсу» (дақ + дай + сы + у) деген етістік кездеседі, яғни «өз атағын өзі көтермелеу».

Сонымен, дақ сөзі бір кездерде жеке тұрып, «атақ, даңқ» дегенді білдіргені хақ. Ал шығу етістігінің бұл жерде барыс септігін талап етіп тұруы биікке шықты, тауға шықты дегендей, белгілі атаққа шықты деген үлгіге (модельге) сай даңға шықты болып қалыптасқанға ұқсайды. Қазірде бой жетті түрінде айтылатын тіркес ілгеріректе бойға жетті тұлғасында айтылған [3, 43].

«Қамбар батыр» жырында:

Шынтақтап сан мамықты

Айылыңды жимайсың,

Аяғыңды көсіліп, –

деген өлең жолдары бар.

Қазақ тілінде *айылын жимады* деген тіркес бар. Мұндағы айыл сөзі ер – тұрман әбзелінің бірінің аты сияқты. Ал шынында айыл – моңғол тілінде «қорқыныш, үрей» деген мәндегі сөз. Мұндағы айыл сөзі бір кезде түркі – моңғол тілдеріне ортақ сөз болып «үрейін жимау», яғни «қорықпау, жасқанбау» мағынасын беретін тіркес ретінде қалыптасқан болар. Бұл сияқты құрамында түркі – моңғол тілдеріне ортақ сөздер сақталып қалған сірі тіркестер қазақ тілінде көп [4, 27].

«Қобыланды батыр» жырында асра (асыра) жұрт деген тіркес те кездеседі:

Асыра қыпшақ баласы

Жатқаннан соң байлауда

Арыстан туған екен деп

Асыра жұрты қуанды.

Көне түркі тілдерінде асра деген сөздің бір мағынасы «бағынышты, мойынсұнған» дегенді білдірген. Жұрт сөзі – түркі тілдерінде өте ертеден келе жатқан, терминдік мәні бар сөз. Ұзақ уақыт сақталып келген терминдік мағынасы – «ел, белгілі бір қауым, этникалық құрам, белгілі атымен аталған халық» деген мағына.

Қазақ әдеби үлгілеріндегі асра жұрт тіркесі, сірә, «бөгде, басқа жұрт» дегенге емес, «бағынышты, қол астындағы өз жұрты» дегенге саяды [5, 48]. «Ер Тарғын» жырынан:

Қайтпай қонар елім жоқ,

*Елім – күнім Кәрібоз,
Сөйлесетұғын тілің жоқ, –*

деп астындағы атымен сырласатын жері бар. Мән – мәтінге қарай ел – күн қос сөзінің мағынасын бірден ұғуға болады, ол – «ел – жұрт, адамдар». Ал күн сыңары қандай ұғым бермек.

Күн көне түркі тілдірінің өзінде – ақ ел сөзімен қосарлана келіп (ел – күн түрінде), «халық, ел жұрт» дегенді білдірген [5, 169].

«Қобыланды батыр» жырында:

Зор салмасын біздерге

Зор салмасын жолбарысқа, –

деген өлең жолдары бар. Қамбар батыр өзін:

Еңбекке белін байлаған

Қас кедейдің зорымыз, –

деп таныстырады.

Бұл күнде зор сөзінің заттық мағынасы өзгеріп, сындық, үстеулік мағынада жұмсалады: 1) «ірі үлкен», 2) «мықты, күшті», 3) «ерекше, айрықша» т.б.

Оның заттық мағынасы бар, онда бұл сөз «күш, қуат, мықтылық» деген заттық мағынадағы сөз ретінде берілген. Бұл сөзді түркі тілдеріне кірме дегеннен гөрі, парсы тіліне түркі-монғол тілдерінен енген сөз болу керек. Өйткені «батылдық, ерік, күш» мағынасында зор сөзі монғол тілінде де бар. Бұл түбірден түркі-монғол тілдерінде ондаған туынды сөздер (сын есім, үстеу, етістіктер) жасалғаны бұл сөздің түп төркінін көрсете түседі. Мысалы, бір қазақ тілінің өзінде зорай, зорлық деген етістіктер, зорақ, зорға, зордан деген сын есім мен үстеулер, зорлық, зорлықшы сияқты туынды зат есімдер қолданылады [4, 114].

Едіге батыр жырында:

Жолдас болған жараным,

Құда-жекжат тағайым

Атасы бар ағайын (Едіге батыр)

Таға лексемасы «нағашы» дегенді білдіреді. Ол осы мағынасында көптеген түркі тілдерінде кездеседі. Өзбекше, ұйғырша таға түрінде айтылады, ал қырғызша таға – шеше жағынан келетін туыстық атауы. Жалпы бұл сөз «дайы» сөзімен байланыстырылады. Л.Н.Покровская «дайы», «тай», «таға» сөздері тек қазақ, башқұрт, чуваш тілдерінде ғана кездеспейді, бұл формалардың шығу тегі бір деген жорамал жасайды. Басқаша көрсеткенде, *m-d* сәйкестігі және *g* дыбысының түсіп қалуынан дайы тұлғасына дейін жеткен деп, мына сызбаны көрсетеді: *таға // тағай // таай // даай // тай // дай – дайын – дайы*. Соңғы *-ы* дыбысын 3-жақтың тәуелдік жалғауы ретінде қарайды [4, 48-49].

Тай // дайы терминдері барлық түркі тілдерінде «шеше жағынан аға» деген ұғымды білдіреді. Тек қарақалпақ тілінде ғана «ананың аға-інілері» деген мағынаны береді.

Қазтуған жыраудың «Мадақ жырында»:

Буыршынның бұта шайнар азуы,

Бидайықтың көл шайқаған жалғызы, –

деген жолдарындағы *буыршын* сөзінің де бүгінгі күнде мағынасы екіншісіне түсінікті бола бермейді.

Буыршын ҚТТС: «аруана мен үлектен туған 4 жасар бура» (2т., 471 б.). Осы сөзбен төркіндес қырғызда *бууржун* деген сөз бар. Сөздің шығу төркіні – *бура*. Нақтырағы жыныстық жағынан толық жетіле қоймаған, ақтатылмай буралыққа қалдырылған айыр түйенің еркегі. Жас мөлшерлік сипаты – үш пен төрт жас аралығы. Түйе малының физиологиялық жетілуін зерттеп жүрген мал дәрігерлерінің айтуынша түйе төлі екі жарым мен үш жасында жыныстық жағынан жетіле бастайтын көрінеді.

Осы жасқа сәйкес келетін үш жасқа әлі шыға қоймаған ұрғашы түйе бүлдіршін аталады. С.Қасиманов түйе атауларына қатысты бұзбаша, боздақ, өндірі, бүлдіршін атаулары бір-бірімен мағыналас, бірінің орнына бірі жүретінін көрсетеді [7, 16].

Жырау толғауының жолдарындағы буыршын осы түйе малының түрі екені дау тудырмайды.

Қамбар батыр жырында:

Қас батыр майданда

Диірмендей дөңгелер, –

деген жолдар бар. Абай да бұл сөзді қаса сұлу деген тіркесте қолданады. Мұндағы қас(а) сөзі бұл күнде «өте, нағыз, тым, аса» деген мағынадағы күшейткіш мәнді үстеу деп танылады. Бұл сөздің түп-төркіні түркі тілдеріндегі «қанығ, айрықша көзге түсетін» және «мықты, күшті» деген сөз деуге болады. Бұл сөздегі *ш* дыбысының қазақ тіліне келгенде *с*-ға айналып кетуі және соңғы «*ығ*» сусымалы дыбыстарының түсіп қалуы - фонетикалық заңдылық. О баста қас батыр, қас сұлу, қас жүйрік «көзге түсетін айрықша» деген жағымды мәндегі тіркестерде қолданыла келе, кейін қас надан, қас жауыз сияқты о да көзге түсетін, ерекше көрінетін жағымсыз адамдарды да атап кетсе керек [4, 118].

Тәу ету тіркесі де батырлар жырында жиі кездеседі:

Тілекті алла берді деп,

Бабаларым келді деп,

Тәу етті барып айналып, –

деген жолдарды кездестіруге болады.

Мұның мағынасында – «бас иді, тағзым етті». Бұл тіркес о баста ислам дінін қабылдағанға дейінгі салттық-нанымдық рәсімге байланысты пайда болған. Ш. Уалиханов былай деп жазады: «Халықтың бірден – бір күнкөріс көзі болып саналатын мал атаулыны адамдар әр түрде қастерлейтін болған: малдың сүйегін басуға болмайды, егер сүті төгілсе, қазақтар оның кесірі тимесін деп, төгілген жерді әбден тазартып, тәу етеді. Желіден аттағанда да, оның киесі бар деп санап, оған тәу етеді» [6, 144].

Демек, тәу ету – о баста мал киесін сыйлау үшін, яғни оның кесірінен сақтау үшін жасалатын нақтылы рәсім атауы. Тәу ету тіркесі, сірә, малдан өзге де «киелілерге» бас июді білдірген, мысалы, айға.

– Әкемді кәуір өлтірген, сізден қол сұрағалы келдім. *Кәуір* зат. көне.- жау дұшпан. Қылышпенен тағы ұрды, қалмақтайын кәуірдің жүрекке найза енгенде. Ауыздан қаны төгілді (Батырлар жыры).

Қарастырылып отырған эпостар мәтіндерінде сандар жүйесі де кездесіп қалады. Бірақ қазіргі қолданысынан басқа мәнде, өзгеше орамда беріледі және көбінесе белгілі сандар ғана көрініс тапқан. Олар: бір, үш, жеті, тоғыз, қырық сияқты сандар. Тек осындай сандардың кездесуі олардың символдық мәнге ие болуынан деп түсіндіруге болады. Сандар жүйесінде көне ескіліктердің тарихи деректелуін көрсету, ғылыми негізде түсіндіру арқылы анықталады. Ғасырлар бойы қалыптасқан ескіліктің наным-сенім үлгілерінің тілдік көріністері, сол ретте сан атаулары мен келетін сөз қолданымдар, эпостарда көбірек сақталған. Олардағы кейбір сандар сандық мәнінен басқа мағынада да қолданылуымен ерекшеленеді. Пифагордың «заттардың мәні сан» деуі де содан. Әр санға қасиеттерді теңеу, беру ауыз әдебиетінде жиі кездеседі.

Санның халық ұғымындағы мәні туралы Н. Уәлиев: «... байырғы кездерде халық әр алуан құбылысқа нәзік бақылау жасай келіп, олардың ортақ қасиеттері, сипаттарын санмен түйіп, санамалай айтып отырған. Бірақ уақыт өте келе сол сандар көмескі тарта бастады» деп көрсетеді [7, 12].

Басқа халықтар секілді санақпен байланысты ырым мен тыйым түркі тілдес халықтарға, оның ішінде қазақтарға да тән. Мәселен, Н.И. Гродековтің келтірген деректеріне қарағанда, бай болсын, жарлы болсын қазақтар құдайдың қарғысы тиеді деп, малының, бала-шағасының нешеу екенін ешкімге тіс жарып айтпаған және олай етуді

жаман ырымға санап, тыйым салатын болған. Қазақ арасында, мысалы, түйе санаумен де байланысты тыйымдар болған. «Түйең нешеу?» деп сұраған адамға әдетте тура санын айтпаған. Өйткені тура санын айту жаман ырымға саналған. Қалыптасқан ескі салт бойынша, түйесі көп адамдар әрбір жүзінші түйенің бір көзін ағызып отырған. Сондықтан да түйесінің санын сұрағандарға бір соқыр, екі соқыр немесе т.с.с. қанша жүз екеніне байланысты астарлы эвфемизмдерді жауап орнына көлденең тартатын болған. Міне, осындай ырым, тыйымдардан да болу керек, жырлардың мәтіндерінен сан есімдерді талғап, таңдап қолданғандығын байқауға болады. Және кездесетін сан есімдер халық түсінігінде ерекше бір сипат пен мәнге ие болғанға ұқсайды.

Мына тұрған Ақ Қибат
 Артық туған бала еді.
 Жатқа *бір* кетіп қалады,
 Кімге берсең де Қибатты,
Бір тайға сатып алады (Қарасай, Қазі).

Сияқты жыр жолдарынан көптеп келтіре беруге болады.

Осы мысалдардан көріп отырғанымыздай, қазіргі қолданыстағы сөздердің мағынасын ашу, көмескі тартқан сырына үңілу терең зерттеулерді қажет етеді екен. Бір қарағанда түсінікті сөздердің өзі біз ойлаған мағынаны бере бермейтініне көзіміз осы мысалдар арқылы келтірілген сөздердің этимологиясын қарастыру барысында жетті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қашқари М. Диуани лұғат. III т. 1985. – 1т. – 445 б.
- 2 Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1969. – 240 б.
- 3 Досқараев Ж. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. Лексика: I, II бөлім. – Алматы: Ғылым, 1955. – II бөлім. – 243 б.
- 4 Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Санат, 1994. – 272 б.
- 5 Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
- 6 Қасиманов С. М. Қашқари еңбектеріндегі мал туралы мақал-мәтелдер // Қазақстан мектебі. – 1976. – №5 – 96 б.
- 7 Уәлиев Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1998. – 128 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль литературных наследий, написанных на кипчакском языке, в формировании казахского литературного языка. Исследуется семантика и этимология некоторых слов.

RESUME

In the article there is considered the role of the formation of the Kazakh literary heritage written in the Kipchak language. The semantics and etymology of some words are investigated.

УДК 81-13

М.В. Логинова

Евразийский национальный
университет им. Л.Н. Гумилева,
докторант PhD

Лингвокультурный типаж как способ моделирования языковой личности

Аннотация

Статья посвящена описанию базового понятия одного из развивающихся направлений в антропологической лингвистике – теории лингвокультурных типажей. В контексте научного исследования представлены словарные дефиниции «типажа», на основании которых устанавливается соотношение данного понятия с такими, как образ и тип. Значительное место отводится выявлению конститутивных признаков типажа, которые составляют содержательную природу понятия и относят его к базовым категориям теории.

Ключевые слова: типаж, тип, типичность, образ, персонаж, дефиниция.

Возросший интерес современной лингвистики к проблеме языковой личности объясняется господствующей в науке антропологической парадигмы, в рамках которой объектом таких интегративных областей знаний, как лингвоперсонология, лингвокультурология стала «личность в языке» или «языковая личность». Языковую личность рассматривают с разных позиций, одной из которых является теория лингвокультурных типажей. Базовым понятием нового направления в лингвистике считается лингвокультурный типаж. Согласно В.И. Карасику и О.А. Дмитриевой, лингвокультурный типаж – узнаваемый образ представителей определенной культуры, совокупность которых и составляет культуру того или иного общества [1, 8]; лингвокультурный типаж – это типизируемая личность, представитель определенной этносоциальной группы, узнаваемый по специфическим характеристикам вербального и невербального поведения и выводимой ценностной ориентации [2, 13]; лингвокультурный типаж «будучи абстрактным ментальным образованием представляет разновидность концепта, содержанием которого является типизируемая личность» [1, 136]. Поскольку теория лингвокультурных типажей является развивающимся направлением антропологической лингвистики, то возникает ряд дискуссионных вопросов. На наш взгляд, требует уточнения содержательная природа

самого понятия «типаж», чтобы описать существующие характеристики типажа и, возможно, расширить ряд конститутивных признаков данного явления.

На сегодняшний момент существует достаточное количество словарных статей, раскрывающее сущность понятия «типаж». Толковый словарь под редакцией С.И. Ожегова, Н.Ю. Шведовой, толковые словари Д.Н. Ушакова и Т.Ф. Ефремовой содержат одинаковое определение типажа: 1) как совокупность признаков, в которых обнаруживается какой-нибудь тип; 2) как человек, обладающими такими признаками. Например: *яркий типаж*. [3, 4, 5]. Следовательно, под типажом понимается человек с совокупностью типичных признаков. Толковый словарь иностранных слов конкретизирует понятие типажа как человека: во-первых, типаж определяется как совокупность признаков, в которых обнаруживается какой-нибудь тип, и в качестве примера выступает сочетание «социальные типажи», что указывает на социальную природу данного понятия; во-вторых, это не просто человек, как ранее было указано в словарях С.И. Ожегова и Д.Н. Ушакова, а «категория актеров, актрис с внешними данными, подходящими для исполнения какой-нибудь роли, для какого-нибудь образа»: *На эту роль нужен другой типаж* [6]. Данное определение представляет лингвистический интерес, поскольку типаж соотносится с ролью и образом.

Наиболее подробную характеристику, историческую справку понятия «типажа» содержит Энциклопедический словарь: «термин 'типаж' возник в практике новаторского советского кино 20-х гг. Под типажом подразумевался «натурально-выразительный актер» (определение С.М. Эйзенштейна), как правило, непрофессиональный, вводившийся в фильм в качестве «необработанного» живого элемента *реальной* действительности. На экране он обретал функцию человеческого образа-знака – предельно лаконичного социального или психологического *обобщения*... Обращение к типуажу было продиктовано необходимостью освоить естественную зримую выразительность реальной жизни и одновременно найти способы емкой образной характеристики человека внутри широкой панорамы исторических событий... Типаж – характеристика исполнителя в кино, предполагающая особую, концентрированную *социально-типическую* выразительность внешнего облика и манеры игры» [7]. Данное определение позволяет выделить ключевые моменты как основные признаки типажа: обобщение, социально-типическая выразительность, живой элемент реальной действительности. Интересное толкование понятия «типажа» дается в Историческом словаре галлицизмов русского языка: 1) человек с *характерной* внешностью, служащий *моделью* для художника, скульптора, фотографа... В кинематографии – человек, по своим внешним данным подходящий для определенной *роли*, поскольку в ранние годы советской кинематографии некоторые режиссеры увлекались «типажами» - специально разысканными и подобранными людьми *остро характерной, запоминающейся, впечатляющей внешности*: - Мне нужен типаж идиота. Идиоты есть? (...); 2) *образ, тип* в изобразительном и сценическом искусстве: Мысль создать самостоятельный комический типаж, сделать «свой» костюм, найти что-то другое, интересное, не покидала меня (Румянцев на арене); 3) совокупность *типов*, образцов каких-либо изделий. Выявляя характерные черты типажа, можно отметить следующие особенности – остро характерная, запоминающаяся, впечатляющая внешность; специально подходящий к определенной роли; служащий моделью; также проводится соотношение с образом, типом или совокупностью типов [8]. Логичное обращение к словарю синонимов, который представленным синонимическим рядом, подтверждает сложившуюся картину понятия: типаж – «образ, стандарт, тип, человек» [9]. С точки зрения перевода, типаж с греческого обозначает тип. В содержательной основе типажа лежит понятие «тип». Тип, согласно толковому словарю Д.Н. Ушакова, имеет четыре значения: 1) образец, модель, которым соответствует известная группа предметов, явлений, разновидность, форма чего-нибудь: *Выпущены автомобили нового типа*; 2) высшее подразделение в систематике животных (зоол.); 3) обобщенный образ,

содержащий характерные черты известной группы людей (лит., искус.): «- *А теперь о втором типе работников. Я имею в виду тип болтунов...*»; 4) человек оригинального склада, отличающийся какими-нибудь характерными особенностями во внешности, в поведении, в образе мыслей и т.п. (разг.): *Ко мне подошел какой-то тип в гороховом пальто* [10, www]. Определенно, нас интересует третье и четвертое значение слова «тип». Поскольку признак обобщенности и набор отличающихся характерных особенностей являются показателем типажности. Толковый словарь Д.В. Дмитриева дает шесть значений «тип», четыре из которых представляют важность в дальнейшем описании «типажа»: 1) типом внешности называют облик человека, который определяется его этнической принадлежностью: *прибалтийский, африканский тип, монгольский тип лица*; 2) типами называют условные группы людей, которые отличаются от других общностью каких-либо внешних или внутренних черт, а также представителей такой группы: *определенный, исторический тип, социальные типы*; 3) типом называют художественный, сценический образ, в котором воплощаются черты какой-либо группы людей: *комический, трагический тип, тип тургеневской девушки*; 4) типом называют человека, который имеет какие-либо странные или отрицательные качества, свойства характера: *самоуверенный тип, странный тип, забавный тип* [11].

В современной иллюстрированной энциклопедии тип рассматривается с позиции литературоведческого восприятия: 1) персонаж, который представляет наиболее характерные черты какой-либо группы людей или ряд общечеловеческих свойств, а нередко и одно свойство: трусость, жадность, ревность и т.д. Как указано в словарной статье, «в этом значении термин употребляется по отношению к героям, в которых общее, повторяющееся преобладает над индивидуально-личностным. Чаще всего типы обладают характеристиками, уже закрепленными в литературной традиции и известными публике...». 2) следующее значение «типа» – разряд, категория персонажей, объединенных какими-либо узнаваемыми, повторяющимися признаками, а также яркий представитель такой группы, например, типы «маленького человека» и «лишнего человека» объединяют разнородных персонажей многих авторов [12]. В словаре литературных терминов «тип» представлен как «литературный тип – все образы и лица любого художественного произведения, неизбежно носящие типический характер... И под понятие литературного типа в собственном его значении, подойдут далеко не все персонажи поэтических произведений, а лишь образы героев и лиц со существенной художественностью, т.е. обладающие огромной обобщающей силой, широтой жизненных применений...» [13].

Среди шести значений слова «тип» в словарной статье, представленной в Малом академическом словаре, можно выделить следующие: 1) разряд, категория людей, объединенных какими-либо характерными чертами (социальными, профессиональными, нравственными), а также яркий представитель какой-л. такой группы: *Блинов презирал Жарковского, он не выносил людей этого типа... (Н. Никитин «Это было в Коканде»)*; 2) художественный образ, обобщающий характерные черты какой-л. группы людей: *- Если бы я был писателем, я бы создал тип ученого – спортсмена, жизнелюба, с прекрасной памятью и веселым характером (Кетлинская «Дни нашей жизни»); еще одно значение используется в разговорной речи и носит пренебрежительный характер – человек обычно странных или отрицательных качеств, свойств: Неожиданно дорожку мне преградил странный тип в невероятно помятом пиджаке (Билль-Белоцерковский «Яма»)*. Безусловно, основу типажа составляет такое свойство, как типичность. Малый академический словарь отмечает, что «типичность – сочетание в одном лице, явлении индивидуальных, своеобразных черт и признаков, свойств, характерных для ряда лиц, явлений» [13].

Среди синонимов слова «тип» выделены образ, человек, характер, модель, образец, вид и т.д. [9]. А этимология слова «тип» – через франц. туpe «оттиск, прообраз, тип» из лат. *typus* от греч. *τύπος* «удар, оттиск»: *τύπω* «бью».

Исходя из существующих синонимов «типа» интерес вызывает понятие «образ». Согласно толковому словарю Д.Н. Ушакова, образ имеет 4 значения, не учитывая образ как икону: 1) облик, вид, подобие; 2) живое, наглядное представление о ком-чем-нибудь; 3) художественное отражение идей и чувств в звуке, слове, красках и т.п.; 4) созданный художником или актером тип. Тождественное по значению «образ» в большинстве случаев используется как базовая категория в литературоведении, которая «отражает общественные отношения через показ человека в его связи с обществом и природой; которая отражает эти отношения обобщенно, типизируя, что в частности приводит к художественному вымыслу; которая дает это обобщенное отражение общественных отношений в чувственных очертаниях и индивидуализировано» [12]. Синонимами языковой единицы «образ» выступают 41 лексема, наиболее значимыми из них – это тип, имидж, типаж, фигура, вид, портрет, представление, гештальт, манера и др. Ученые В.И. Карасик и О.А. Дмитриева отмечают в качестве важнейших смежных понятий «роль», «имидж», «речевой портрет», «амплуа», «стереотип», «персонаж», которые характеризуют человека «сквозь призму его коммуникативного поведения» [1, 9].

Таким образом, типаж как базовое понятие теории лингвокультурных типажей выступает в качестве способа изучения и моделирования языковой личности. Анализ словарных дефиниций позволил выделить следующие релевантные признаки, содержащиеся в таких понятиях, как тип, образ, обобщенный образ, человек с остро характерной, запоминающейся внешностью, подходящий для определенной роли; своеобразная модель; основной характеристикой типажа является типичность (типизация) или обобщенность, узнаваемость, принадлежность к определенной этносоциальной группе, значимость и важность.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Карасик В.И., Дмитриева О.А. Лингвокультурный типаж: к определению понятия // Аксиологическая лингвистика: лингвокультурные типажи. – Волгоград: Парадигма, 2005. – С. 5-25.
- 2 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
- 3 Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка, 1949-1992 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ogegova/278877>
- 4 Толковый словарь русского языка [Текст] / Под ред. проф. Д.Н. Ушакова. – В 4 т. – М.: Гос. инст-т «Советская энциклопедия», ОГИЗ, 1935. – 1565 с.
- 5 Ефремова Т.Ф. Современный толковый словарь русского языка. В 3-х томах. – М.: АСТ; Астрель, 2006. – 1160 с.
- 6 Толковый словарь иностранных слов / Под ред. Крысина Л.П. – М.: Русский язык, 1998 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/53663
- 7 Энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1987 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cinema.academic.ru/4425>
- 8 Исторический словарь галлицизмов русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://gallicismes.academic.ru/37836>
- 9 Словарь синонимов / под ред. Тришина В.Н. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_synonims/178103

- 10 Толковый словарь русского языка / Под ред. проф. Д.Н. Ушакова. – В 4 т. – М.: Гос. инст-т «Советская энциклопедия», ОГИЗ, 1935. – 1565 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/usakov/1101193/%D1%82%D0%B8%D0%BF>
- 11 Дмитриев Д.В. Толковый словарь русского языка. 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/dmitriev/5361/%D1%82%D0%B8%D0%BF>
- 12 Современная иллюстрированная энциклопедия / Под ред. Горкина А.П. – М.: Росмэн, 2006.
- 13 Малый академический словарь / под ред. Евгеньевой А.П. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Русский язык, 1981-1984.

ТҮЙІН

Мақала антропологиялық лингвистиканың ерекше дамып келе жатқан бағыты лингвомәдени типаждар теориясының негізгі түсінігінің сипаттауына арналған. Ғылыми зерттеу аясында «типаж» түсінігінің сөздік дефинициялары және оның «бейне», «тип» түсініктерімен байланысы қарастырылған. Зерттеу барысында «типаж» ұғымының мазмұндық табиғатын ашып, теорияның негізгі категориясы ретінде қабылдауға ықпалын тигізетін конститутивтік белгілерді анықтауға аса басым назар аударылған.

RESUME

The present article is devoted to the theory of lingua-cultural types as the basic notion of one of the developing fields in anthropological linguistics. In the framework of the research there are introduced the dictionary definitions of “type” which enable to set a correlation of this notion with such image and type. A significant role is given to the identification of the constitutive characteristics of the type, which composes the content nature of the concept and refers it to the basic categories of the theory.

А.Ф. Аккалиева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, докторант PhD

Перевод парных слов в казахском языке на русский и английский языки (на материале романа С. Елубаева «Ақ боз үй»)

Аннотация

В данной статье рассматриваются способы перевода парных слов, выписанных из исторического романа известного казахского писателя С. Елубаева «Ақ боз үй», на русский и английский языки, сделан анализ использованных переводческих трансформаций, раскрыты лексико-семантические, стилистические особенности употребления парных слов в художественном произведении, определены наиболее продуктивные способы перевода парных слов на русский и английский языки.

Ключевые слова: парные слова, перевод, С. Елубаев, роман «Ақ боз үй», редупликация, переводческие трансформации.

Так называемые кос сөздер - парные слова широко распространены во всех тюркских языках. Ими изобилует и казахский язык, присутствуя и в письменной и устной речи казахов. В толковых словарях и грамматических справочниках дается такое объяснение парным словам: парные или парно-повторные слова – слова, которые пишутся через дефис, связанные между собой сочинительной связью и имеющие одно лексическое значение [1]. В тюркологической литературе парные слова не имеют конкретного названия. Одни ученые относят их к категории сложных слов, другие называют их парными словосочетаниями, третьи – повторными словами.

Парные слова встречаются и в других языках мира. Например, в английском языке есть классический пример парных слов в детском стихотворении и его великолепный перевод на русский язык, выполненный С. Маршаком:

Humpty-Dumpty sat on a wall
Humpty-Dumpty had a great fall...

Русский вариант:

Шалтай-Балтай сидел на стене
Шалтай-Балтай свалился во сне...[2].

Употребительность парных слов в речи связана с их смысловой емкостью, коммуникативными потребностями обозначения соответствующих явлений и предметов объективной действительности, способностью нести большую стилистическую и

эмоционально-экспрессивную нагрузку. Они обладают специфической особенностью, присущей только их природе.

Как отмечает Г. Бельгер, парные слова в казахском языке придают речи особый шарм, они украшают, дополняют или оттеняют мысль говорящего. Но многие переводчики часто пренебрегают этой особенностью языка, опускают их при переводе, хотя эти парные слова можно воспроизвести на переводящий язык, например, русский, без ущерба его природе. В русском языке существует большое множество парных слов, например: счастье-радости, ладно-справно, доли-участи, родню-породу, почет-уважение, снохи-молодухи...» [3, 22].

В художественных произведениях казахских авторов парные слова являются выразительными средствами описания событий, образов героев, красот природы, животных, чувств, явлений.

При переводе художественного произведения с казахского на русский и английский языки парные слова могут представить для переводчика не только интерес, но и затруднения в выборе адекватного эквивалента. К автору перевода, как отмечает известный переводчик, писатель-биллинг Г. Бельгер, следует предъявлять самые высокие требования, которые бы обеспечили адекватный художественный перевод, а не примитивное толмачество [3, 15].

В данной работе мы проанализируем варианты перевода казахских парных слов, выписанных из романа С. Елубаева «Ақ боз үй», на русский и английский языки, определим наиболее продуктивные способы перевода. На русский язык роман был переведен Л. Космухамедовой в 1982-1985 годы и имеет название «Одинокая юрта». Этот русский вариант стал основой для англоязычного перевода, который был выполнен К. Фитцпатрик и представлен как «Lonely Yurt».

В романе-трилогии «Ақ боз үй» С.Елубаев использует большое количество парных слов, представляющих интерес в плане их адекватного перевода. Только в первой главе романа «Ақ боз үй» мы находим 76 примеров использования парных слов. Рассмотрим их.

Описанием пустыни начинается первая часть романа: *Елсіз жым-жырт бос жатқан құла түз* [4, 6]. Слово *жым* в кратком этимологическом словаре казахского языка обозначает «след зайца, который, убегая от преследователей, запутывал следы; бесшумно передвигаться». Во всех словах с корнем *жым* *жымын білдірмеу, жымпышып, жымыңдау*, есть значение секретности, скрытности, а также содержится сема 'не нарушать тишину' [5, 199]. Лексема «жырт» не употребляется в казахском языке самостоятельно, а идет всегда в сочетании с «жым». Выражение *жым-жырт* имеет значение 'тихий, безмолвный, беззвучный' [6, 329].

При переводе на русский язык к слову *жым-жырт* использовано имя прилагательное «безмолвный», что является соответствием казахскому выражению. Сама структура построения русского предложения как нельзя точно передает образ пустынной степи: *Безлюдна, безмолвна бескрайность, куда ни глянь* [7, 3].

В английском переводе *The deserted steppe grew hushed* предложение подверглось синтаксической трансформации, при котором значение слова *жым-жырт, безмолвный* передается через предикативную конструкцию *grew hushed*, которую буквально можно перевести как *стать молчаливым* [8, 1].

Парное слово *ләм-мим*, употребленное в контексте: *Күрсініп, теңселгендей болып тұрды да, ләм-мим деместен қарауытып жатқан жұктерге қарай бұрылып жүре берді* [4, 7] переводится как «не произнося ни слова; не прекословя» [6, 578]. Это парное слово арабского происхождения и существует несколько трактовок его этимологии. По одной из версий, парное слово происходит из названия двух букв арбского языка *л, м*, где буква *мим* по форме напоминала рот человека и, соответственно, могла означать способность говорения. В казахском языке есть выражение *ләм деме*, т.е. не произноси ни слова.

При переводе данного сочетания на русский язык переводчик остановил свой выбор на значении, данном в словаре: *Пахрaddin покачался грузно на месте и так, ни слова не произнеся, направился к темнеющей на стоянке верблюжей поклаже* [7, 4].

В английском варианте переводчик употребила глагол *utter* в сочетании с отрицанием *did not* обозначающего 'не произносить, не издавать': *Pakchraddin did not utter a word. He stamped at the same mournful gaze headed toward the bales...* [8, 2].

Есть примеры, где автор оригинала использует сразу несколько парных слов в одном предложении, например, при описании каравана, возвращающегося домой: *Алда ел бар. Бұлар айға жуық бетін көрмеген ел-жұрағат, қатын-қалаи, бала-шаға бар* [4, 8]. Все три казахских слова имеют обобщенное, собирательное значение. На русский язык данное предложение переведено: *Где-то впереди аул, люди, родичи, жены, дети, которых караванщики не видели почти месяц* [7, 5], где видно, что казахские парные слова представлены одним словом, из которых первое и третье (родичи, дети) соответствуют по значению казахским парным выражениям, а второе (жены) имеет более конкретное значение по сравнению с казахским *қатын-қалаи*, употребляемое чаще для обозначения женщин вообще, а не жен. Кроме того, русский вариант имеет более нейтральный оттенок и не передает экспрессивности оригинала.

При переводе на английский язык сначала был использован гипероним *people* (люди), а после него гипонимы *families, wives, children*: *Somewhere ahead was the aul, people - families, wives, children, whom the caravaners had not seen for a month* [8, 3].

В романе есть примеры парных слов со значением превосходства усиления качества объекта: *Сол кезде еркебұлаң жас Хансулу өте-мөте ерекше көрінеді* [4, 17], где *өте-мөте* соответствует русскому наречию *очень* и английскому *very, extremely*.

В русском варианте переводчик отошел от исходного значения словосочетания *өте-мөте ерекше*, буквально означающего *очень особенная*, и, используя прием лексико-семантической замены, представил девушку как загадку: *Теперь Хансулу загадка* [7, 15].

Описание девушки, выраженное в тексте оригинала прилагательными *жас, еркебұлан* в русском языке переводчик представил одним словом *загадка*. В результате этого получилось слишком краткое и сухое предложение, недостаточное для того, чтобы наглядно представить молодость и недоступность девушки из богатого рода для влюбленного паренька из бедной семьи. Возможно, поэтому переводчик опустил это предложение в английском варианте текста.

Парные слова в казахском языке очень живописно передают действия или их характер, придавая описанию особую яркость и экспрессивность: *Өстіп жарты айлық жолы бар, сонау ит арқасы қияндағы жылы жақ, сексеуілді түлейлі құм Ұлы Самға мыңғырған малды, ауыл ыргалып-жыргалып қатар түзеп қозғалды* [4, 37].

Казахско-русский словарь дает следующее объяснение парному слову *ыргалып-жыргалып* 'собираться делать, не торопясь' [6, 991]. В русском варианте перевода романа используется лексическая замена, но описание откочевки аула имеет тот же прагматический эффект, что и оригинал текста: *Так начал свой полумесячный переход к дальним благодатным щедрым на тепло и саксаул пескам в Великом Саме аул, за которым шумно подтягивалась на ходу вся его многочисленная живность* [7, 38].

Другое парное выражение *қыран-топан* (*Жұрт қыран-топан болды* [4, 21], которое обычно употребляется со словом *күлкі* и означает 'веселый смех, смех до упаду, надрывать живот со смеху', на русский язык переведено следующим образом: *Молодым что? Им бы только повеселиться* [7, 20]. Русский вариант перевода раскрывает ситуацию, но нет экспрессивности, безудержного, беспечного веселья подростков, беззаботно играющих в степи. В английском языке данное предложение также опущено.

В первой части романа можно встретить парные звукоподражательные слова, которые очень ярко и точно передают природные явления, естественные звуки, воспроизводимые животными, людьми. Автор так описывает загон с мелким рогатым

скотом: *Қора жақтан күйені аланып қызу науқан кешкен қошқарлардың гана арсы-күрсіқимылдыры байқалды. Әрекідік сатыр-сұтыр сүзіп те қалды* [4, 11].

В казахско-русском словаре слово *арсы-күрсі* имеет следующие значения: 'Неуравновешенный, безалаберный; безалаберно, необдуманно' [6, 68], и представляет характер человека, либо манеру поведения. В данном отрывке описываются движения животных в загоне, соответственно, *арсы-күрсі* может переводиться как 'возня, шум', что и использовал переводчик в русском варианте перевода. Другое звукоподражательное слово *сатыр-сұтыр* выражает подражание трескотне, стуку, грому и т.д. Имеет синоним *сатыр-күтір* [6, 705].

Только в загоне возня слышится - возбуждены бараны после лета, бодаются спросонья по привычке [7, 10]. Как мы видим, переводчик использовал прием экспликации при переводе парного слова *сатыр-сұтыр*. В английском переводе предложение звучит следующим образом: Only from beyond paddock, a commotion could be heard – the sheep were agitated after grazing and were butting heads with a crack and bellow as was their habit [8, 6]. В английском варианте значение казахского парного слова *сатыр-сұтыр* передано ближе к оригиналу, чем в русском переводе, где выражение *butting heads with a crack* можно перевести как «бодаться с треском», а другое парное слово *арсы-күрсі* переведено как *commotion*—«a state of confused and noisy disturbance», что означает «волнение, смятение или сумятица» [9].

В следующем примере использовано парное звукоподражательное слово, очень экспрессивно раскрывающее состояние человека: *Солқ-солқ жылаған баласын жетектеп Торқа кемпір үйіне қарай шолтаңдап келеді* [4, 23]. *Солқ-солқ* переводится как 'сильно (многократно) содрогаться' [6, 724]. В контексте романа это парное сочетание в сочетании с глаголом *жылаған* описывает громкие всхлипывания, плач подростка, избитого дядей Хансұлу за то, что он осмелился поцеловать дочь бая Пахриддина.

Русский перевод оригинала: *Припадая на ногу от волнения, повела она сына домой, зареванного и тоже прихрамывающего...* [7, 22].

Причастие *зареванного*, использованное переводчиком, не искажает сути повествования данного эпизода, но оно больше выражает качественный признак, тогда как в казахском варианте автор показывает состояние парнишки, все еще всхлипывающего и плачущего от боли и обиды.

К казахскому выражению *солқ-солқ етіп жылау* в английском языке есть большое количество синонимичных слов: *sob, weep, lament, bellow*. Есть также парное слово *boohoo*: громко рыдать, плакать. Переводчик остановил свой выбор на слове *blubber*: рыдать, громко плакать, реветь: *Limping hard with worry she led a way her son blubbering and limping himself* [8, 22]. Английский вариант, на наш взгляд, точнее раскрывает ситуацию как синтаксически, так и стилистически.

Рассмотрим следующий пример: *И ихих! - деп кісіней күліп қолға іліккен талдырмаш қызды ұмар-жұмар құшаққа басты* [4, 21]. Парное слово *ұмар-жұмар* имеет синонимы үйдек-түйдек, үйме-жүйме. В данном парном слове оба компонента утратили свое значение и по отдельности не несут никакой смысловой нагрузки, т.е. употребляется только в составе парного слова. Перевод слова *ұмар-жұмар* имеет два значения: '1. Впопыхах, как попало, 2. кувырком' [6, 897]. В общем виде смысл этого предложения можно передать так: 'неловко обнял/ прижал к себе попавшую в его объятия изящную/ тонкую/ нежную (талдырмаш) девушку'.

Автор русского перевода романа передал значение парного слова через глагол *лапать*: *И-и-их Их! - заржал он обрадованно, лапая жертву*. Из контекста мы знаем, что Козбагар довольно рослый и рыхлый парень, тогда как Хансұлу нежная и хрупкая девушка, естественно, легко представить, как рослый и довольно полный молодой парнишка, схватив девушку грубо или бесцеремонно, смял ее в своих объятиях.

Значение парного слова, имеющего здесь эмоциональный оттенок грубости или может неуклюжести, утеряно в процессе перевода. Возможно, автор русского перевода под словом *жертва* и подразумевал хрупкость Хансулу.

Англо-русские словари значению русского слова как *попало* дают следующие соответствия: *wild, pell-mell, helter-skelter, splash-dash*, что подтверждает тот факт, что некоторым казахским парным словам в английском языке можно подобрать соответствующие эквиваленты [9]. Но учитывая, что перевод на английский сделан с русского, очевидна смысловая и экспрессивная потеря слова и в английском языке, где переводчик прибег к описательному переводу: *Ohhh, Oh he roared joyfully, embracing the victim, nimbly bending away from him* [8, 48].

В следующем контексте один из героев романа Ждакай описывает свои ночные похождения в дом молодой жены бая Мажана: *Бір кезде есімді жисам үй ішінен сыбыр – күбір естіледі* [4, 12]. Парное слово *сыбыр-күбір* состоит из двух значимых корней, в котором *сыбыр* означает шепот, а *күбір* тихая беседа или же разговор вполголоса и в словарях переводится, как перешептывание, шушукание [6, 746]. Из повествования можно отметить, *сыбыр-күбір* имеет собирательное значение и может означать неясный, невнятный для слушающего разговор шепотом, вполголоса, для секретности. Автор русского текста для перевода данного слова использовал словосочетание “прилагательное + существительное”. Нам кажется, что данный прием является оптимальным, так как здесь идет повествование от имени героя, рассказчика событий: *В себя пришел, услышал голоса. Тихие голоса* [7, 11].

В английских словарях слова *вполголоса, тихо* переводятся: *whisper, murmur, susurration* [9]. Из них казахскому парному слову по форме и содержанию больше соответствуют *whisper, murmur*, но так как перевод на английский был сделан с русского перевода, на английский язык это русское предложение было переведено дословно: *When I collected myself, I heard voices. Quiet sort of voices* [8, 18].

В ходе анализа русского и английского варианта переводов романа С. Елубаева «Ақ боз үй» мы пришли к заключению, что:

парные слова в казахском художественном тексте являются примером образности и средством художественной выразительности речи;

парные казахские слова представляют трудности при переводе в силу разных структурно-семантических особенностей казахского, русского и английского языков;

адекватные эквиваленты парным казахским словам можно подобрать как в русском, так и в английском языках, но они различаются по степени употребления в речи и стилистической окрашенности, а также по структуре – чаще это не сочетание слов, а отдельная самостоятельная лексема;

наиболее продуктивным способом перевода парных слов казахского языка на английский язык через русский является описательный перевод.

Л.К. Латышев в своей работе «Технология перевода» указывает на то, что описательный перевод способен полно раскрыть суть явления, обозначенного безэквивалентной единицей [10, 320].

Анализ переводов парных слов, выбранных из романа С. Елубаева «Ақ боз үй» на русский и английский языки подтверждают данное предположение.

При переводе парных слов авторы переводов часто прибегали к национально-культурной элиминации, что привело в некоторых случаях к стилистическим потерям, утрате экспрессивности повествования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 206 с.

- 2 www.linguaflavor.comДата обращения 12.01.2018
- 3 Бельгер Г. Ода переводу. – Алматы, 2005. – 22 с.
- 4 Елубаев С. Ақ боз үй. – Алматы: «Жазушы», 2003.
- 5 Краткий этимологический словарь казахского языка. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1966. – 199 с.
- 6 Казахско-русский словарь / под редакцией Р.Г. Сыздыковой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 329 с.
- 7 Елубаев С. Одинокая юрта – Ауд.баспасы. - Астана, 2008. – 7 с.
- 8 YelubaiS. LonelyYurt. – Metropolitan Classics, 2010. – 8 с.
- 9 Random House Webster's Unabridged English dictionary [Электронный ресурс] / Полный английский словарь Вебстер - Random House, 2012.
- 10 Латышев Л.К. Технология перевода: учебное пособие для студентов лингвист. вузов, Л.К. Латышев / текст 4-е издание. – М.: Изд.центр Академия, 2008. – С. 320-321.

ТҮЙІН

Мақалада қазақ тіліндегі қос сөздерді аудару мәселесі қарастырылған. Белгілі қазақ жазушысы С. Елубайдың тарихи трилогиясында кездесетін қос сөздердің семантикалық және стилистикалық ерекшеліктері көрсетіліп, оларды орыс және ағылшын тілдеріне аударудың тиімді жолдары талданған.

RESUME

The article is devoted to the problem of translation of the Kazakh reduplicated words into other languages. The peculiarities of semantic and stylistic use of reduplications in Kazakh as well as the most productive forms of their translation into Russian and English have been revealed through the analysis of the historical trilogy by S. Elubayev.

Аннотация

Мақалада түркі жазба ескерткіштеріндегі төрт, алты, сегіз сандарының этномәдени мәні туралы жазылады. Оларға лексика-семантикалық, этнолингвистикалық, когнитивтік лингвистикалық талдау жүргізіледі.

Түйін сөздер: түркі, жазба ескерткіштер, сан, төрт, алты, сегіз, мағына, лексика-семантикалық байланыс, этнолингвистика, когнитивтік лингвистика, этномәдени мән.

Ж.Қ. Айдарбекова

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
PhD докторанты

Түркі жазба ескерткіштеріндегі төрт, алты, сегіз сандарының этномәдени сипаты

Сан - математикалық не арифметикалық жүйенің негізі деп есептелді. Санның, сандық модельдер мен абстрактілі математикалық теориялардың мәдениетте объективті қазіргі мен болашақ шындықты түсіндірудегі ролі - осы модельдердің семантикалық интерпретациясының көрінісі және оның практикалық жүзеге асырылуының нәтижесі болып табылады. Қазірде «санның», «сандық ұғымдар мен атаулардың» терең семантикалық танымдық мәнінің ролін анықтау - этнолингвистика мен когнитивтік лингвистика ғылымдарының негізгі зерттеу аясына айналып отыр.

Сан – бұл логикалық, философиялық, ұлттық-мәдени құндылықтары бар тілдік бірлік [1, 20]. Олай болса, басқа тілдер секілді түркі тілдеріндегі сандар да ұзақ семантикалық даму үдерісінен өтіп, ақырғысында негізгі есептік қызметінен айырылып, символикалық, ритуалдық мәнге ие болды, тіпті соқралды ұғым деңгейіне де жетті. «...Для числовых моделей в архаичных культурах характерна гораздо большая обнаженность, подчеркнутость целевой установки, связанной с более прагматическим (по сути дела, а не по внешним приметам) отношением к числу. В частности это объясняется тем, что в архаичных традициях числа могли использоваться в ситуациях, которым придавалось сакральное, «космизирующее» значение. Тем самым числа становились образом мира (imago mundi)» [2, 227].

Түркі жазба ескерткіштерінде бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, тоғыз, қырық, жүз, жеті жүз, мың, жеті мың деген сан есімдер көп кездеседі. Олар бір ғана ұғымды, белгілі бір түсінікті беруде «тұрақты тіркес» тұлғасына айнала отырып қолданылады. Яғни грамматикалық тұлғасы мен лексикалық мәні бір формада беріле отырып қайталанатын. Мысалы, тайпа атауларында: «тоғыз оғыз», «үш құрықан», «оң оқ», «қырық аз» т.б.; зоонимдерде: «*törtbutlug jilqim*» - төрт аяқты жылқым, яғни «төрт түлік мал» деген ұғымды беру мақсатында; әскер саны нақты «жеті мың қол», «үш жүз әскер» т.б. деп әр ескерткіште өзгертілмей қолданылады. Мысалы ескерткіштердегі «түмен» сөзі «мың сарбаз» дегенді білдірген. Қазіргі әскери терминдер «батальон», «рота» деп атау дәстүрі сонау түркілердің әскери терминдеріне ұқсас.

Түркі халқы үшін ежелде де, қазірде де бір, үш, жеті, тоғыз, он үш, қырық, жүз сандары соқрлды мәнге ие десек – қателеспейміз. Ал басқа сандар ше?

Осы сандардың ішінде «төрт», «алты», «сегіз» деген сандар және олардың ескерткіштерде кездесетін тіркестері - тіл мен халық мәдениетін, тарихын танып-білуде үлкен маңызға ие.

Бүгінде мектеп табалдырығын аттаған баладан бастап ғалым-ұстаздарға дейін жердің дөңгелек пішінді екенін біледі. «...Земля имеет форму шара, как и все остальные космические тела, обладающие большой массой. И это явление непосредственно связано с силой гравитации, которая руководит движением практически всех космических объектов. Их собственная сила тяготения (гравитация) стремится придать им форму шара» [3, 378]. Солай айта отырып, солтүстік, оңтүстік, шығыс, батыс деп төрт бағытқа бөледі.

Ал, ерте заманда түркі халқының көсемдері Күлтегін, Төныкөк және Білге қағандар өз жазба ескерткіштерінде «дүниенің төрт бұрышы» деп сөйлеген. «...Төрт булуң көп йағы ерміс су селепен. Төрт булундағы будунығ көп алмыс, көп баз қылмыс» яғни «...төрт бұрыштың бәрі жау еді. Әскер жүргізіп төрт бұрыштағы халықты көп алған, бәрін бейбіт қылған» - деп баяндайды [4, 17-18].

Батыс пен шығыс, солтүстік пен оңтүстік деген қазіргі географияның негізгі терминдері болып отырған сөздерді түркі халқы сол уақытта қолданып, бүгінгі қазақ тіліндегі бағыт-бағдар ұғымын беретін мекен белгілімдеріне айналып отыр. «Тоқуз оғуз беглері, будуны бу сабымын едгүту есід. Қатығды тыңда. Үлгеру - күн тоғсыққа, біргеру – күн ортусыңару, қурығару – күн батысына, иырғару – түн ортусыңару анта ічрекі бідін көп маңа көрур, анча будун», яғни «Тоғыз оғыз бектері, халқы бұл сөзімді жақсы есіт. Қатты тыңда. Ілгері – күн шығыста, оң тұста – күн ортада, кейін – күн батыста, сол тұста – түн ортасында соның ішіндегі халықтың көбі маған бағынды, осынша халық» [4, 14] деп жазады. Бұл терминдердің барлығы «4» деген саннан тәуелденіп шығып отырғанын байқауға болады.

Профессор Н.Ф. Шаймердинова жазба ескерткіштеріндегі «дүниенің төрт бұрышы» терминін айта отырып, түркілердің ғылыми-практикалық тұжырымдарды қалыптастырған өркениеттің бірі деп таниды. «Четыре угла раскрывает расселения, передвижения, завоеваний тюркского народа, обозначает то огромное пространство, на которую распространялась власть древнетюркского государства, ... с другой стороны это наивная география, наивные донаучные представления тюрков о форме земли» [5, 208] – деп жазады.

Бұл пікірдің жалғасы ретінде түркілердің өз батысы мен шығысында, солтүстігі мен оңтүстігінде қай ел-тайпалармен көршілес болып, шектесіп отырғанын жырларда да айтады. «Қурығару – Иінчү үгүз кече, Темір қапығқа тегі сүледім» (Батыста Сырдария өзенін кеше Темір қақпаға дейін соғыстым) [4, 14]. «Ілгеру күн тоғсыққа Бөгли қағанқа тегі сүлеуі бірмін» (Ілгері – Күншығыста Бөкли қағанға дейін соғыстым), «Ілгеру – қурығару сүлеп тірміш қобартмыш» (Ілгері (шығысқа)-батысқа аттанып жинапты, көтеріпті). «Қурығару Темір қапығқа тегі сүледіміз. Көгімен аша қырық аз йеріңе тегі

сүледіміз» (Батыста – Темір қақпаға дейін соғыстық. Көгменнен аса Қырық аз жеріне дейін соғыстық) [4, 21-22], «Ілгерү Қадырқан йышығ аша Бұлының ача контурдымыз анча ітдіміз. Қурығару Кеңү тармаққа тегі Түрік бұдуның анча контурдымыз. Анча ітдірміз» (Шығыста Қадырқан қойнауынан аса халықты осынша қондырдық, осынша еттік. Шығыста Кеңү тармаққа дейін түркі халқын осынша қондырдық, осынша еттік) [4, 23]. «Будуның ігідейін тійін Қырғару оғуз будун тапа, Ілгерү қытан, татабы будун таға. Бүргерү табғач тапа» (Халықты көтерейін деп, Батыста оғыс халқына қарсы, Шығыста қытан, татабы халқына қарсы, Түстікте табғашқар қарсы) [4, 25].

Тоныкөк ескерткішінің мәтінінде де батыс, шығыс, оңтүстік, солтүстік сөздері кездеседі. Мысалы, «Ілтеріс қаған болайын, беріе табғачығ, йырайы оғузғү өк өлүртү. Біліг есі чаб есі бен көртім», яғни «Ілтеріс қаған болайын, оңтүстікте табғашты, шығыста – қытанды, солтүстікте оғызды көптеп өлтірді» [4, 44]. Немесе «Беріекеі будун қурыяқы ийырақы өнрекү будун келті», яғни «оңтүстіктегі халық, батыстағы, шығыстағы халықтар келді».

Енисей жазба ескерткіштерінде де «дүниенің төрт бұрышы» кездеседі. Олар да төрт географиялық жер бедерінің бағыт-бағдарын біліп, ажырата білген. «...tikdi tört budunga tü» - «Дүниенің төрт бұрышына (ескерткішті) тұрғызды» делінген [6, 99].

Түркі жазба ескерткіштерінің ішінде Енисей эпитафийлерінде кездесетін «törtbutlug jilqim», яғни «менің төрт аяқты жылқым» деген сөз тіркесі бар. Бұл сөз тіркесті И.В. Кормушин «мой четвероногий скот» [6, 225, 237]. Күлтегін, Төныкөк ескерткіштерінде «ат, жылқы» деп кездеседі [4, 26-27]. Яғни, ескерткіштерде «ат, жылқы» деген ұғымды «at, jilqı» деген сөздер берді. Ал «tört butlug jilqim» деген сөз тіркесі түркітанушы И.В. Кормушин семантикалық тұрғыдан өте дұрыс, «дәл» аударғандай «менің төрт аяқты жылқым емес», «менің төрт түлік малым» дегенді білдірді [6, 237].

«Төрт» санымен байланысты сөз тіркестерінен көретініміз, бүгінде «дүниенің төрт бұрышы», «әлемнің бұрыш-бұрышында», «төрт құбылаң тең болсын», «алтау ала болса ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедегі келеді», «төрт көзім түгел» - деген қазақ ауыз әдеби тілінің қорындағы сөз тіркестері сонау түркі жазба ескерткіштерінен бастау алғандығының бейнесі деп айтуға болады. Сонымен қатар, ескерткіштердегі «törtbutlug jilqim», яғни «төрт түлік малым» және «жылдың төрт мезгілі» сөз тіркестері қазақ, түркі халықтары үшін «төрт» санының «терең философиялық, этно-мәдени, архаикалық мәнге ие» екенін және бүгінгі күнге дейін өз мәнін жоймай, сақталғанын көрсетеді.

Түркі жазба ескерткіштерінде «алты» саны дара (жеке), 16, 60, 61, 62, 67, 600 және 6000 есептік мәндерін беру мақсатында қолданылады. Соның ішінде «alti bodunim» сөз тіркесіне тоқталғым келеді. «Altı bodunim» сөз тіркесі түркі Енисей эпитафийлерінде жиі кездеседі. Е – 5 (Барық I), Е- 49 (Бай булун II) т.б. Мысалы, Е-5 (2): ...Altı oguz bodunda... [6, 198]., Е-49 (1): ... alti bodunim-a..., (4): alti bag bodunim ... [6, 208]. Осылайша құлпытасқа жазылған жазуларда «alti bodunim» қаратпа сөзі әрі сандық этноним – «алты жұртым», «алты халқым», «алты елім» деген мағынаны береді. Ал бұл қазіргі «алты алаш баласы», «алты алаш жұрты» деген сөз тіркесінің қазіргі қолданысы деп түсінуге болады. Мұндағы «bodunim» - халқым, елім, туысым, бауырым, кіндік қаным деген мағыналарға сай келсе, қазіргі біз қолданып жүрген «Алаш» сөзі - ежелгі түрік сөзі – бауырластар, қандастар, туыстар деген мағынадан туған сөз деп түсіндіріледі. Көне заманда, түркі халықтары бөліне қоймаған қауым кезінде дүниеге келген ұғым [7, 28] екен.

«Сегіз» саны соқралдық мәнге ие болмаса да, үлкен этномәдени мәні бар. Мысалы, түркі жазба ескерткіштерінде «сегіз оғыз» деген этнонимді алсақ, мұндағы «сегіз» сөзі есептік мәнде қолданылады, «оғыз» сөзі мағынасы туралы әртүрлі пікір бар.

А.Н. Кононов: «OQ» (оқ) «стрела» + «uz» (уз) коллективный суффикс. Слова «стрела» приняла значение термина «племя, племенная организация». В тексте «Култегина» (Култегин Е3) слова «ogiz» имеет значение «не имеющий племенной организации». Несколько лучше значение ассоциируется «сородич», пример этому «огул» -

сын, «оглан» - дети [8, 82-84]. Бұл пікірге сәйкес, ескерткіштердегі «сегіз оғыз» этнонимы «сегіз жеке тайпа» деген мағынаны, не «тайпалас, бір тайпаның 8 ұлы» деген мәнді береді.

«Оғыз» атауының екінші лексика-семантикалық сипатын Б.А. Серебренников, Н. Гаджиеваның еңбегінде түсіндіріледі. «... толкование исконно тюрского названия Огуз\Угуз-ууз-уз таково: словомоним состоит из корня «ог\ уг» и аффикса «з». Аффикс выражает множественность. Корень происходит от слова общей лексики og\уг (уг\ог) в значении «дом, юрта, отдельная семья» [9, 114]. Осы пікірге сәйкес «сегіз үй», «сегіз отбасы» деген мағына береді.

Шор тілінің кондом диалектісінде аталмыш тайпа атауы «уг (уге)» - уй. Тіпті кондом диалектісінің жоғары кондом говорында осы жазылумен сақталса, төменгі кондом говорында «уй» жазылуында сақталған. Мұнда түркі тілдеріне тән г\й аулаут принципін көреміз. Мысалы, таг-тай – тау (тайга-высокая гора), суг-суй (суйлуг) – сулы (влажный, водянистый) [10, 4]. Қыпшақ тілінде бұл сөз формасы уй\ой аулаут өзгерісінде кездеседі. Мысалы, уйа – ұя (гнездо) мағынасын береді. Тува тілінде «ог» сөзі кездеседі, бірақ жеке-дара емес, тіркесте «ог-буле ажыл агыйы» - «үй - бұл үй ошақ» (дом, как домашний очаг, хозяйство). Көне түркі тілінде «огуш \ огуз» сөзі – ру, тайпа, тайпалық бірлестік деген мағынаны білдіреді [10, 7].

Тарихта көне моңғол жазуын ұйғыр білімділері құрастырған деп айтады. «...Духовная культура монголоязычных народов – это старомонгольская письменность. Графической основой письма стало - уйгурское вертикальное письмо» - делінген [11, 2]. «Сегіз-оғыз» тіркесіндегі түркі «сегіз» саны мен моңғол тіліндегі «8» саны «найман» деген сөзге балама. Көне моңғолша «NeUmea» [nauiman] – сан есім «8» (сегіз) деп [11, 50] көрсетілген. Яғни, «сегіз-оғыз» тіркесіндегі «сегіз» сөзінің орнына «найман» сөзі жазылса, онда бұл этнонимнің астарында «найман-оғыз» деген мән жатыр. Осыдан келіп бүгінде «сегіз-оғыз» тайпа атауының орнына сол тайпаны құраған «найман» руы «атау» ұғымында қолданылуы заңды құбылыс.

Түркі Енисей эпитафийлерінде «Säkiz adaglig barimimüçtü jilqi tükäti...» деген тіркестер көп кездеседі. Және оны И.В. Кормушин «Я покинул (свое) восьминогое имущество (т.е. юрты), весь свой скот трех видов»...[6, 228] деп аударарды. Яғни, «...сегіз аяқты барымды (мүлкімді-үйімді), үш түрлі малымды қалдырдым...» деп қазақ тіліне аударамыз. Олай болса «сегіз аяқ» деп отырғаны дүние-мүлік, киіз үй болса, «қайтыс болған адам бай, дәулетті болса» керек. Себебі қазақта киіз үйдің түрлері элеуметтік-материалдық жағдайға да байланысты болған. Мәселен, «Алтын орда – 30 қанаттан (керегеден) тұратын хамәжіліс ордасы. Алтын үзік – 24 қанаттан тұратын аса лауазымды хан отбасы тұратын үй. Ақ ала орда – 8 қанатты дәулетті бай үйі. Ақ үй – 6 қанатты дәулетті бай үйі. Боз үй, қоңыр үй – 4-5 қанатты орташалау үйі» [12, 24] деп беріледі. «Сегіз аяқ» тіркесіндегі «сегіз» сөзінің этнотанымдық мәнін айтатын болсақ, ол «сегіз қанатты киіз үй» деген мағынаны береді деп болжалауға болады. Аталмыш сөз тіркесі Е-11 (10):Е-10 (11), Е-42 (4), Е-96 (1) [6] түркі Енисей эпитафийлерінде кездеседі.

Қорыта айтқанда, сандар – дүниетанымның бір тетігі. Сандар – адамзат ғұмырының ажырамас бір бөлігі. Адамның дүниеге келуі мен тануы, кетуі барлығы уақыт аралығымен есептеліп, санмен өлшенеді. Түркі жазба ескерткіштеріндегі сан компонентті сөз тіркестері тілдің этномәдени жүйесінің сандық коды қызметін атқарады. Сан компонентті сөз тіркестерінің ұлттық мәдени семантикасында этникалық мәдениеттің архаикалық формалары таңбалаңады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Зиновьев В.Н. Лексико-семантические особенности числительных в разных языках // Межвузовский сборник. Лексика. Терминология. Стили. – Горьковский университет, 1974. – вып 3. – С. 20-39.
- 2 Топоров В.Н. Исследования по этимологии и семантике. Т.1: Теория и некоторые ее частные приложения. – Москва: Языки славянской культуры, 200. – 816 с.
- 3 Большая школьная энциклопедия. Том 1: Естествонауки. – Москва: Русское энциклопедическое товарищество, 2003. – 412 с.
- 4 Айдаров Ғ., Сыздықов С. Орхон жазба ескерткіштері. ЖОО филология факультетінің студенттеріне арналған әдістемелік нұсқау. – Алматы: Мектеп, 1989. – 75 б.
- 5 Шаймердинова Н.Г. Концептуализация пространственных смыслов древнетюркского мира // Еуразияшылдық идеясындағы контекстіндегі Қазақстан түркітануы: мәселелері мен болашағы. Халықаралық ғылыми теориялық конференция жинағы. – Астана: «ІС-Сервис» ЖШС, 2009. – 688 б.
- 6 Кормушин И.В. Тюркские Енисейские эпитафии. Тексты и исследования. – Москва: Наука, 1997. – 303 с.
- 7 Айбын. Энциклопедия / Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 880 б.
- 8 Кононов. А.Н. Родословная туркменов. – Ленинград, 1958. – 288 с.
- 9 Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков / Б.А. Серебренников, Н.З. Гаджиева. – Изд. 3-е. – М.: Едиториал УРСС, 2010. – 304 с.
- 10 Чиспияков Э.Ф. О происхождении шорцев // Туган чер. - Изд №7. - 1997. – 198 с.
- 11 Золтоева О.Ф. Старописьменный монгольский язык. Учебное пособие. – Улан-Удэ: Изд-во ВСГТУ, 2007. – 142 с.
- 12 Назарбекұлы Сайын. Қазақтың киіз үйі. – Астана: Елорда, 2005. - 93 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются числительные с древнетюркских письменных памятников, как четыре, шесть и восемь. Проводится лексико-семантический анализ, этимологическое происхождение этнонимов и анализируется когнитивная связь между числом и этнонимом.

RESUME

The author of the article considers numerical ethnonyms in ancient Türkic written monuments as numerals four, six and eight. A lexico-semantic analysis of ethnonyms is made, the etymological origin and the cognitive relationship between the number and ethnonym is analyzed.

ӘОЖ 894.3.342

Аннотация

Мақалада І. Есенберлиннің «Қаһар» романындағы Кенесары ханның бейнесінің сомдалуы зерделенеді. Қазіргі таңда оқырман қауымның сүйікті шығармаларының біріне айналған романдағы көтеріліс сипаты, ханның қайшылыққа толы мінез қатпарлары, көпшілікке беймәлім болып келген тарихи эпизодтар көрініс табады. Тарихи шығарма уақыт пен кеңістік аясында қарастырылып, сараланады. Соның негізінде шығармадан үзінділер мен зерттеуші ғалымдардың пікірлері ұсынылады.

Түйін сөздер: хронология, роман-хроника, трилогия, тарихи шындық, көркемдік қиял, ұлттық тарих, ұлт-азаттық қозғалыс.

Г.Т. Тлеубердина

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
филол. ғыл. канд., доценті м.а.

Р.К. Бекенбаева

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
магистранты

Көркемдік және тарихи шындық (І. Есенберлиннің «Қаһар» романындағы Кенесары ханның бейнесі бойынша)

Қазақ әдебиетін насихаттау, тарихи-мәдени және рухани мұрамызды сақтау, жастарды отаншылдыққа, өнегелілікке тәрбиелеу мақсатында «Қазақ хандығының 550 жылдығы» тойланып, тарихымыздан сыр шертетін үздік шығармалар оқылып, әдебиетшілер, сыншылар жалпы оқырман қауымның тарапынан оң бағасын алуда. Сондай шығармалардың бірі – І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы.

«Қаһар» романын, романдағы кейіпкерлер әлемін зерттеген ғалымдардың қатарына: Қ. Алпысбаев, Ә. Әлімжанов, Д. Рамазан, Р. Бердібаев, Ш. Елеуқенов жатады. Кенесары ханның бейнесін ашып, романының негізгі кейіпкері еткен қаламгер – І. Есенберлин болып табылады.

Зерттеуші ғалым Ә. Әлімжан: «Көшпенділер», «Алтын Орда» романдарын өткенді айта отырып оны қазіргі өмір құбылыстарына байланыстыра білу көркем шығарманың эстетикалық актуальдығын арттыратын көркемдік фактор екенін дәлелдейтін, уақыт рухы көрінетін, жаңа концепция әкелген шығармалар деуге болады», – деп өзінің жоғары бағасын беріп кеткен.

І. Есенберлиннің шығармаларының ішінде шоқтығы биігі – "Көшпенділер" трилогиясы. Аталмыш шығарма 3 кітаптан тұрады. Осылардың ішінде Кенесарыға қатысты жазылғаны "Қаһар" романы. "Қаһар" романы ертеректе "Хан Кене" деген атпен жарыққа шыққан еді. Алғаш рет

1969 ж. жарияланған. Романда І. Есенберлин Кенесары ханның портретін мінезімен қатар суреттейді:

"Отырған отырысында, тұрған тұрысында ілтипаттық пен тәкаппарлық қатар аңғарылады. Сәл шегір тартқан өткір қырағы көзі қарағанда адамның ту сыртынан өткендей. Сараң қимылы, жұмыла біткен жіңішке еріндері, аз сөйлеп, көп тыңдайтын адамды сездіреді. Егер тұлғасына көңіл райына қарасаң ішінде тұнып жатқан үлкен ақыл, бұлқынып сыртқа шыққысы келген жігер барын ұғасың" [1, 708].

"Кенесары Орта жүздің соңғы ханы. Оны ақ киізге көтеріп, хан деп жариялаған қазақ халқы. Бұл жағдай 1841 жылы Алашахан бейітінің басында болған еді. Кенесары хан тағына отырғаннан бері кейіпкердің екіге жарылуын көреміз. Ол мына тұстан аңғарылады: "Кенесарының жасыл туының астына кіргісі келмеген жұрт жұрт емес! Ондай елдің мейлі қаны судай ақсын, мейлі бәрі қойдай бауыздалсын" [1, 708].

Бұл сөздерді айтқан кезде Кенесарының көзінен қаһары төніп, көздеген мақсатына жету жолында қанша қан төгілсе де тайынбайтын сыңай байқалады. Бұған екі нәрсе себеп болған: біріншісі Кенесарының Шыңғыс ханның, қанішер Абылайдың ұрпағы болғандығы, екіншісі талай жылдан бері жанын жегідей жеп келе жатқан күйік. Ол күйік жан-жақтан табалап, жаулап алуға, басып алуға құмар Қоқан, Хиуа, Бұхар хандықтары мен Ресей империясы. Соңғысын жеңе алмайтынын Кенесары көтеріліс бастаған кезде -ақ білген еді. Тек ол қой сияқты бауыздала салғаннан гөрі, ешкі құсап бақырып қалғанды жөн көреді.

"Патша үкіметінің санағы бойынша Кенесары соңғы он жыл ішінде жүз жетпіс бес ауылды тонап, бес жүз жазығы жоқ кісі өлтіріпті" [1, б.709]. Автордың суреттеуінше енді ханды бұрынғыдай халқының қамынан өз хандығының тағдыры көбірек алаңдататын секілді.

Дегенмен, Кенесарының өн бойынан ендігі байқалатыны қаһарымен қоса оның айлакерлігі. Талай жылдар бойы ат үстінде шайқасып әбден төселгендіктен айлакерлігі, ақылгөйлігі шыңдала түседі. Мәселен, Кенесары Бизанов бастаған 5000 мылтықты қалың қолдың өзіне қарсы шыққанын естіп Наурызбай мен Ағыбай батыр бастаған шағын қолды жібереді. Ханның мұншама қалың қолға шағын ғана әскерін жіберу себебі біріншіден өз жағынан адам аз шығару, екіншіден Кенесары әскері олармен бетпе-бет келмей қаша жүріп соғысады. Орыстың мылтықтары мен зеңбіректеріне қарсы Кенесары әскерінің пайдалатыны қазақ жерінің адыр, ши, шатқал, қамыстары. Кенесары қазақтың кең даласын өз мүддесіне ұтымды пайдалана білді.

Баян Тәліпұлы "Кенесары Қасымұлының тұлғалық бейнесінің "Қаһар" романында сомдалуы" атты мақаласында "Қаһар" романы тарихи шындыққа мейлінше үйлесімді жазылғандығын айта келе, Кенесары бейнесінің беруде әр түрлі көзқарастар бар екендігін көрсетеді. Оның өзін ғалым саяси идеологиямен байланыста қарастырған екен. Бір жағынан Кенесарыны ірі мемлекеттік қайраткер, бүкіл даланы саяси бірлікте ұстауды мақсат еткен тұлға түрінде көрсе, сонымен қатар өте қатал, даңқ пен баюды құмартқан қарақшы түрінде тану да орын алған дейді. Шығармадағы Кенесары портретіне тоқталатын болсақ, "Бұл - орта бойлы, кең жауырын, арықтау тарамыс денелі, жатаған келген ат жақты сары сұр кісі. Сәл қызғылт тартқан қыран көзді, жуан балуан мойынды..." Тек Кенесарының жасаған әрекеттері мен сөйлеген сөзінен ғана емес, сонымен қатар оның портретінде де қайшылықтар кездеседі. Яғни, автор шығармадағы ең негізгі кейіпкердің портретін беру арқылы осы тұлғаның тұла бойы қайшылыққа толы кейіпкер екендігін меңзеп тұрған секілді.

І. Есенберлин бейнелеуінде Кенесары образының бұлай ашылуы тарихи объективтік шындықпен үйлеседі. Тарихи деректерге үңілсек, романдағы көптеген эпизодтардың астарында өмірлік шындықтың жатқандығын байқаймыз. Қошқе Кеменгерұлының 1924 жылы Мәскеуде шыққан "Қазақ тарихынан" атты кітабында: "Кенесарының ақылдас адамдарының ішінде тыңшы болып, Кенесарының жайынан үкімет төрелеріне хабар

жеткізіп тұрған. Сондай тыңшылықтың кеселінен Арғынның Қаржас табынан шыққан Кенесарыға ерген ағайынды Тайжанды өкімет қараөткелде атып, Сейтенді тобыл жаққа айдатты". Автор Сейтеннің атын өзгертпей, сол қалпында қалдырады. Бұл кейіпкер арқылы біз тарихи нақты оқиғалар мен әрекеттер арқылы сомдалған бейнені көреміз.

Кенесары образын жасағанда автор ақыл-ой, әдіс-тәсілдің бәрін соның ғана бойына үйіп-төгіп, асыра дәріптеп көрсетпейді. Соғыс тактикасына қатысты амал-айла кейде халық өкілдері тарапынан болған тұстарды Кенесары қажетіне жаратқызып жатады. Мысалы, Ақмола бекінісін қалай алу тәсілін үйретуші - Салауат Юлаев көтерілісіне қатысқан башқұрт азамат Әшірап. Оның кеңесін Кенесары шебер қолдана біледі. Ал Кенесарының айлакерлігін, қатыгез хан ұрпағына тән ерекшелігін Әшірап ойын айтқызып алған соң, оны Қараүлекке өлтіртіп жіберген әрекеті арқылы көрсетеді. Бұл жерде автор Әшіраптың бар жазығы Кенесарыға Ақмола бекінісін алуға берген кеңесі, қараның ақылы жеткен айлаға ханның ақылы жетпегенін қорлық санауы еді. І. Есенберлин нақты фактіге, тарихи дерекке сүйене отырып, Кенесары образы арқылы билеушіге тән қатыгез мінездің бір қырын ашып берген.

"Қаһар" романындағы Кенесарының бейнесі мейлінше ашық, ханның ойы, көтерілістің қаналған халық тарапынан қолдау табуымен қоса кемшіліктері де қалыс қалмаған. Оны мына үзіндіден байқаймыз: *"Кенесары Ор қаласынан войсковой старшина Лебедевпен бір мың тоғыз жүз солдатпен Торғай бойына шығуға дайындалып жатыр деген хабар алды. Көп кешікпей сұлтанға тыңшылары арқылы Сібір мен Орынбор губернаторларының шекарасында отырған Кенесарыға тілектес ауылдарға екі жүз солдат шықты деген суық сөз жетеді. Кенесары солдаттар осы арадан өтеді-ау деген ауылдарға егер олар көрінсе бізге хабар беріңдер – деп кісілерін шаптырады. Қазір өздері отырған ауыл үстерінен Кәрібай қарттың жайлауларына қол бермек түгіл, көп солдат қайта оралып осы ауылда тынығып жатқандарында солдаттарды көрген жоқпыз"* деп бұларды алдайды [1, 578]. Артынан анығын естіген Кенесары қаһарына мініп, өзін алдап жан сауғалаған халықты қатты жазалаған.

І. Есенберлин бейнелеуінде Кенесары образының бұлай ашылуы тарихи объективтік шындықпен үйлеседі. Зерттеуші ғалым Қ. Алпысбаев "Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным және көркемдік" атты еңбегінде "Қаһар" романына мынадай баға береді: *"бұл шығарма кезінде тарихи шындықты объективті түрде жазғанымен, саяси қылмыскер ретінде сотталған Е. Бекмаханов зерттеуінің негізгі өзегі етілген, "Хан Кене" пьесасын жазғаны үшін М. Әуезовті қуғындауға себеп болған тарихи тұлға жайлы еді. "Қаһар" романында автор тарихи деректер мен көркемдік қиялдың тізгінін тең ұстап, шебер үйлестіру қасиетін жүзеге асырған"* [4, 185]. Бұл пікірден шығатын қорытынды "Қаһар" романында тарихи шындық пен көркемдік қиял қатар және тепе-тең қолданылған.

Романда суреттелетін Кенесары қозғалысы, оның дамуы, себеп-салдары – бәрі де дәл тарихи еңбектердегі жүйемен берілген. Кенесарының 1838 жылы 26 мамырда Ақмолаға жасаған шабуылы жайында 1949 жылы жарық көрген Қазақ ССР тарихында *"Кенесары шабуылды таң сәріде бастады. Қазақ мергендері қамалды таспен атқылады, жебенің ұшына тез жанатын шүберектер байлап алып атқылады. Қамалдың ішін қызыл алау өрт жайлады. Гарнизонның жартысы оқпен емес, отпен арпалысқан сәтін пайдаланған Кенесары отрядының Басығара батыр басқарған бөлігі қалаға басып кірді. Шабуыл үстінде Басығара батыр қаза тапты. Ал оның отряды гарнизонның күшіне төтеп бере алмай кейін шегінді, бірақ Кенесары өз жауынгерлеріне Басығараның денесін қалайда алып шығып, алған беттерінен қайтпауға бұйрық берді"* – деп баяндалған [2, 36]. Бұл сипаттама көркем шығармаға тән өрнекпен баяндала отырып, романда да дәл осылай мазмұнда көрініс табады. Ақмола бекінісін алуға арналған алғашқы шайқас Кенесарыға үлкен абырой әперген маңызды шайқас екені романда тарихи фактіге негізделі отырып, реалистік сипатта өрнектелгенін көреміз. *"Сондықтан осы ең алғашқы үлкен айқаста*

Кенесары өзінің қамал бұзар ер, ел бастай алатын кемеңгер екенін жұрт көзіне көрсетуі керек. Әйтпесе ол жұртты соңынан ерте алмайды" деп суреттейді жазушы [1, 507].

Романда Кенесары образы авторлық баяндаудан гөрі, ішкі толғаныс, әрекет үстінде ашылады. Оның ақылгөй, дана, көзсіз ер, алыстан болжайтын көреген, мақсатынан таймайтын қайсар, қажырлы жақсы қасиеті де, зымиян, зұлым, қу, менмендігі мен билікқұмарылығы бейнеленеді.

Кенесары бастаған қазақтар көтерілісінің әлеуметтік-саяси мәнін түсінуде және көсемнің өз образын ашуда оқиғаға авторлық баға беруді жеткізуші ретінде жиі қатысатын поляк офицері Иосиф (Жүсіп) Гербурт үлкен рөл атқарады. Гербурт Кененің тиісті дәрежедегі қолбасшылық және ұйымдастырушылық талантын бағалай отырып, қазақтарды біртұтас күшті мемлекетке біріктіруге талпынған тарихи жағдайының өз отанына ұқсас тағдырын байқайды. Ұлттық тарихты басқа халықтардың тарихымен байланыста қарау авторлық ойдың биіктігін көрсетсе керек.

Кенесары қозғалысының халыққа қаншалықты қауіпті екендігін түсінген Гербурт Жүсіп Қасым баласының қандай күшті екенін енді ғана ұқты: *"Тарихтың әр сатысында халық арманының бір тоғысқан түйінді кездерінде осындай адамдар туады. Олар өздерінің мақсаттарына жету үшін халықты да, тарихты да шебер пайдалана біледі. Бұларда құр ғана қаныпезерлік, адамды аямастық қана емес, ақыл да, амал да мол келеді. Кенесары да соның бірі. Егер осындай адам миллиондаған халқы бар үлкен елге жаратылса қайтеді? Азгантай ғана қазақ халқын қанша қанға батырса, үлкен елді сонша қанға батырар еді. Онда Кенесары қозғалысы кішкентай емес, үлкен ел трагедиясы болар еді. Халқының кішкентайлығынан бұл елдің үлкен трагедиясы өзге жұрттың көзіне кішкентай трагедия болып көрінеді. Сондықтан "Европа хабаршысында" ғана қазақ қозғалысы туралы қысқа-қысқа хабарлар шығады. Россияның шығыс бұрышында қандай айқастар болып жатқанын Европа елдері тіпті білмейді. Ал түсінген адамға бұл кішкентай елдің трагедиясы қазақ жеріне енді бұрынғыдан үлкен қайғы әкелді. Ол қайғы жүректен - қан, көзден жас болып ағады. Кенесары жұртты Россия отаршылдық саясатына қарсы көтеріп ақырында өзі хан болды..." [1, 578].* Шығармада Иосиф Гербурттың монологу арқылы Кенесарыға берген өзге халықтың бағасы осылай тұжырымдалады.

Тарихи роман зерттеушілерінің бірі – В. Оскоцкий романның осы бір тұсы жөнінде былайша ой түйеді: *"Романның көркем тұжырымдамасы үшін жер аударылған поляк революционері, ақын Гербурт образы үлкен маңызды рөл атқарған" [2, 575].* Мұнда монолог иесі өткенін де еске алмайды, өзінің ішкі толғанысын да баян қылмайды. Ол басқа қаһарманға болып жатқан оқиғаға өз пікірін білдіреді. Бұл тұста монолог иесі автормен үндесіп, бас қаһарман характерін сомдауға қызмет етеді. Біреудің ішкі сөз арқылы екінші қаһарман сипатын ашу – автордың жиі қолданатын тәсілдерінің бірі.

"Қаһар" романында Кенесарыға қатысты көп ұшырасатын ішкі монологтың бір формасы – қаһарманның іштей толғануы. Кенесарыға қатысты осы ерекшелік, оның жүрек құпиясы романда былай сипатталады: *"Хандыққа таласудың екі жолы бар. Бірі – саған хан билігін әперем деген халықтың артында тұрып басқара білу, екіншісі – соңынан ерген қолдың алдында жүріп, ерлігіңмен өзіңе тартып алу" [1, 697].* Кенесары екінші жолды таңдаған еді.

Қазақ тарихында өзіндік орны бар ірі тұлға – Кенесары образының өз кезеңіне сай, қайшылықты да күрделі бейнесін тарихи деректер негізінде сомдай алуы "Қаһар" романының басты жетістігі болып табылады. Кеңестік саясатқа жат, қайшылықты тұлға ретінде отыз жылдан астам ауызға алынбай жүрген есім жөнінде роман жазу, оның образын тарихи шындықтан алшақтатпай жасап шығуы көзсіз ерлік. Автор суреттеуінен Кенесарыға біржақты баға беруге ұмтылмайтын, оның тарихи-трагедиялық жанды тұлғасын реалистік тұрғыдан елестетуге тырысатыны айқын байқалады.

Романда Кенесарының Арқадан ауып, Жетісу жеріне келіп, Хиуа, Қоқан, қырғыз жерінде жүргізген соғыстары, әлі де болса орыс патшасына жасаған қарсылықтары көрініс таппайды. Өзінің түсі арқылы берілетін, эпизодта түс айтудың формасы ретінде ғана алынады.

Жазушының тарихи фактіні бұлайша түске айналдырып, бұлыңғырлау аяқтауының себебі де осы мәселенің тарихта әлі де нақты шешімін таппағанының көрінісі. Яғни, автор сол мағлұматтардың орайын келтіре қисынды өрістетіп, оқиға желісін ұтымды дамыта білген. Кенесары түсі арқылы баяндалатын оқиға негізінен шындыққа саяды. Жазушы талантымен өрнектелген көркем шығарманың эстетикалық қуаты осы тұста байқалады. Жазушы тарихи деректерге тәуелді бола тұра, оларды өзінше іріктеуден өткізіп, өзінше қорытады. Көркемдік қиял дәл осы жерден бастау алады, жалаң фактілерге жан бітіріп, өзінше көркем картина туғызады, оқырманның көз алдына өткен уақытты қайта тірілтеді. Сонымен қатар, жазушы мұндай көлемді еңбек жазып шығу үшін хандардың шежіресін жетік білуі керек. І. Есенберлин қаламының қуаты арқылы қайта тірілген, жазушы қиялы арқылы қайта түрге енген, қазақ тарихының өзінше сипатына үңілгенде оның тарихи шындықпен қабысатын, кейде шектесіп, кейде алшақтайтын, өзгеше тұрпатты бейнесін танимыз.

Романда патша үкіметінің қазақ жеріне бекіністер салуы, салықты мол алуы сияқты бұрыннан мәлім фактілермен қатар жаңа деректер де қоса беріледі. Мәселен, қазақтарды шоқындыру мақсатында Ақтау бекінісінен шіркеу салдыруы, қазақтың жас қыздарын тартып алуы сияқты себептер үлкен наразылық тудырып Кенесары бастаған көтеріліске келіп ұласады.

Романдағы Кенесары бейнесі өз кезінің соғыс өнерін жете меңгерген, айла-амалы, қулық-сұмдығы мол басшы. Оған Ресей патшасы да, Қоқан, Хиуа хандықтары да жау. Алғашқы қантөгісті қазақ жерінен бастаған ол Ақмола, Ақтау сияқты қарулы қол шоғырланған бекіністерді аларда үлкен стратегиялық өнер көрсетеді. Ол орталықтарды тез өртеп, із тастамай бұрылып кетеді. Батыс Сібір мен Орынбор генерал-губернаторының өздеріне қарсы арнайы аттандырған отрядтарына талай рет тұтқиылдан тиісіп, көп шығынға ұшыратып отыратын, қажетті кезінде өз сарбаздарын мыңдыққа бөліп, жауын жаңылдыратын әдіс-тәсілдерін көрсететін тұстар романда тартымды суреттелген. Кенесары бірқатар жеңіске жетіп, қол астындағы халықтың сеніміне әбден еніп алғанша өз ойын іске асыруға асықпайды. Өзін хан көтергеннен кейін оның көздеген мақсаты қарамағындағыларға түсінікті бола бастайды.

Ойымызды қорытындылайтын болсақ, Ілияс Есенберлин – қазақ халқының сан ғасырғы тарихын көркем тілмен бейнелеп, қазақ елінің әдебиеті мен мәдениетіне өлшеусіз үлес қосқан үздік қаламгер. Ал оның «Қаһар» романы -қазақ елінің бастау көзі мен қиын-қыстаулы тағдыр-талайының басында тұрған хандар тізбегі, ел мұңы мен арман-тілегінің хабаршысы – ақын-жыраулар, ел мен жер үшін, ұрпақ болашағы үшін жан аямай шайқасып, Отанын қорғай білген арыстан жүрек, атан жілік батырлар суреттелетін көркем шығарма.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Есенберлин І. "Қаһар" романы. III бөлім 708, 709 б.
- 2 Тәліпұлы Б. Кенесары Қасымұлының тұлғалық бейнесінің "Қаһар" романында сомдалуы // Қазақ тілі мен әдебиеті. - 2003. - 57-60 б.
- 3 Ахметов Қ. Кенесары хан Ұлытау өңірінде. Тарихи зерттеулер. – Астана: Фолиант, 2002. – 73 б.
- 4 Алпысбаев Қ. Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным және көркемдік. – Алматы: Таймас, 2008. – 229 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается образ Кенесары хана в историческом романе И. Есенберлина «Каһар». Анализируется историческая и поэтическая правда о великом казахском хане.

RESUME

This article is about the historical novel of I. Esenberlin "Kahar". The authors of the article consider the image of KenesaryKhan. The historical and poetic truth about the great Kazakh khan of Kenesary is analyzed.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ**СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ**

- Абдыров А.М. профессор кафедры профессионального образования КазАТУ им. С. Сейфуллина, доктор педагогических наук
- Абишева Ж.Р. С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
- Айдарбекова Ж.Қ. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың түркітану кафедрасының PhD докторанты
- Аймұхамбет Ж.Ә. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Аккалиева А.Ф. докторант PhD кафедрасы общего языкознания и теории перевода ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
- Акманова Ғ.Р. Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті филология кафедрасының доценті м.а., педагогика ғылымдарының кандидаты
- Алсайтова Р.К. І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті музыкалық білім кафедрасының қауымдастырылған профессоры, өнертану ғылымының кандидаты
- Амангелді А.А. «Тұран-Астана» университеті психология және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Аргингазинова Ғ.Б. докторант PhD кафедрасы музыкального образования Казахского национального университета искусств
- Ахметов Т.Ә. Қостанай мемлекеттік педагогикалық университетінің ғылыми жұмыс және стратегиялық даму жөніндегі проректоры, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
- Әбіл Е. Қостанай мемлекеттік педагогикалық университетінің ректоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор
- Әлібек Т. Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті қоғамдық пәндер, құқық және экономика негіздері кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты
- Әлкен Ш.У. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті педагогикалық ғылымдар кафедрасының магистранты
- Баймамыров С.А. преподаватель кафедры русского языка и культуры Карагандинского государственного технического университета
- Бекенбаева Р.К. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті қазақ филологиясы кафедрасының магистранты
- Данияров Т.Ә. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті педагогикалық ғылымдар кафедрасының профессоры, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Джумагалиева К.В. С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
- Дүйсен С.Ж. ҚР БҒМ Мемлекет тарихы институтының деректану тарихнама және Отан тарихы бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, педагогика ғылымдарының кандидаты

- Еркебай Д. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының магистранты
- Загатова С.Б. директор Департамента по академическим вопросам и аккредитации Евразийского гуманитарного института, кандидат филологических наук, профессор
- Зейнуллина Ж.Р. ассистент кафедры философии КазАТУ им. С. Сейфуллина, докторант PhD
- Иманбердиева С.Қ. С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті қазақ және орыс тілдері кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Карпыкова Г.У. начальник Центра имени И. Алтынсарина при кафедре педагогики Костанайского государственного педагогического университета, кандидат педагогических наук
- Қашағанова Ә.Б. І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті Қазақстан тарихы кафедрасының магистранты
- Күзембайұлы А. Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы
- Логинова М.В. докторант PhD кафедрой теоретической и прикладной лингвистики ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
- Макулбаева А.А. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың шетел тілі кафедрасының оқытушысы, филология ғылымдарының магистрі
- Мейрамбекова Л.К. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың шетел тілі кафедрасының аға оқытушысы, PhD
- Паридинова Б.Ж. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті педагогика, психология және дефектология кафедрасының PhD докторанты
- Разуваева М.В. старший преподаватель общественных дисциплин, основ права и экономики Костанайского государственного педагогического университета, магистр права
- Рысбаева Г.Қ. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті шетел тілін оқыту әдістемесі кафедрасының профессоры м.а., филология ғылымдарының кандидаты
- Самаркин С.В. декан факультета дистанционного обучения и дополнительного образования Костанайского государственного педагогического университета, кандидат исторических наук, доцент
- Сапиева М.С. заведующий кафедрой искусств Костанайского государственного педагогического университета, кандидат педагогических наук
- Сейтова Ш.Б. Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті гуманитарлық факультетінің деканы, филология ғылымдарының докторы, профессор
- Симбаева С. «Тұран-Астана» университеті психология және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Ташимова Ш.Ә. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті педагогикалық ғылымдар кафедрасының магистранты
- Тлеубердина Г.Т. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті қазақ филологисы кафедрасының доценті м.а., филология ғылымдарының кандидаты

- Толамисов А.Ғ. І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, тарих ғылымдарының кандидаты
- Хусаинова Г.А. заведующий кафедрой музыкального образования Казахского национального университета искусств, кандидат педагогических наук, PhD, академик МАНПО, профессор
- Шормакова А.Б. Еуразия гуманитарлық институты қазақ және орыс филологиясы кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Ярочкина Е.В. доцент кафедры общественных дисциплин, основ права и экономики Костанайского государственного педагогического университета, кандидат исторических наук
- Angelike Mariela Paez Tobar UEES School of International Studies, MSc. International Development
- Zhusupbekova G.G. PhD student of the Kazakh National Pedagogical University named after Abay
- Mazhitova Zh.S. Doctor of History, Associate Professor, Professor in humanitarian disciplines at «Astana» University
- Meiramova S. Director of the Centre of Development of the international cooperation and polylingual education of the Kazakh agro-technical university named after S. Seifullin, Candidate of Pedagogical Science, Docent
- Mukashev Zh.B. 2-course master student of Kokshetau State University named after Sh. Ualikhanov
- Naviy Liza Professor of Kokshetau State University named after Sh. Ualikhanov, Candidate of Pedagogical Science
- Omarova B.K. Candidate of Historical Science, Head of the Department of Kazakhstani philosophy JSC «Astana Medical University»